

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

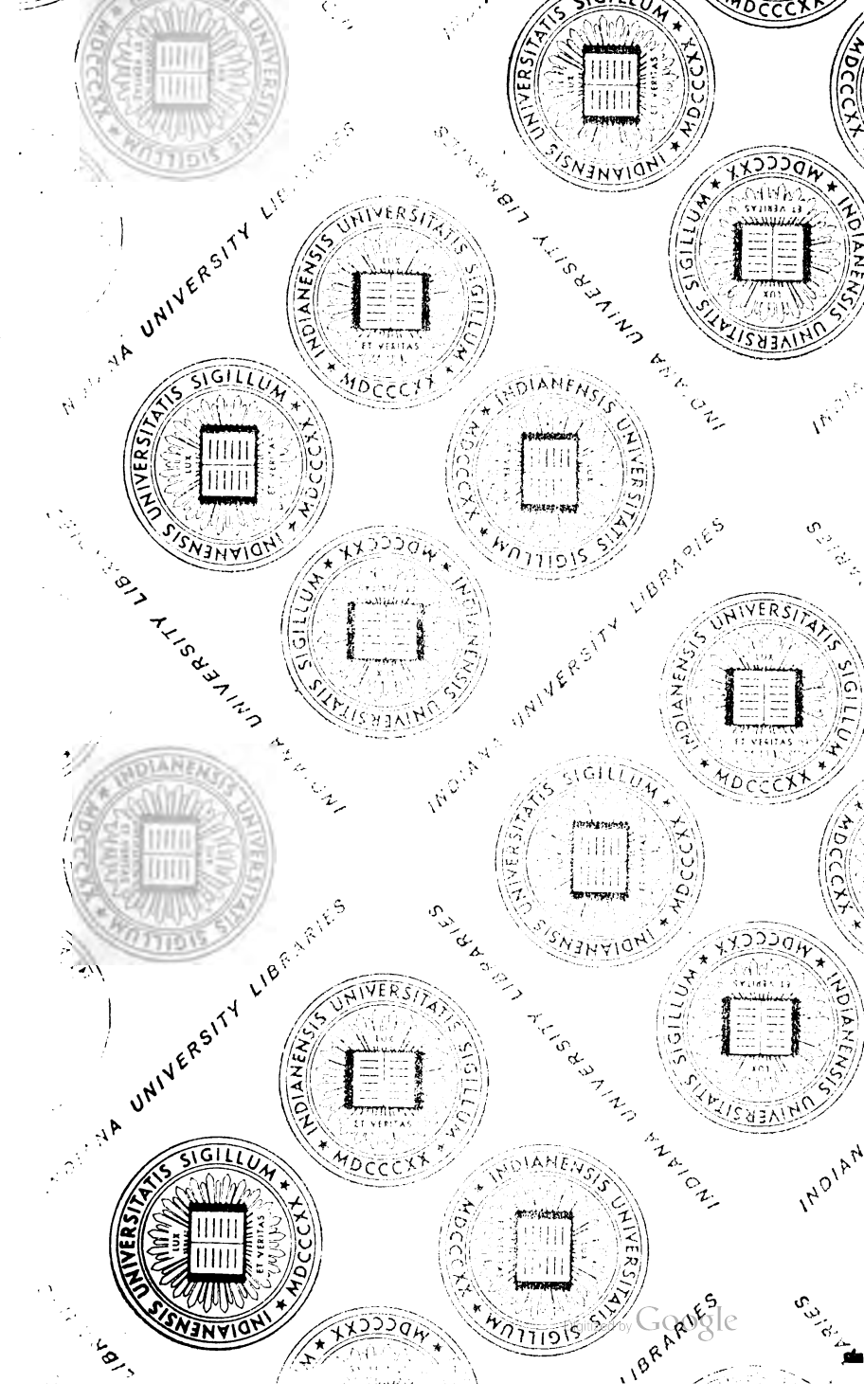
Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

DK 508

.A2 H873

1882

ГРОМАДА

RECUEIL UKRAÏNIEN

Rédigé par

M. Dragomanov.

ГРОМАДА

УКРАЇНСЬКА ЗБІРКА

ВНПРЬАДКОВАНА

М. ДРАГОМАНОВИМ

№ 5.

GENÈVE
H. GEORG LIBRAIRE-ÉDITEUR

1882

МОЖНА ДІСТАТИ ЧЕРЕЗ:
H. GEORG, Corrairie, 10, Genève

ГРОМАДА, Українська збірка виорядкована М. Драгомановим.
№ 1. Переднє слово. Женева. 1878, 2 фр.

Межі нашої мужицької України в Росії і Австрії. — Наші сусіди-мужики. — Чуже начальство і панство на нашій землі. — Змагання наших простих людеї до волі і спільності на всій нашій Україні в козацькі часи XVII ст. — Остатній поділ наших людеї: неволя в XVIII ст. — Змагання наших людеї до волі і спільності в XIX ст.: письменство українське і наука про Україну в Росії; змагання мужиків до волі і землі. — Змагання наших людеї до волі духовної в XVI—XVII ст. і пошівська неволя в XVIII—XIX ст.; братства міщанські в XVI ст. і селянські в XIX ст., (люде божі і шугуди). — Змагання наших людеї до волі і землі в Австрії. — Марність надії на царство і пошівство. — Своя воля на своїй землі. — Можливість і нагість своєї української держави. — Українська козацька держава XVII ст. і правдива своєї воля: — товариство і безначальство. — Товариство в Січі Запорожській. — Товариські і громадські змагання і наука в Європі і Америці: — соціалізм. — Однаковість українських і соціальних змагань.

Конечна ціль громадської праці. — Зміни половини і посередні станції: державні зміни. — Служба людеї з теперішнього панства мужицьким громадам. — Проби такої служби на Україні: українські, польські і всеросійські. — Потреба ясно одмежованого українства в тій службі. — Всесвітня наука і краєва праця. — Всесвітня спілка робітників і товариства по країнам і породам. — Українські потреби громадської праці: політичні відносини, освіта по країнам і громадам і спеціальність праці; живі повстання громадських людеї; потреба праці не політичних і зріст нових порядків в громадах; праця протипошівська і наукова. — Українській соціалізм — не партія, а громада.

Що тепер може зробити українська печать? — Україні в чужій печаті. — Наші думки про чужих людеї на Україні. — Наші супротивники і спільники — Федеральна спілка в Росії і в Австрії. — Спілка демократії в піддержаних породах в Європі. — Користь з неї для державних пород. — Спілка українців з західними славянами. Порядок видання „Громади.“

ГРОМАДА, № 2. Женева. 1878, 8 фр.

Звістки про Україну 1876—1877. Од виорядчика М. Драгоманова; Життя по селам: I. «Здріство»; А) Богатирі і бідні; I, Поділ землі. 2. У наймах. 3. Мошенства панів і підпанків. Б) Начальство: 1. Крестьянське начальство. 2. Царське начальство. 3. Земство. II «Темнота»: Народні школи на Україні серед життя і письменства в Росії. М. Драгоманова; Що нового по газетах? I—V. С—ого. Україна і центри I—III. М. Драгоманова. Одповіді виорядчика; Прилога. Лічба „Общества пособіи политическимъ изгнанникамъ изъ Россіи“.

ГРОМАДА, № 3. Женева. 1878, 2 фр.

«Лихі люде», один листочок в життя. Повесть.

ГРОМАДА, № 4. Женева. 1879, 6 фр.

Біржове мошенство та запродана печать. I.—III. П. М.; Добавка од виорядчика. (Хва російської і української печати про мужицьке життя); Т. Г. Шевченко і його думки про громадське життя, С—а; Уваги виорядчика; Шевченко українці і соціалізм I, II, III. М. Драгоманова; Кілька слів про І. М. Ковальського. Е. Ч. Грунт, книжка та «предствія.» (Листи і уваги виорядчика про новини на Україні); Спомин помершого товарища, Звук-Кодлану, М. Д.; Відлиг земський рух в Чернігівщині; Героїська самооборона соціалістів в Києві. М. Д.; Книгарські Звістки: Федералізм і соціалізм в Окцітанії. Польський демократ про українство і со-

Громада

ГРОМАДА

УКРАЇНСЬКА ЗБІРКА

ВПОРЬАДКОВАНА

М. ДРАГОМАНОВИМ

№ 5.

УАДІВНИЦЬКА ПЕЧАТНЯ
ЖЕНЕВА

ПЕЧАТНЬА «ГРОМАДИ»

—
1882
НК

DK 508
. H2 H873
1882

INDIANA UNIVERSITY LIBRARY

ЗАГОЛОВКИ:

Од впорядчика	I
Дорога по Полтавщині в 1876 р. <i>Л. Л.</i>	1
П'яноство ј пропiнацiја в Галичинi. (Розвiдка статистична). <i>Онисима</i> (В. Навроцького)	20

ЗВIСТКИ З УКРАIНИ

Од впорядчика	58
-------------------------	----

Життья по селах:

I. Здирство. (Добавка до II т. «Громади»).	63
--	----

II. Темнота:

A) Навчителi:

1) Школа	113
2) Церква	113
3) Суди	153

B) Темнi льуде	166
--------------------------	-----

III. Усьакє лихо вкупi	171
----------------------------------	-----

IV. Марнi надiji:

A) Виселки	196
----------------------	-----

B) Мрш	206
------------------	-----

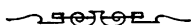
V. Проби повстаньнѡ ј товарнєских порѡдкiв. <i>М. Драгоманова.</i>	214
--	-----

Козацькi спомини ј громадськi потреби в Кубанщинi. <i>М. Д.</i>	225
---	-----

Українськi громадiвцi перед польським соцiалiзмом i польським патрiотiзмом. <i>М. Драгоманова.</i>	231
--	-----

Українськi селъане в неспокијнi роки (1880—1882). <i>М. Драгоманова.</i>	242
--	-----

Спомин помершого товариша, Володимира Навроцького.	271
--	-----

ОД ВПОРЬАДЧИКА

Виускајучи тільки тепер оцью книгу, котра почала печататись шче в 1879 р., ми мусимо сказати кілька слов про причину, од чого вона спізналась, тим з далєких наших товаришчів, котрі помогли зложити цю книгу і випечатати її. Перш усього ми мусили зупинити печатаньня цієї книги через несподівану, та неодложну працю, од котрої ми не могли одхилитись, бо вона мусила служити тому ж ділові, шчо і «Громада». Ми говоримо про нашу працю в складаньню V тома «Nouvelle Géographie Universelle» Рсклю, в котрій письменний світ знайшов в першій раз доволі широке списаньня і України. Далі наша невеличка печатня мусла зкінчати друк початого, замість цієї книжки «Громади», романа «Хиба ревуть воли, як ясла повні», а потім другі наші товаришчі, шчо пристали до впорядкування з нами «Громади», зважили, шчо треба б видавати «Громаду» строковими кнґгами по одній в два місяці. За цю строкову «Громадою», — котру впорядковували ми з тт. Павликом і Подолінським, — пришло знову одкласти на якийсь час кінець цієї книги. Тільки, коли проба показала немоготу строкового виданьня «Громади», — після того як торік видано так три книжки, — наша друкарня могла знову стати до кінця цієї книги, котра тепер тільки і появляється.

Звісно, цей довгий протґг перш усього прикрий нам самим. Тільки ж ми не думаємо, шчо тої матерјал, котрий дається в цій книзі, дуже багато втратив од того, шчо який час залежався. Матерјал тої взятій з таких боків життья народу на нашій Україні, котрі не дуже скоро змінюються. В книзі цій говориться найбільше про життья господарське та про освіту, або ліпше сказати, про брак її, про темноту народу на Україні. А з цих боків життья народу мало перемінилось і доси проти 1876—1879 р. в Україні російській, як і в австрійській. Коли шчо перемінилось в Україні австрійській з кого часу, так думки тамошніх письменних льудей в Галичині і трохи в Бу-

споминів його, ні навіть мови. Це те ж велика пересторога для прихильників волі державної і добра мужицького. Не може бути волі в державі, поки кожна країна не буде вправляти своїх власних справ по своїй волі; не можна і підняти усякі люди безмірно-великого російського царства до боротьби і за волю державну, коли не показати тим людям моготи такої вільної вправи кожного льоду і країни; не можуть і освітні льоде зробити по своєму, коли вони не перетягнуть до себе силу простого льоду, — а цього не буде, поки освітні льоде держатимуть себе, мов окрема порода серед простого льоду, як держуть себе попольчені та помосковлені українці.

ЖЕНЕВА

25 Маја 1882 р.

ДОРОГА ПО ПОЛТАВШЧИНІ

В 1876 Р.

Давно вже збираюся ја пошвендьати по својій рідній Полтавщині; все мене вабить, все мене тягне туди на вільні просторі степи, на широкі зелені поля, на тихојасні води... Півпарубком привелосъа мені її кинути ј рокив з 25 прожив ја поміж чужими людьми, далеко від рідної сторони.... 25 років! не малиј час! Багато в річці води втече, багато в житті всього перевернетъся... Шчо там, — думалосъ мепі, — з моїми земляками? Чи ті, кого пријшлося кидати живих, і досі живі? Де вже! Старі мабутъ усі вимерли, молоді постаріли, а діти поросли, шчо ј не пізнати.... А порьадки та звичаї, невже ј досі порьадки мого часу, звичаї давнеї давнини?... З-за далеких сторін, з-за високих гір, з-за бистрих річок текучих тягла, манила мене до себе рідна сторона; квіткою рожевою стојала вона перед моїми очима. До того шче мої сусіди, шчо приньняли мене, тільки ј знали, шчо на всі лади хвалили мій крај... „Богом благословенна сторона!“ Там, — по словам їх, — трохи не ситові та молодні річки текли. „Житницъа Россії ј усїєї Европи!“

Кому приходилосъа довго проживати по чужих сторонах — тој, певне, зрозуміе мене. Він дознаје, чим билосъа моје серце, слухајучи часом і сумну приповідку про рідну сторону. Здалека ј нерадісна звістка втрачала своју пекучу вразу ј здаваласъа радісноју. А коли сїї весні случај привів зібратисъа мені в до-рогу та хоч переїздом глянути на свїј крај, — то ја вже ј не памјатају, шчо діялосъа зо мноју... „Туди, туди! де небо синь-високе, де поля зелені-широки, у тој крај лечу ја“!... „Садок вишневиј коло хати“! „Знаете ли вы украинскую ночь! О, вы не знаете украинской ночи“! — шептав ја про себе ј вичитував

приятельам. Коли ја сів в вагон і помчавсьа, — все мені здавалосььа, шчо ми мов волами јідемо, а остановки на станціјах ішли віками... Ја кльав у душі на чім світ стојіть залізницькі порьадки.

Угамувавсьа трохи ја, коли ми стали в Полтаві. Тут кінець був мојему залізному шльаху. Спочину, думају, день-другіј, побігају по місту, роздивльусьа, чи перемінилосьа то воно з того часу, коли пријшлосьа мені перед вијїздом дивитисьа на јого; повештајусьа поміж льудьми;—а може кого ј знајемого стріну? Беру хурку; јіду. Шльах іде на гору. Це колись була кльата гора, — скілько в јїј льудських возів поламалосьа, скогу попідривалосьа? Тепер не те: увесь шльах від вокзалу вбитіј камінем. — Ого, думају: — он як наші полтавці! таки додумалисьа, шчо треба зробити.

Перше всього мені заманулосьа обдивитисьа Полтаву; так як шче ранніј час був, то ја, напившись чају, зараз же ј пішов поблукати.

Полтава не дуже величній губерський город, на мій погляд, здавсьа крашче других губерських городів. Пославсьа він на горах і, як кожен з полтавських городів, потонув у садках, у зеленіј гущавині јїх. Не було тїјї вулиці, де б не брало на себе очі кучерьаве зелене дерево. Одна Дворьянська, заселена жидами, колола в віці својеју нечистьу, своїми голими дворами, облупаними хатами, та шче рьади лавок, мов тьуремні двори, чорніли своїми голими стїнами; за те такі пригородні части, як Павленки, Кобїшчани здавалисьа одним зеленим та пишним садком. Манастирь, правда, чимало таки опустивсьа, і лїс кругом јого порідчав, і сам він стојав чорній та обшпугований неговоју. За те камјані шльахи трохи не по всіх вулицьах; базарньа площадь навіть усьа вбита камінем. Це добре діло чимало витрусило на себе городських грошеј; показујуть, як на дуже вбиточне діло, на продажу крамниць московського рьаду; крамниці ці під Льїїнську јармарку давали великіј дохід городу; тепер, збувши јїх з рук, город хоч маје камјанні вулиці, за те не маје користи; на ці вулиці окрім високојї плати з дворів, треба шче багато грошеј на підправу. А де јїх візьмеш? До того шче, як не багато пішло на це діло грошеј, а немало јїх пересипалосьа ј у кешені строїтелів. Де хто таки добре наживсьа. Указујуть на архітектора Салька, шчо з нічого зажив добрим паном; а гласні, кажуть, трохи між собоју не билисьа за те тїлько, шчоб назначити јїх доглядчиками за роботами.

Полтава місто чисто хлїборобське; коли викльучити Льїїнську, в котріј всьуду чујетьсьа крамарський гук, јармаркова біганина, то в остатні часи року на льудних улицьах не побачиш душі

живої з 10 години вечера; а по дальніх кутках льуде льагають за світла. Це, крашче,— купа хуторів, сел, посеред котрих засіла адміністрація, назвавши все це городом. Дьакујучи тільки боју з шведами, Полтава, вславлена історією, впливла в губерські городи; по всьому — не місто тут бути губернії: вже одно те, шчо вона лежить не в середині, а геть в південному кутку її, уже одно це проти неї. Та не мені ж не тепер шукати тих причин, шчо зробили так, а не инче. Мені, як проїзжому, приходитьсяа удовольньатись тим, шчо тепер је.

Полтава містить у собі, як кажуть каліндарі, 31 т. житців. Скілько між ними неукраїнського льуду, — заїзжому чоловікові трудно певне дознатись; з чужесторонців найбільше німців: тут је ціла німецька колонія. Жидів нашчитують тисъач 2—3, а їх певно багато більше. Жиди за послідній час багато дужче роздобрили, ніж за мојеї памјати. Тоді бувало стрінеш і геть-то чимало, так званих, пархатих жидів, у халатах, патинках, пејсах; — тепер все те прибралось, причепурилось, обстриглось, прилизалось: — иноді трудно пізнати жиди між нашим братом. І добра чимало вони надбали. На Александровській улиці Варшавській двинув такі магазини з жильльам на горі, шчо і геть-то! Всі знають цього Варшавського шче пархатим жидком, приказчиком в откупній конторі. З того часу, як з другим своїм побратимом Горвицем підчикрижили вони Рьумина на 2 мильйони, пішло Варшавському все, як з води. Правда, повештались вони по чужих краях, локи затихло їх діло; Горвица, розсказують, це заставило навіть приньати льутеранство. Та велика сила — час. Все је, все минаје і усе за собою заносе, ховаје, мов у темну домозину. Тепер Варшавський, як знаје всьа Россія, комерції совітник, залізнодорожній стріитель, кавалер Почотного Легіона! У Полтаві зовуть його правоју рукоју міністра фінансів Рејтерна. Він сам, кажуть, у беседі з своїми одновірцьами, зове себе великим пријателем того міністра, котри; завше совітується з ним, кому віддати і як стрііти яку залізницю.— Горвиц не пішов так високо, як його побратим Варшавський; за те обньухавши гаразденко, повернув Рьуминовські грошики в нерушимій капитал — земљу: такі великі помістьтъя, як в Лохвицькому повіті — Городишче пана Паульсона, а в Миргородському Сороченці графа Гудовича, перејшли в його руки. В послідній час жиди, як саранча, накинулисьа на земљу: у Гадьацькому повіті Головинське помістьтъя більш, ніж 2 т. десъатин посів жид Зарохович, рідній брат котрого держе в оренді Мурравјовське помістьтъя в Миргородському повіті, 12 т. десъатин по півтора карбованцьа!

Будеть нікогда день и — погибнетъ священная Троя!...

У кожному повіті прокидаються вже жидки-помішчики; а шчо таких, шчо ворочають через свої гроші цілими повітами, — то нічого ї лічити. У Полтаві з таких помішчиків-банкiрів ука-зують на Азенштејна. „Пархате жиденя“ з західнього краю, батько котрого ї доси там, кажуть, держе корчму, прибудилося в Полтаву на вільні степи шукати долі-грошеї. Не помилилося воно в својеґму виборі. За невеликиї час воно придбало помістьґа, не далеко від залізниці тисґачу десґатин, зробилося трохи не всіеїї губернії підрядчиком; коли не на своје імґа підряд бере, то певне гроші на залог даје, — більше $\frac{3}{4}$ залогів по губернії — його; убралосґа в „общество взаимнаго кредита“, засіло в јому членом совіта ї з својеїу жидівськоїу зґраеїу кру-тить там, јак хоче. Торік само начальство звернуло уваґу на таке хазґаїнуванґа Азенштејна в обществі ї по приказу, кажуть, губернатора, хотіли змінити де јакі статїї уставу. Шчоґ придбати дґа цього потрібне число голосів, роздали в обществі трохи не всім чиновникам по 10 кар. — взнос, котриї даје право бути членом; поліціґа шчоєґ цілії тиждеґ нічого більше не робила, тілько ганґала по городу, шукала своїх лґу-деї і тикала їм 10 руб. бумаґки, женучи в общество запису-ватисґа членами. Азенштејн, почувши про це, гукнув на своїх і... почаласґа игра в жмурки. Цілії тиждеґ битком набите було общество, руки не поспішали записувати прибуваїучих членів. На зборі хоч жиди ї zostалися по заду, аґе все таки не по-пустили змінити уставу; дґа сього треба було согласіґа $\frac{2}{3}$ членів, а їїх тілько трохи більше половини виїшло. Оце-то зоветься закон-ноїу борбоїу, де ї сама адмініґраціґа приїмала не малу запомоґу; а шчоґ знали, шчо таке та полтавська адмініґраціґа, јака їїї сила, то про це каґе ось јакґа чутка: в Константиноградському повіті обиґено станового пристава по службі. Почалосґа діло; адмініґ-раціґа ждала страшної кари за дґа обидчиків, — јак таке сьґато обиґати? — а виїшло јакосґ так, шчо суд присґажних оправдив їїх. Шчо робить тут? Оправдані по суду — значить не винні. Це так усьуди, тільки не тут. Адмініґраціґа, кажуть, узґала на себе кару їїх, і коли суд оправдив, вона веліла обидчиків вис-лати „адмініґративним порядком“. Виїшло шчо адмініґраціґа перемогла суд, а от жидів і не могла перемогти!

Не мало мене засмутила така жидівська сила в Полтавшчині. До чого воно їдется ї шчо далі буде? Знаїемі, шчо стрів ја шче в живих, усі разом в один голос співаїуть: не за великим часом народитьсґа в нас нова аристократіґа, жидівська, ї не за-баром станемо ми всі їїх најмитами. Про це краще всього каґе дух і поступ віку. Шче zostалосґа трохи давніх панів-баґатирів, шчо нажили своїї добра крепацьким потом. Тепер ті часи ма-

нули, крепаків не ма, а наші крепачники так за свій вік зучились чужими руками жар загібати, шчо тепереньки ј не думають далі вести своје хазьяјнуваньня. Засіли вони над грошиками, як бідній, тримтьять над кожноју копіјкою. Шчо ж, хіба село сила? Пријде смерть і віддасть јіх добра в другі руки, у руки молодих паничів, котрі не забарьатьсья лишньу копіјчину спустити, а там і земљу, коли јесть. Наше дворянство нікуди кчемне до тијејі борьби, котру народив теперішній час. До цього не ма у јого ні моги, ні тијејі нажитојі практичности, ні того духу солідарности, шчо скріпльаје так жидів; воно не знајеме з тими плутньями, в јаких родитьсья ј умираје „богомъ избранній народъ“. Ціла вервечка віків, принижуючи жидівське племьа, виробила з нього страшну плутняцьку силу, дльа борби з котроју не обертајтєсья до совісти, не чіпајте гуманности, а викликајте всі најпакоснішчі грабительські инстинкти. Забудьте все, шчо виробив доброго чоловік, мајте одно слово: дери, грабуј, аби тільки все це було прикрито законною одежинкою. Чи на це піде наше дворянство? Ніколи! Воно з гонором роскида своје добро, з гонором піде в невольу ј там заплаче на своју лиху долю.*) За гроші вже ј тепер можна не помилившись сказати, шчо јіх більше в руках жидів, а ніж панів. А земльа? Та такі установи, як земські банки, незабаром переведуть усью земљу з рук на руки; з рук дворянства в руки жидів. Сказав би: з недотепних рук у надежнішчі ј жалю б не було. Коли б же воно так? а то ми гаразд знајемо жидівське хазьяјнуваньня; видавити јак можна і шчо тільки можна з землі, а далі трохи не пустирь передати,

*) Тут ми трохи не згожујемось з ш. автором. Справди, наше дворянство не вгонитьсья за жидами, — та тільки тому причина не гонор; а недбалість та ліпність. Гонору шчось ніколи багато не показувало дворянство в Россіі. Ті ж з јого, котрі рухливішче других, ідуть такі гарнецько слідом за жидами, јак це можна було бачити ј не давно в справах підрядів, сухарних, больничних крадіжках і т. д., в котрих князі ј княгині также гріли руки, јак і Шмулі ј Кіт Кітчич. І в Пруссіі, Австріі ј навіть у Франціі ј Англіі, то б то в крајінах, де в дворян завше було далеко більше гонору, ніж в Россіі, — в котріј, јак каже один з геројів Шчедрина „мой дѣдъ вь крестовыхъ походахъ не участвовалъ, а тарелки подавалъ, потому что у насъ крестовыхъ походовъ не было, а тарелки были“, — коли ј там в мошенствах Струзбергів, Оффенгејмів, Перејр, — були замішані ј графі, ј князі, — то в нас і бог велів. Навіть у нас в загалі дворянство остатніми часами, де далі все більше, поповня рьамки новојі буржуазіі, в котру поступа навіть наше вчене панство, напр. профессорство, котре напр. в городських думах, банках і т. д. показује всі признаки „жидівства“. От цеј то з одного боку жидівськиј і Кіт-Кітчівськиј, а з другого служило-дворянськиј характер новојі буржуазіі в Россіі ј дуже вартиј уваги: він то між инчим робить те, шчо наша буржуазіа не здібна дати громаді ј того, шчо дала буржуазіа в Европі: культури, працьовитости ј неплідглости перед начальством.

М. Д.

хоч і самому банкові. Хај, коли хоче, підкидається з нікуди годноју землеју! Наші банки тільки ј слугујуть багатому панству на позичку значних грошей. Гльаньте тільки на список заложених в них земель. Все це землі великих панів, спинкових тузів. Чи ті ж гроші, шчо вони зазичајуть, ідуть на хазяјство? Розвозятьсьа по за кордонах, тратятьсьа на польубовниць, на пишні обіди, на бучні бенкети. А жидам це ј на руку... Вже наша „житницья Европи“ почина не то шчо одсуватись на задній кон весвітнього базару, а часом то ј сама голодувати.

Як же вијти з такого стану? Ніхто не зна, — навіть мало хто про те ј дума, хоч наші украјинці ј вважајутьсьа за філософів. Воно ј правда, філософи, — тільки хиба такі як Кифа Мокіјевич Гоголів, котриј сидів та думав, — шчоб воно було, јак би слон вилупльувавсьа з јајця?

Шчоб познакомити вас з полтавськими філософами, ја роскажу розмову між двома такими Кифами Мокіјевичами, котрим ја јакось поставив на вид, шчо робитьсьа з полем в нашій Полтавшчині. Обидва вони згожувались, шчо кругом — лихо, навіть росказували цікаві факти, — а јак доходило до кінця: шчо ж робити? — то звертали на слона в јајці.

— „Треба, каже один філософ, — одібрати земљу од нікчемних рук. Це мусить зробити правительство. Ја б завів би такиј банк, шчоб у сотнью-півтори років сплатив би всім ненажерливим панам те, шчо стоје земља ј поміг би бідному мужикові, јак најлегче купити јјі. Крашче всього земљу віддати мужикові. Він ријетьсьа у нї, кохајетьсьа, він спражніј хазяјін јјі, а то все, шчо тепер володіје неју, — ташкенці.

— Шчо правительству мішатисьа в це діло? каже другіј, це наше діло — земське, схотіли ј завели такиј банк.

— Шчоб земству?! несвојім голосом закричав першіј і зареготавсьа божевільним реготом. — Не кажіть мені нічого про земство! Це тільки на очі руської пресси воно здајетьсьа таким робочим, таким невсипучим. Буде співати! ми на нього добре надивилисьа ј бачимо тільки, шчо це — корито, в котре всьакому бажајетьсьа встромити свіј писок. Шчо воно зробило дотепного, тратьучи на одні управи 200 т. у рік? Дороги наші, јакі були з початку, — такі ј досі; народньа просвіта дльа нього лишньа тьагота, вони дивльаютьсьа на неї не јак на земське діло, а јак на діло сельанське; тільки вже шчоб не одіјти від других, ткне тисьачу-другу на школи, — на мов не дери очеј! — от і все. Та ј то шче над цими школами трохи не стоокіј контроль нарьяжајуть, — правительство дивитьсьа очима інспекторів, дворянство — предводителів, духовенство — попів. І всьаке знаходе, шчо школа далеко јде, шчо јјі треба вкоротити... Јаке добро з такојі школи? —

Тепер медицина. Уп'ять же земство дивиться на неї, як на діло сільське, а не земське. Правда, позавило воно по 3—4 лікарі на повіт, — викинуло шмат за вікно, — ї знати більше нічого не хоче. Гляньте, у нас шчо року коли не холера, то тиф; у нас сифіліс розїд'яє цілі села. Шчо нам до того?.... А от, дивиться, наші близькі земські діла: Предсідатель губерської земської управи Тамара вже 5 років предсідательствує. Позаторік, разом з другими приїшло їм уїхати в столицю, в так звану робочу комісію, шчо виробила робітницькії устав. Чим вијавив там себе д. Тамара — не знаємо, хоч, кажуть, хваливсья тут, шчо кріпко відстоював права хазяїна, шчо вгодно, робити з робітниками. Кажу, шчо не знају, чим вијавив себе Тамара, тільки коли торік вернувсь, то так усі ї упали їм у ноги ї заспівали в один голос, мов з акафиста: „радуїсья, великії заступниче!“ Співајучи, ми закадили з усіх своїх кадил, так шчо, певне, аж у самого п. Тамари голова закрутилась. Потім подумали: шчо ж ми куримо? скілько не кури, то все дим буде, а же ж д. Тамара їздив; може кому ї обід поставив, може кого чим і вповажив; не слід чоловікові за це тільки під носом покурити таї годі: треба, шчоб він знав нашу дяку. Як же їго под'якувати? думали-рахували ї положили: „понеже він сеї попелнастії їв сало, сіль і всьакі сласті“, то дати п. Тамарі по 2 т. в рік на розїзди, а як він їздив трохи не шчо року в столицю, то дати їм уї за ті 5 років разом 10 т.!... Це одно таке добре діло, а ось і друге: з самого початку, як тільки шче це земство заводилось, наші пани були такі ліберальні, шчо до громадської кешені не тільки сами прикладались, а попускали ї якому небудь проїдисвітові з хамів-сірьаків поласуватисья обїдками. Таких проїдисвітів не довго шукати, — загляньте в першу волость, і писарь, як најкращії тип, стане перед вашими очима. Багато таких писарів служить членами повітових управ (їїх завше держать д'ля черної роботи — розїздив, розвідок і др.), і зпочатку ї губерське земство захотіло похвалитисья своїм лібералізмом. І от, недовго ход'ячи, вибрали в своїї члени з зінковського повіту з м. Груні писар'я — Грунья. Чоловік грамотнії, чоловік розбитнії, то він всьаке діло буде робити! Вибрали. Дали Груневі разом з другими 2 т. в рік плати: — служи, мов; твоїє діло містки лагодити, шльахи рівн'яти. Їзде Грунь по губернії, рівн'яє шльахи, будує містки; а в город приїде, — по гостиниц'ях гуль'яє, дівчат перебирає. Живе Грунь, як справнії земець. Видає їм уї якось раз земство 10 т. на мости. Вз'яв Грунь гроші, поїхав мости лагодити. Лагоде Грунь мости; мости стоїать, як і стоїали, гнилі, дірчаві, а грошеї — поминаї, як звали. Кинулисья наші до Грунья: — де гроші? Не маїє. С'уди-туди — не маїє.

Що його робити? Під суд його, в Сібір! Рахували-рахували і положили: продати Груневе добро і сповнити земську казну. Продали, виручили щось тисяч зо дві, а 8 поставили в недоїмку. Стоять вони та і стоять. Якось земство зирнуло і на їх. А що ж, питаються, чи та недоїмка буде сплачена, чи вік стоїтиме? Тамара, кажуть, сам устав і повів довгу-предовгу промову за свого бувшого собрата:—що рострата зроблена Грунем не по зlobі, а по нещастю, що він тепереньки не має, зчого жити, трохи не милостинею живе, що через це діло не має він ніякої служби; що його недоїмку не тільки треба зложити, а ще і Груневі видати хоч не велику частину на завід хазяїства. Розспівавсья наш чесний пан про безчесного мужика, як за рідного сина. Порішили: шчитати рострачені Грунем гроші пропащчими і дати Груневі за його убожество щось 300 чи 400 рублів!... Як вам здається це? Оце вам і наше земство! А ви добра від його ждали? Не ждїть!

— А то хйба од правительства ждати? Воно лудше?! закрячав другий філософ.

Я, шчоб хочу яку небудь користь винести з цієї розмови, швидче повернув її на країеве правительство: що, кажу, ваш губернагор, Мартинов, за чоловік? Яго ја чув, в Петербург на якесь більше місце переводять, — чого доброго всеросійським правителем стане, великі реформи нашого великого реформатора проведитиме.

— Мартинов — реформатор?! — спитали вже обоє філософи. Та коли б можна — він би зараз повернув назад крепацтво. Про його нелюбов на реформи, про його ворожнечу проти всього, що стає поперек його дороги, що вкорочує його володарство, — усьак знає. Як суд відкривали і мовили такі широкі і блискучі річі про суд правий, про суд скорий, про суд милостивий, то він, прихилившись до бувшого дірєктора гімназії Кулжинського, сказав, трохи не скригочучи зубами: „і ждуть від *безконтрольного* суда добра? нічого не буде!“ Яому не подобаласья установа суда своєїу незмінїаємостю, своєїу непідвідомостю; яому хотїлосья, шчоб у губернії не було старшого від його, і шчоб кожне слово його — було законом дльа всіх. Всьаку нову реформу засновану на непідвідомості яому, — він вважа за підрив його власти; всьаку нову і вільну думку він прийма як образу дльа себе і перенести не зможе стороннього не рабського слова. Крадіжка, пїанство, распута, все-все проститьсяя кожному, не прошчається одна, хоч би і законна, неслухняність. Такий панський гонор, така нетерпїість заставляє його окружити себе лудьми недалекими, часом і дурненькими, аби слухняними. Яого чиновники особих порученї, коли не прості недалекі

льуде, як Балашов, то п'яні заб'їашники, як бувшиї Криштоф, котрого всі тут знають, як писаного. Знають його в 60-х роках як завзятого „космополіта“, котриї не мав родини ні на якому кутку землі, хіба шчо може на місяці, як прогресіста ї ліберала, шчо знаї усе загравав з бувшим поліцмеїстером Гескотом і робив йому немало клопоту своєїу молодечоїу завзятїстю по пристанишчах хльорок, а тепер знають його як роскаїавшогося прогресіста ї адміністратора, шчо мов шибиник ганьаїе на поштових, бїе їамшчицькі *рила* ї заїшов у цїм разї так далеко, шчо вигнав був п'янії у Хоролї з присутствїа помошника справника, заставивши його спершу під дошч і лиху годину простоїати цїлії денї з листом, дождидати губернатора, приїїзд котрого в жарту ї пїд п'яну руку вигадав був сам. Це тїльки дїло ї доконало його. Губернатор відставив його від служби ї потїм він повїїався в столицьу шукати мїста в Трепова. Полїцмеїстер Стеблїн-Камїнський, колїсь учитель воїенноїї гимназїї, кинувшиї учительство через дївчат. Яого ненажерливїї натурї мало було жїнки ї тих прислужниць і знаїемих, з котрими водився він. Полїцмеїстерство по цїї частї — далеко користнїше мїсто. Скїлько то арф'янок, спївачок і таких других дївчат позїїзжаїеться на ярмарки! Шчо ж до пристаів, то вже нїчого ї казати: якї пани, такї їїх дїти. Ларїонов і Михаїловський поодбивали в жидів жїнок і позаводили трохи не жидівські гареми по своїїх частях. Першїї з них знаї тїлько шукаїе нїгїлістьачого духу в Полтаві. Шчоб вислужитись, він не зостановлюїеться ні перед доносом, ні перед оговором. І воно, як видно, ї у користь їде. За одкрїтїе якихсь українофїлів, котрї поготували ружьжа ї порох, шчоб відірвати Українїу від Москви, — як сказано було в доносї, і в котрих на дїлі знаїшли всього на всього двї-три віршї Шевченкови, — він получив Станїслава. Почин користнїї! Другїї, — Михаїловський тїлько ї знаїе шчо кисне в горїлці. А третїї Борисьяк завдаїе бенкети на грошї, шчо взискував з льудеї. Рїк назад виїавилосья було, як він шанував чужими грїшми; на те дивилосья крїзь пальці ї тїлько незаплаченї грошї повертали на його жалуванья. В цьому ж році видерласья не мала ї не велика недостача, цїлїх 5 тисьяч! Шчо його робити? Кажуть: вертаї грошї, нїчого тобї не буде. Яого приїателька либонь замлатила за нього 3 т., а 2 х несхотїла. Тепер усї ганьають як би з його викрутити ї остатнї 2 тисьячї. Нарьядили через судебногослїдовательа слїдство ї то з тим тїлько, шчоб сестра цьогослїдовательа Борисьяка, кажуть, велика панї, побачивши, шчо круто братовї, доплатила їїх, а то зараз і слїдство замнуть. Оттакї-то в нас порьядки, та шче в адміністрацїї!

— Ну, а город же ваш як? дума ваша? спїтав їа, раднїшчиї почути хоч про город веселїшчу приповїстку.

— Город? шчо ж город? І в городі крадіжки. От вам свіжа, тільки шчо спечена повина. На одному зборі думи, коли клопотались, де б узяти грошеј на перестројку дома, подарованного д. Милорадовичкоју на реальне вчилище, наш лорд-мер Абаза сказав, шчо за грошима нічого турбуватись: грошеј від залога лавок в обществі взајимного кредіта зосталось 20 тисяч. Предсідатель общества, кажуть, піднявсья ј промовив, шчо, скільки він памјата, гроші управоју взяті всі. — Як усі? 20 т. зоставалось, — одно плещче голова. — Ні, каже предсідатель, усі взяті. — Замитушилисья гласні: — справитьсья. Побігли, справились: справді, взяті всі членом управи ј казначејем Сахновським, тільки записаними јіх нігде не ма. До казначеја побігли. — Брав гроші? — Брав — Де ж дів? Тој спершу, кажуть, і повинивсья: шчо ж, каже, ростратив, — судіть мене. — На другіј день збили колотнечу, зібрали ревізійну комісіју, требують Сахновського. Тој не јде; ја, каже, і грошеј не брав і знати нічого не знају. Попрохали поліціју привести Сахновського. Привели. Сахновський почав тихо виправльатись, потъкав і на те, шчо коли він винуватиј, то в нього шче је мајетку на таку сумму, аж поки Абаза не крикнув: „ја тебе в Сібір зашљу!“ Тоді ј Сахновський визвіривсья: — шчо ти, каже, кричиш на мене — в Сібір та в Сібір? Гльади, лишень, шчо б ја тебе в Сібір не заслав. Спершу докажи, шчо ја ростринькав гроші, та тоді ј на Сібір шди. Ви ж, каже, мене шчо місяцья повірjali ј казали, шчо все гаразд. А шчо ја 20 т. узьав, то ја ј не одказујусья, — узьав, тільки ја јіх не ростринькав, ја јіх на текущій шчот віддав. А хто јіх брав з текущого шчоту, ја не знају. У голови були чеки, він давав мені, другому, третьому... Може хто ј брав, ја не брав. — Справилисья знову; справді Сахновський правду каже. Шчо ж јого робити? Думу зібрати. Перед думоју ј члени, ј ревізійна комісіја повинилисья в своїјх гріхах, повинилисья в тім, як вони ревізіју робили. Ревізіја тільки робиласья по книжках, чи је гроші записані проти документів, а там чи је гроші остатні в касі, чи не ма, то, кажуть, не наше було діло. На зајавки дејакіх членів повірити гроші голова либонь завжде відказував: які ж у нас гроші? Ви ж сами добре знајете, шчо в нас не ма на руках грошеј, а всі на текущому шчоті. Та так ніхто ні до грошеј, ні до текущого шчоту ј не доторкавсья. Упјать же вијавилосья ј те, шчо голова часом не знав, шчо инколи ј підписував; він один з таких, шчо так вірно слугують шкльанному богові. Під час то такого слугуваньня Сахновський либонь і підсунувсья з соло-векседем на 20 т., підписати јого буцім на перемінку раніш виданного, котрому срок вже минув. Тој, як у голові гаразденько шуміло — підмахнув

і не дивлячись.—Дізнались теж, що грошеј ростринькано 26 т., що ростринькани вони шче в 1874 році.— І ніхто про те, як бачте, ось півтора року ј не знав і не видав... От вам і городські порьадки! Хиба додати, що дума зробила постанову віддати Сахновського під суд і от тиждень уже, як не збереться написати журналу ј не сообшча прокурору. Кажуть уже, що Сахновській обіцяје сплатити гроші, та видно, — казав пан: кожух дам, та ј слово його тепле. Знајете що? ја так зневірився в усе, що думају: — Сахновській ні грошеј не сплате, ні під судом не буде; буде те що ј з Грунем; пријдеться городу взяти на своју шију, так що ніхто не буде ј знати, коли ј як бідні житці јіх сплатять. Хиба в нас повірајуться роспологи сміти? А при таких порьадках все можна робити.

— Що ж вам зосталось з благодітельних реформ? спитав ја.

— Усе що хоче, тільки не добро. Ошукуваньня, легка нажива, крадіжка на законній підставі... а добра ніякого.

— Ја не думају, — сказав ја, — щоб такі установи, як суд, не прищиплювали, не вирошчували в народі почутья правди, законности?

— О-го, хватонули! засміявся першиј філософ. — Почнемо з мирових судьдів. Хиба такиј судьдя, як Трегубов, що всьуду совітује саморучню росправу з робочими ј обіцяје всякого за це оправдати, хиба такиј судьдя розвива почутья правди? Хиба такі случајі, як одріки на тисъачі прошеніј, котрі були подані в ново-відкритиј полтавський окружниј суд, тільки через те, що јаке небудь слово було не так написане, і щоб усі ті діла передати в руки адвокатів-брехунців, хиба це вирошчује почутья правди? Судьді наші держать себе як боги; поки доступиш до них — наберешся лиха! Прокурори наші обернулися в тајних шпіонів; по наговорам одного з јіх, брата славланина Теохорова, кажуть, переведено навіть теперішнього жандармського полковника Југана аж у Гродно ј за те либонь, що він, провожајучи на вакзал одну арештовану панночку, розмовляв з неју по німецькі! Як бачите, над тајною поліціеју своја поліціја. А наші адвокати крашче всього обізвали сами себе в „Неділь“. Навіть при старих порьадках часом бідному чоловікові був доступ до суду ј скорішчиј, і вільнішчиј. Кожен знав, що там такиј-то столоначальник брав; прьамо јшов до його, давав, що зміг, і ждав свого діла. Тепер — страшно доступити до пальців наших адвокатів; побалакати з ним—та ј то гроші плати, а коли він візьметься за діло, — заломить таку плату, що ј діло саме не стојатиме. Узьатися самому, — раз — може ј порьадків не знајеш, а в друге — ј суд гне на руч адвокатів. Один мій знајеміј мав діло за наслідство. Сам вів; прохав приз-

нати його в правах наслідства. Подав прошеніє; жде-жде, ходо-ходе, — обіцяють, а не роблять. Тільки получа повістку, шчо оттоді-то діло буде розбиратись. Іде, і після обіцянок, завірив, йому відрікають. Шчо його робити? Найма адвоката, шчоб подав прошеніє, дає за це 10 карб., і в тиждень виграно діло. — Оце вам і суд, — За земство ја вже казав. Хиба додати шче те, шчо пани дуже косились, шчо по инших управах засідали все луде прості; навіть були такі управи, де цілії состав був з простих. Як його попустити пануваньня в руки мужичі? Як дати управляти собою „неотесаним хамам“? І ліберали, і крепачники всі закричали в один голос про мужиче царство; перші корили їх за консерватизм, другі — прямісінько виказували свої панські заміри. І ті, і другі злигались, як би запомогти горьбу; почали шукати причепки; знайти не довго. Земства уводились у нас в 1865 р., коли шче козачі і крепацькі волості були не одні, а різні, через шчо крепачи вибирали своїх уполномочених на вибір гласних од цілої волості, а козаки порівняні були з малоземельними панками, так шчо кожен маючий 10 десятин землі мав право голоса. Козаків мающих таке число землі чимало таки; через це і гласних від їх було завжди більше ніж панських. Тим иноді і управи зкладались з самих простих. Пани зараз і догадались, шчо коли козаків одчислити в волості, то гласних від селян зменша на половину. Чи так, то і так. В 1871 році зібрались пани в губерське собраніє і поміркувавшись послали п. Тамару в столиць до міністра внутренніх діл, шчоб змінити вибори, так як всьуди революційно-демократичній елемент побива охранный аристократичній. Тої зразу згодивсь, і вже в 1872 році гласних від селян далеко позбавилось, так шчо тепер селян в кожному собранії рідко коли доходить до 15—16 на 40—50 усіх гласних. От вам і земство!

— Шчо ж у вас принесло хоч капль якого небудь добра? допитуєсь ја. Може хоч межуваньня землі зробило яку користь хліборобам?

— Межуваньня задумане на користь тільки великому панству. Ви не повірите шчо тільки воно зробило? Всі панські різні землі збили в одні шматки і одрізали їм найкращчу земль, а мужикам достались нікуди кчемні обрізки: то піски, то глиняста земль, то гори. Пани, як тільки зробили нарізку, зараз же кинулись окопуватись, трохи не обгороджуватись. Через це общеські толоки—як лизь зливав; тепер бідному чоловікові, маючому невеличкій шматочок землі, скоту хоч і не держи. Чим ти будеш його годувати? Пан на свою земль дармо не пускає; чотири, каже, карбованці як даси від скотини — паси. Ви не повірите, як тьажко межуваньня відкликнулось на скотоводстві. Де було 3-4 пари во-

лів, там тепер пара паршивеньких коровчат; де була ціла отара овець — там дві-три та і тих тьажко держати. Чи ви повірите, шчо крепаки тих панів, котрі хоч трохи пеклувалися про їх достатки, раді б тепер повернутися в невольу; аже і не раз, і не два чув ја це і не від одного. Змилюйтеся! як його в світі прожити? в наділ дано по 2¹/₂ десьятини на душу самої гіршої землі, межуваньня і ті поперемиьало. Доходу десьятина хай дасть 15 карб. — 37¹/₂ карб. з наділу; з їх 10 треба віддати на подушне, земські і викунні, а з 27¹/₂ — одьагнися, обуєся і прохарчися. Сказав би, заробітки је. Які ж заробітки, коли в цьому році косареви дають 35 к. на його харчах, а в Доншчині або Херсоншчині 20—25 к? Багато, пішовши туди, вже повернулося назад. На другій роботі дають 15—20 к., а зімоју гривенника. Бјеться, бјеться бідниј чоловік отак, вибјеться з мочи — опуститься. Часом піде в чужий млин, або комору вкрасти хліба, шчо прохарчувати чим голодну сімју. Дивись — пїймавсь, заперли в тьурму, а то погнали і на Сібір. Не ма того дня, шчо не виводили рештантів до постидного стовпа слухати приговори: все це — злодії, котрі дішли вже і до душегубства. В народі, а найбільше в заможних лудей страшна ворожнеча на злодіїв. А того саме і не розбірають, шчо хто ж їх і наплодив, як не вои сами з својеју непрожорістю, з својеју хапаниноју всього, шчо тільки можна одтьагти, одволочити. Поставлять чоловіка в такі суточки, шчо хоч з голоду пропадај, та шче і хотять, шчо він часом не крав, шчо він не кидавсья часом і з ножем! Доходить до того, шчо торік літом в Гадьач на базар привела мати 15 літню дочку віддати јїі јакому небудь заможному паничеві в спальні дівчата. Чого вам крашче? Ви з далека приїхавши, шчо подивитися на своїх земляків, котрих ви кинули років 25 тому назад в патріархальній простоті, великим дивом дивуватиметесья, чујучи такі звістки. Ваше серце здавить тьажка туга, чујучи про таку деморалізаціју; ви може і неповірите тому мені, скажите в душі: клипаје сьакиј такиј на своїх крајан... Отже воно шче гірше је, ніж ја росказују. Ја росказују тільки те, шчо до нас доходить, а мало то је такого, шчо до нас не дішло, шчо скрилося по тих глухих селах-хуторах, де воно і породилося? Крашче всього підіть над вечір погульати по місту: — цілі низки пјаниць, „халамидників“ снујуть по вулицьах, другі валяјуться по під тротуарами, треті чіпляјуться до прохожих. Не за великиј час у нас вже народивсья повиј тіп, најгіршиј тіп городського пролетаріја, це — „халамидники“ і „боски“. Страшниј час чережива наш народ. Ви глянъте на пороки інтелігентного класу: — крадіжка, мошенство, ошукуваньня, біганина за наживоју, за грошима,... а з другого боку — бідність народня,

п'янство, бурлацтво, або ж голісінькій пролетаріат... У Полтаві — „халамидник“ і „боска“, в Харькові — „ракло“ і „боска“, — А ми, держачи в руках своїх заправи, ми одвертаємось од цього, як не нашого і не до нас доходячого. Під час, коли лихо окошиться над нашою головою, крикнемо разом за другими: „лукавий народ! його мало по т'урмах сажати, в Сібір завдавати, — вішати, четвертувати треба!“

Слухаючи таку смутну приповідку, мене жаль ушчипнув за серце, смута обняла мою голову. Не вже це правда? думалося мені, а серце нило, душа боліла. Я скоріше розпрошчався з своїми знайомими і пішов від їх, щоб хоч надвірня прохолода освіжила гарячу голову. Я пішов, куди глядять очі. Приїшов на Павленки (частина Полтави), — облупані хати, розорені городи, колись шумучі садки тепер обернулися в пустирь, по котрому риються свині, никають прибудні собаки. Коло хат мало де је загород, повіток, хлівів, комір... нашчо воно? коли в їх нічого заганяти, нічого ховати. І льуде якісь опухлі, обр'юзгі, спиті та непривітні. Повернув назад у город, — жиди розр'яжені ходять, джеркотять про кербелі, та копкени. Пішов на Кобішчани (друга частина Полтави) — те ж, шчо і на Павленках. З далека все мов з за садка вигльдаје, а приїдеш ближче, — то по пустошах кушчі поросли, бур'ян зеленіје. На Кулики, Очеретьянки — вже не хотілося і їти. Сум важкій, нерозважній сум обняв мою душу. Мені скоріше хотілося їхати, далі, далі... Проти ночі не поїдеш. Пішов у гостиницю, ліг спати. Цілу ніч не спав, ворочався, і сон кудись забіг; гості, шчо заїли в подушках таки добре допікали всьу ніч мене. Голова горіла, крутилася, а перед очима стоїали страшні картини з одного боку народньої бідноти, крадіжки, розбоїв, голодної смерти; а з другого — жидівська грошова і земельна аристократія, банкові і залізнодорожні діла, високі хорони, страшенні палати в огні, в злоті, бенкети, де вино льється річкою, де п'яні дівчата і молоді молодіці танцюють свої срамні танці, де за зеленим столом гроші переходять з рук на руки цілими ворохами, цілими горами; — як вони легко приїшли, так легко і спливають!

Як тільки розвиднилось, сонце показалося з-за гори, уже ја сидів на возі, і поштові коні везли мене з безотрадної Полтави на Зінків, Гад'яч, до Ромна. Проїду, думају, свої сторони, хоч з воза подивльуся на їх, а там знову на залізницю і знову помчусь-полечу, як стріла, на чужу-чужину.

Шчо сказати про шлях, шчо сказати про дорогу, шчо прослалася в однім місті рівно, як струна, в другім — згиналася на всі боки, будім гадьука хвильувала своїм довгим иновішчем? там вона дралася сірою попругою на круту гору, а

там збігала, мов јашчірка, з високојі гори на зелену долину. Кругом нејі безкрајім морем розстиналисьа зелені ниви, чорніла поорана рільля ј голубіли низькоју травоју толоки, або червоніли коључим будьаком. З того або з другого боку геть отдаљ ви-тикалосьа сельце... біліла церква својіми білими боками, жовтіли хати соломјаними осельами.... А по шляху, а на дорозі, аж землі важко, — јде — пливом пливе усьакиј народ, чоловіки, жінки, парубки, дівчата; були ј невеличкі хлопјата, були навіть і малі діти.

— Куди вас бог несе? спитајеш привітавшись.

— На заробітки, — кажуть одні.

— На вільні степи, на виселеньна, — одмовляјуть други.

— Хто ж ви? питајеш послідніх.

— Козаки.

— Чого ж ви на поселеніје јдете? Хиба тут стало важко жити? Хиба не ма достатків?

— Які тут достатки? јаке житьтја? Собаці крашче житьтја! Одно подушне на тој світ зажене.

— А як же ви своје хазяјство кинули?

— Јаке наше хазяјство? Хату продав, а те, шчо в хаті, ј так віддав, — от і готовіј

— А там, куди јдете, хиба крашче?

— Кажуть, крашче, та бог јого знаје. Та вже не згірше, јак тут је.

Отак то! думајеш, јідучи далі. Значить воно справді не легко жити, коли приходиться спродувати хати, збувати все, шчо је лишнього, ј за цілі тисъачі верст іти-провадитись під дощ і лиху годину зо всім својім кублом, з жінкоју, з малими дітьми... Не солодке те житьтја, де дольа застављаје так легко кидати своју сторону, де ми зросли ј зостарілисьа, де најкрашчі почутьтја вітали нас, де рідні ј знајемі розважали нас в часи лихојі туги, — кидати все це, забути ј плентатись, бог зна, куди, бог зна, в які крајі, шукати крашчојі долі. Значить житьтја вже діјшло до цього... Пригадалисьа мені зараз слова знајемого полтавця ј туга обнъала моје серце...

Кого ја не питав з ідушчих на вільні степи, всі вони були козаки. Чого козаки јдуть? хиба дльа јіх, вільних спокон віку, гірше, ніж бувшим крепакам?... Далі вже мені розказали, шчо јім тільки ј дозволено висельатисьа; крепакам же не дозволено, через те, шчо шче викуп не скінчивсьа. Спершу, казали мені, крепаки було ј посунули; були такі, шчо цілі села збіралисьа јти,

так їх і зостановили до викупу. Далі казали, шчо переселенці луде најзаможнішчі,—бідному ні з чим на виселеньнѣ яти, та ј там же треба на перших порах об вішчо зачепитисѣ. — Шче від того стало мені тѣжче... Коли багаті кидажуть рідну сторону, шчо јім у јїј важко жити,—шчо ж уже бідним? јаке јїх житѣтѣ? Мені вказували на такі села, де в крепаків за податки випродали всѣу скотину, так шчо нічим јїм орати ј землѣ. Такі аж дві волості в Гадѣацькому повіті, колись багатого пана Масѣука, — веприцька ј бобрицька. Села ці лежать по над річкоју Пслом на пісчаніј нікуди кчемніј землі. Шче при наділі крепаки не хотіли брати землі та, јак тут привикли звати, бунтувалисѣ; бо јакиј там небув родѣучіј сушісок, — пан зоставив за собою, а крепакам дали трохи шчо не сипучого піску. Шчо ти будеш казати? Спершу бунтували; — бунтовщиків позасидали в Сібір, виморили по тѣурмах. Другі перестали бунтовати, принѣняли землѣ, та тільки не платили викупу. Поліція продала все, шчо тільки змогла продати: скотину, вівці, свині, гуси, кури. Продавали, поки не спродали всѣого, зосталасѣ одна гола хата, та все нічого не помагало: недојїмки росли та росли. І доросли вже до 18 т. Побачили, шчо далі вже ні тѣагти ні з чоґо, ні продавати нічого. Просили розсрочити. Розсрочили на 5 літ; оже на скілько розсрочку платѣать, на стілько не розсрочених прибуваѣе, так шчо недојїмка не зменшуѣетьсѣ... а народ все де далі бідніѣзапечадаѣе... Тѣажко було такі приповістки слухати, важко ј їхати. Ја прохав свого возницѣу чим дуж гнати конеј, шчоб не бачити лѣудського несчастьа, не чути річеј про лѣудське горе. Та не закрийсѣа від јого. Сама природа будила сум у серці. Мајевіј миколајівськїј мороз побив усе: жито стојало рідке — пожовкле, јарина — поскручуваласѣ,—заширшавіла; коли по шлѣаху стрівасѣа де ліс, — страшно було глѣанути на јого, — мов пожар пројшов і попалив зелене листѣа; јак під глибоку осінь, вони опадали ј устидали чорніј шлѣах,—голі гільки росхитував вітер, і жалібно співали вони сумну піснѣу: таку тільки піснѣу заведе ліс у зїмнѣу хуртовину.

Швидко пробїг ја Опішнѣе, славне својїми горшками, спустивсѣа з Зајїченськој гори ј појїхав пеценоју Зїньковського повіту. Тут бїльше толоку приходилосѣа бачити, нїж засїјане нивја. Далі Зїньків, і вже в вечері допхавсѣа ја до Гадѣачого. Ујїхав ја в јого, шче не зовсім було пізно, а світло горіло тільки по шинках. Народ уже обліг спати ј тиша була така, јак на кладовишчі. За мојејї помки всі гадѣачанськї гори, зајарськї садки оголошувалисѣа піснѣами молодечї; тепер хоч би собака де гавкнула.

— Чому це не чутно пісень? питају.

— Запрешчено, — одказуѣе возницѣа.

— Хто запертив?

— Поліція. Тільки де зачує спів або гомін, — зараз іде розганьати; по *чорних* сажає, а на другий день город мести: так післва цього молоді ї годі на вулиці збіратися.

— Хто ж це вигдавав таке?

— Хто його знає. Кажуть, батьушки та пани попрохали поліцію, щоб спокійно спалосьа, а батьушки шче тим, щоб народ не балувавсьа.

Мені зробилосьа шче нуднішче. Не спавши цілу ніч, проїхавши на пошти більше, ніж сотню верст і так довго не їздивши, ја так рострусивсьа, шчо подумав крашче в Гадьячому день-другий перепочити. Приїхав прьамо на постојалиї. Дали мені якусь чорну коморку, а не хату. Дале-бі! аби спочити. Сумниї ја напивсьа чају ї ліг зараз спати. Довго не спалосьа. Випадки дньа носилосьа над мојеју головоју, ставали перед моїми очима; аже втома взьала своје, — очі закрилисьа, сон наліг. Ја заснув таки гарненько. На другий день рано прокидајусьа. День був базарниї, і людськиї крик збудив мене. Хоч спина ї боліла, јак перебита, хоч кістки ї боки мої ломило, одначе, ја не потурајучи на те, встав і пішов походити по базару. Приїшовши до собору, ја запермитив чималу кунку народу ї шче всі знаї підбігали туди. Ја ї собі посунувсьа між лудеї. Прохожу в саме коло. Серед кола стојав чоловік шче не стариї, літ јому під 40, високиї на зріст, плечистиї; борода зарощена, видно, давно не бачила скіска; лице довгобразе, хмуре; очі грізни. Коло чоловіка двоје діток: хлопчик літ 10 ї дівчинка літ 8. І чоловік, і діти обірвані, в чорних лихих сорочках. Питају: шчо це за диво? — „Батько дітеї продаје!“ одказала мені одна молодицьа. — Јак продаје? — Молодицьа нічого не одказала, повернулосьа, перехрестилосьа ї пішла. — Ти, — питају чоловіка, — дітеї продајеш, чи шчо? — „А то ж! неласково глухим голосом гримнув чоловік, блиснувши своїми гострими очима; — або купіть, або так візьміть!“ шче грізнишче додав він. Видно не легко ті слова зривалисьа з його јазика. — Ја здивувавсьа. — На шчо ж ти продајеш? — „А шчо ж мені з ними робити? Де їх діти? Мати вмерла... Шчо мені робити? Самому нічого їсти... Купіть або так візьміть... а то хоч подави!...“ глухо, рвучи слова, відказав він. Мороз пробіг по виду жінок. — Оце, господи! хрестилисьа вони: — такого шче ї не видано було піколи. — Відкіля ти, чоловіче? спитав ја. Чоловік не одказав нічого. Хтось з лудеї крикнув: з Красного Кута, крепак пана Воїни. — Ја стојав, јак гмеленниї. Так ось до чого діјшло? ось куди воно вже їдетсьа! Жінки підходили ї давали діткам, хто шчо зміг; хто шага, хто копіку. Знаїшовсьа один чоловік,

*

(кажуть кравець) шчо взяв собі хлопця. Батько передав його до рук кравцеві, не дивлячись; а дівчину взяла одна жінка. Батько передав і ту, як хлопця, і не дивлячись ні на кого, мов звірь, пішов прямио на лудеј. Всьуду народ розступавсьа, давав йому дорогу. Похнюпившись і не оглядајучись, він почемчикував прямио Полтавськоју вулицеју. Народ довго проводив його очима, аж поки він не скривсьа, і знај, хрестивсьа дивључись.

Ја не зміг пити чају. Цілиј день все дзвеніли в мојіх ушах страшні чоловічі слова: „шчо ж мені робити?... Самому нічого јісти... або так візьміть... хоч подави“... Де ж батькове серце? Чи је тут хоч крихта лубови? Спершу грізниј розбишацькиј образ, грізні слова заслоньали всьаку думку про батьківське серце. Звірь! звірь!... А далі, чим більше ја вдумувавсьа, тим більше находив лубови в словах: „або купіть, або ј так візьміть!“ Шчо йому справді зоставалосьа? Самому нічого јісти. Пішов би на заробітки може, — на когож кинеш дітеј? хто візьме?... Подавить? Батьківське серце заговорило... зоставлосьа одно: або продать, або так віддать... воно в цих страшних словах вилосьа највиразнішче... Шчо ж це за житьтја, коли највишча батьківська лубов виливајетьсьа в словах: або купіть, або так візьміть?! Не даром народ зрікајетьсьа роду, не даром спродује все, шчо је ј тикаје на вільні степи.

Післьа цього ја почув себе ј геть-то недужим. Јіхати далі не міг і пријшлосьа лежати. На другиј, день післьа цього рознесласьа звістка, шчо недалеко від города, в Хітцьах, прибито жида-риндаря. Хітці не величке село пана Гудовича. Вже давно туди вліз жид Пригов, спершу шинкарем, далі взяв на оренду водьані млини, а тепер уже орудује всіма панськими мајетками. Росказујуть: так закрутив селян, шчо јім нікуди ні скотини вигнати попасти, нічим і напојити. Все јого: ј земля јого, ј вода јого. Весноју за один спаш зідрав по 7 карб. за вівцьу. Јакиј судьба присудив тој спаш? Вівцьа стоје 2—3 карб., а пријшлосьа заплатити 7. Звісно попродали ј овець, і свинеј, і куреј. Луде поплатили, тілько почали, кажуть, похваљатисьа, шчо б не попадавсь на самоті. Тијејі ночі жид вертавсьа з города, був на весільі; јакісь 5, чи 6 чоловіка напали на јого ј пробіли кілком голову. Думајучи, шчо жид дуба дав, вони кинули јого ј розішлисьа. До світа жид ожив і прибув у місто. Піднялосьа слідствіе. Уже 5 чоловіка, на котрих показав жид, посажено в тьурму. Хітці кричать, шчо ті луде не винні: всьу ніч вони були дома, нікуди ј з двору не виходили. Шчо ж? жид показав!— Переночував ја шче одну ніч. На другиј ранком знову кажуть мені, шчо в Хітцьах була пожежа: згоріла хата жидова, в котріј був колись шинок, і млини, котрі жид недавно застрахував. Жид,

як не охрипне, кричить шчо його спалено... І знову слідствіє, тьаганина. Опівденьз Рашівки приїшла чутка: — якийсь прохожіє богомолець зарівав десъатника в волості. Шчо це? Лъуде ходять, таємно хрестьатьсьа і шче таємнішче шепчуть шчось... молитва то чи проклени? Де які смілівішчі викрикують: „дождати в осени крадіжки, розбоїв“. Заробітку не маје, а врожај плохиј: звісно, треба чимсь жити.

У вечері ја покинув Гадъач і помчавсьа в Ромен. Світом переліз з воза на залізницю і понісьа-полетів, скілько видно.... Мчи-неси мене, залізницј коню, з рідного крају, чим швидче і дальше, — тим крашче!.... Однак ја з моїми Кіфами Мокієвичами ні в чім јому пособити не можемо. Иноді мені здајетьсьа, шчо як би знав, де такиј базар, куди б можна було вивести моју матір-Полтавшчину, так як вивів мужик в Гадъачі своїх дітеј — то і ја б вивів на тој базар моју рідну крајіну та і сказав би: „купіть, або так возьміть... а то хоч задавись!“

Л. Л.

НІАНСТВО І ПРОНІНАЦІЯ В ГАЛИЧЧИНІ.

РОЗВІДКА СТАТИСТИЧНА.

Неурожај і голод, якіј показавсья в зимі з р. 1875 на 1876 в великій части Галиччини, не першіј раз в послідних 10 роках, а вже третій.—успів на кінець навіть в папујучій у нас шляхецькій партії розбудити інтерес дльа студії над економічним станом краю. Ја не буду розберав питања, скільки до того научного і гуманітарного інтересу причинивсья тајній взгляд на наступајучі нові вибори, за дльа котрих треба було доконче, бодај в послідній годині, виборцьям показати які небудь грушки на вербі; досить шчо, по јавному толкованью польських публіцистів і послів сојмових, тільки незвичайні і вельми шкочливі економічні пројаи цього послідного голодного року, јак: еміграція кілька десяти сельанських родин з повіту Јасільського до Америки, вильудненье кількох сіл в Бережанськім повіті, з котрих льуде порозходились були всі за жебраним хлібом, знищення шчо најменче $\frac{1}{3}$ части робучого скоту цілого краю, *) а особливеж замітна вже тепер періодичність, з јакоју „голодні роки“ в послідних часах стали наступати по собі (1866—1869

*) Nieurodzaj w Galicyi w r. 1875 i jego następstwa. — w Wiadomościach statyst. Rocznik III. zeszyt I. Lwów. 1876. Звісно, шчо рік 1875 був најгірше невидатній на пашу; конья в дејаких сторонах можна було купити за $\frac{1}{2}$ гульдена, — в инчих сторонах сельане виганяли коней від себе на ласку божу, шчоб тільки не бачити, јак вони з голоду гинуть.

—1875), приневодили соjm, шчо в своjїj послїднїj сессїї 1876 р. ухвалив: перепровадити анкету о „причинах зубоженъя крају“. Соjm поручив це „Видїлови краjевому“, а тоj зложив окремиj комїтет з унїверситетських, полїтичних і фїнансових поваг. Комїтет, чи як його в нас називають „анкета економїчна“ розберала цю справу глибоко j таjно через пїв року. По тїм довгїм часї вона, правда, не оголосила шче результату своjїх студїї всему свїту, але з пїв урядових комунїкатїв в краківськїм «Czasie» j урядовїj «Gazecie Lwowskiej» галицька публїка дїзналась, шчо ухвалено — видрукувати „Квєстїонар“ чи пак — збїр питань, і розїслати jего автономїчним „видїлам повїтовим“ до перегляду j списаньа вїдповїдеj на цї питання. Але ширша публїка не довїдалась шче з тих комунїкатїв, шчо це їменно за питання? якї вони предмети заjмають, як далеко сягають в ширину, і як далеко в глїбїнь цїлоjї справи; чи „анкета“ хоче дїзнатїсь з тих вїдповїдеj тїлько о дїйснїм положеньу крају, чи также j о глїбшїх причинах того положенъя; чи хоче дїзнатїсь, яка їменно кльаса народу убога, чи также хотїла б знати, чим цему убожеству зарадити?? Знаjемо тїльки, шчо розїсланїj збїр обїjмає 189 питань, з котрїх пє рївному числу (63) припадає на питання о кльасї селъан, бїльшїх посїдателїв землї j кльасї промисловїj; знаjемо также, шчо самї питання (окрїм jїх кабалїстичного числа) заховано в таjнї перед профанноjу публїкоjу, перед неурядовими публїцистами j перед науковими товариствами, як би умисне на те, шчо би публїчна розмова не посмїла сягнути до самого дна справи, та розбираjучи дїйснї причини того, сконстатованого вже зубоженъя крају, не видобула на свїт божїj таких причин, і таких рїчеj, якї дльа пануjучоjї кльаси не були би безпечнї, а покраjнїj мїрї не конче догїднї. Знаjемо на кїнець, шчо тї ученї ареопаги, котрїм, — за виключенъем удїлу всїх мисльачих лъудеj, — вїддано пїд розбїр—цїле питання соцїjальне, над яким в цївїлїзованих краjах сушать собї голови наjученїшї лъуде, наjдобїрнїшї товариства, і наjбїльше прогрессивнї адмїнїстрацїї, — шчо тї наші „видїли повїтовї“ *) складаютьсьа звичаjно з двох шльахтичїв, одного попа і двох жидїв, пїд предсїдательством „маршалка повїтового“, звичаjно наjбогатшого шльахтича свого повїту, котрїj

*) Je jїх в Галичинї 74, по одному в кождїм повїтї, і вони становлъть комїтет езекутивнїj автономїчних „рад повїтових“, котрї по закону мають збиратїсьа наjменче 4 рази до року дльа контролї надїлу, і дльа уложенъя повїтового бъуджету (на удержанъе комунїкацїї і полїцїї), але фактично не збираютьсьа j через 3 роки свого перїоду їstownанъя, бо скликанъе jїх залежить вїд тогож видїлу, котрїj сам нїчого не робить, тїльки марнуje грошї, то j контролї боїтьсьа.

того виділу ніколи не скликає на нараду, а сам усе робить, чи краще правду сказати: робить за него і рішає усі справи під його фірмою бюрократичним способом, платний урядник — „секретар повітовий“, котрий знов, своєю чергою, в просвіті не стоїть багато вище від громадського писаря, а тільки різниться від него панськими претенсіями стільки, скільки приміром панській льокай від панського польного робітника. Пізнавши склад і характер тих добродіїв чоловіцтва, котрі мають в останній інстанції розрішити наше питання соціального, — читателі можуть вже наперед зміркувати, яка користь виjde для народу з цілої анкети. Минув ще і другий пів рік, і „анкета“ оголосила знов пів урядовим комунікатом галицькій публіці, що, мовляв, ясна річ: газетні вісти про якийсьто голод в наших щасливим краю були надто пересолені; що, коли хто в нас підупав, і потребує рятунку, то це не селяне, а *більші посідателі земські*, котрим існуючого і правительством протегованого „кредитового товариства“ ще за мало; а наконєць, і найважніше: що „результат анкети о причинах зубоженья краю не може ще бути поданий до відомости будущого союму (в Августі 1877 р.), бо того результату ще не ма, бо більша половина виділів повітових ще не надіслали відповідей на питання, а котрі понадсилали, то відповіли так недокладно, що годі навіть зробити собі з цього яке небудь поньатьє о економічнім положенью краю.“ Звісно, вибори до союму скоро минули і виїшли на користь шляхти, іменно панів маршалків повітових; то і не ма вже що ломати собі голови над такими ученими питаннями. А з цілої з таким гуком порушеної справи лишиться тільки зібраній писаній матеріал, котрий, здається, буде видрукований коли небудь пізніше в «Wiadomościach statystycznych Krajowego biura statystycznego», і котрому до його цінности буде тільки недоставати докладности і вірогідности (достовірности). Коли ж в пізнішій якій часі (розуміється не скоро, бо сойм охоче займається високою, „орієнтальною“ політикою) сойм преці возьметься за дискусію над тою макультурою, то непременно він збере результат усіх тих глибоких і совістних студій в голошеній уже наперед інспірованими від виділу краєвого публіцистами *) тезі, що стан селянський,

*) Приміром серія статей в «Gaz. Lwowski» з початку с. р. під надписом «Zubożenie Kraju» котрі автор, член висше названого комітету і краєвого бюра статистичного, Др. К., виказавши, як не можна гарніше, що селяне галицькі зовсім не упадають матеріально, а противно, підносяться, закінчив серіозно висказану гадку, що і цілій край піднесеться до добробиту, коли тільки проміж панами і селянами стане мир і патріархальна згода (знаємо ми, яка!), — начеб закльученє того миру залежало

коли він дійсно так підупав, як об цім говорять, сам цьому винен, а іменно винни тут його *п'янство, темнота і лінивство*.

Не треба цього широко доказувати читателям, шчо таке просте заперечуванье істнованья нужди в краю, а взглядно там—де вже її не можна затаїти, аподиктичне вияснюванье причин тої нужди простими трема словами, хоч воно і догідно нашим законодацелям, бо увільняє їх від дальшого мисленья, нам, звичайним людьям, не здасться до нічого. Питанье, чи б — а хоч би взьавши тільки саму Галиччину східну, більше чим 3-мільонна маса народу живе в якім небудь людьянім биті, чи противно в стані близькім до нужди, котриі з кождим роком мусить погіршатись? це питанье досить важне, шчо би над ним подумати троха глубше, чим це роблять наші законодацелі. Не менче важне і варте глубших студіі друге питанье — чи найблизшою причиною того лихого економічного положенья, коли воно справді таким покажеться,— је дійсно темнота, лінивство і п'янство маси народу? Коли ж би і це було правдою, то не менче важне, може шче важніше, як перші два питанья, буде розібрати третє: звідки беруться ці іменно три пороки в Галичині, і то так повсельудно, і в такій мірі, шчо ціла маса населенья великого краю через них впадає в шчо раз гіршу біду, з якої його ані рестриктивні ані позитивні міри адміністрації і законодацельної власти видобути не можуть? Конечно, мусять тут бути якісь шче глубші причини, независимі від власної волі тої народної маси. Бо це кождому зрозуміле, шчо як поодинокій чоловік, так шче більше ціла кляса людєі, (взьавши пересічно), самим собі— не вороги. Допустивши, шчо таја кляса народу пришла вже дійсно до живого почутья своїі нужди, то річ јасна, шчо сама вона мусить пријти также до пізнанья најблизших, видимих причин тііі нужди, і всіми своїіми силами буде намагаться до відсуненья тих причин. А допустити одно і друге можемо сміло; навіть дитина, приложивши палець до свічки, почує, шчо їїі пече, і спізнає, шчо најблизша причина того болу—свічка. Не можна ж галицькому народові доказати, шчо би він п'янство, лінивство і темноту вважав річами гідними і нешкодливими. Шчо *лінивства* наші сельане не вважають чеснотою, об цім може кождіі пересвідчитись, поспитавшись людєі в будь котрім галицькім селі; чи, приміром, најдеться—

від сельан, і начеб то сельане з самоїі тільки врожденоїі їм незгідливості і злости не хотіли годитись з панамі, значить, не хотіли, шчо би їм було так добре јак і панам!

не кажу вже в цілім світі, але в Галичині, яка громада, в котрій більше шанують лїудеї лїнивих чим робучих? Я впрочім низше попробују виказати на датах, шчо галицькій сельанин мусївби вмерти зараз з голоду, як би јему тїльки пријшла охота скїлька день до року мало або нічого не робити, значить бути хоч троха лїновим. Шчо ж до темноти, то річ аж надто звїсна, шчо галицькі сельане до р. 1873 своїм *власним коштом*, і *добровїльно* заложили і удержували до 2000 народних шкїд, з того числа до 1300 в *східній* Галичині: колиж р. 1873 гал. соїм ухвалював новиї закон о школах народних, котрим заведено загальну *примусову* науку і приказано закладати школи навїть протїв волї поодиноких громад, то помимо того, шчо закон тої накладав найбільші тьгарї власне на сельан, *) і шчо примус школьнії масу дїтеї відтьагаје родителїам від роботи при хозьяїствї, *всі послї сельане* голосували за тим законом. Колиж знов в р. 1875 **) ухвалювано закон *проти пїанства*, то тїж сельане усї бєз виїмку за ним голосували, а протестували проти ньому тїльки де котрі *панські послї* ***), бојучись, шчо уменченє пїанства знижить јїх дохїд з пропїнацїї. Значить, сами сельане оцїнили добре вартїсть просвїти і шкодливїсть пїанства.

А предцї нужда, як ми це побачимо зараз, їстнује в Галичинї, а пїанство і темнота не уменчились, та і лїнївство (об котрїм ја думају поговорити шче инчим разом бїльше) маје трївати повсельудно, і (правда шчо не лїновим панам, а нї лїновим пїдпанкам, а нї лїновим жїдам, але) сельанам задавати маје несказанї матерїяльні шкоди. Јака ж цьому причина?

На цєї раз ја хочу заїмити читателїв аналізоју галицького пїанства, розмїру јєго їстнованья, јєго впливу на матерїяльне і моральне положенє народу, але передовсїм јєго причин. Длїа цєго ми не потрїбујемо ждати аж на оголошенє зїбраного соїмовоју анкетоју матерїялу, бо мајемо до цєго досить докладнї, і навїть по части статистично обробленї факти. Дїскусїја публїцистична, јака в р. 1875 почалась у нас над питаньєм о викупнї „пропїнацїї“, видала мїж инчими на свїт двї обширнїші студїї о пропїнацїї, рївночасно, независимо одна від другої, і лїудьми прїстївних соцїяльних і полїтичних пересвїдчень

*) Закон тої накладаје на сельан 12⁰/о додатку до державних податкїв, тодї як *бїльші посїдателї* мајуть тїльки 4⁰/о додатку до тих податкїв платити, — на удержанє школи. Значить, на кожного *поодинокого* сельанина наложено *три рази* бїльшиї, розмїрно до доходу, податок школьнії, чим на поодинокого пана, властителя бїльшої земської посїдлости.

**) По ухваленю закона о викупнї пропїнацїї.

***) Грохолськїї, бувшїї мїнїстер.

написані. Так як „пропінація“ стоїть (як ми це побачимо нижше) з конзумцією горьачих напоїв в нероздільнім звязку, то і ті обі публікації не могли обійти без подання і розібранья дотичних дат статистичних, котрі ми до нинішної розвідки ужити можемо. Тоді як брошура „*Що нас коштує пропінація*“ Василья Н., написана з становишка інтересу сельанського і опозиційного, вишовши небагато вчасніше, не могла користатись жерелами чисто урядовими, але за те подає дати з научних самостійних жерел, незабарвлених ніяким урядовим оптимізмом, — то діло, видане пізніше, і написане членом бжура статистичного, Дрм Ключинським з порученья Виділу краєвого «*Stosunki propinasyjne w Galicyi*», — за дльа оборони внесенья того ж виділу о знесенью пропінації *не за дармо*, а за сплатою властителів пропінації в готових грошех, виходить із становишка інтересу більших посідателів землі, операјучись на богатих датах урядових, котрих автор, конечно з уваги на своје офіційальне становишко і на ціль праці, не осміливсья піддавати якій небудь критиці. Таким чином обі студії, контролюјучись взајімно, дајуть нам спосіб, із всеју можливоју певностъю діјти до правди, котрої ми більше менче всюди будемо шукати по середині обојіх крајностеј, доповньюјучи наш образ, там, де цифри подані в них дльа нинішної студії не вистарчајуть, новими датами з жерел урядових і инчих, рівно вірогідних. В вијімкових тільки случаях, іменно там, де і у тих послідних жерел зарадитись не буде можна, ја буду мусів послугуватись власним апроксимативним рахунком, пријајучи тоді все тільки цифри мінімальні, та лишајучи осуд вартости мого обрахунку самим уже читателям.

Лишајучи тимчасом всі взгляди моральности і людської фізіології на боці, ми мусимо передовсім запитатись: шчо в Галиччині може назватись *пјанством під взглядом економічним?* або, сказавши просто: *скільки галицьких сельанин* (іменно в Галиччині східній, руській, котра нас найбільше обходить) *може на рік пропити, без нарушенья рівноваги в своїм бјуджеті?* Побачимо це зараз.

Пересічне хазяјство сельанької родини в східній Галиччині, зложено з 4·5 голов, обіјаје окрім хати, вартість котрої можемо пријмити највишче на 200 гульденів, шче: 8 моргів землі (без ріжниці культури) враз із најпотрібнішими господарськими будинками і робучим скотом (пара коней або пара волів*), без

*) В Галиччині було всего робучого скоту (коней і волів) р. 1869 коло

чого земля не малаби вартости. Найпевніші дати, які маємо шчо до вартости землі в Галиччині, то шацунок присяглих дексаторів „галицького кредитового товариства“, при видавану пожичок гіпотечних дла більших посідателів земських. Після того таксовану маје вартість оден морг землі*) більших посідателів:

Орного поля: 109·75 гульд.; левад і городів: 103·79 г.; пасовиск: 49·17 г.; лісів 34·86 гульденів. Нема шчо ј говорити, шчо вартість *сельанської* землі, хоч би тільки з причини роздроблену хозуајств сельанських на 4, иноді ј на більше частеј, далеко одна від другојі розкинених, і за дла недостачі гіпотеки, багато менча. Але не мајучи других, рівно певних дат, ми мусимо вишче подані цифри пријмити ј дла сельанських ґрунтів. Після цего рахунку буде мати вса сельанська земля цілојі Галиччині (дла розділену землі сельанської в східній Галиччині від такојі же землі в західній ја не мају певних дат під рукоју), вартість, іменно:

4,690,432 морг. орного поля	514,814,912 гульд.
1,381,030 > левад і огородів	143,337,103 >
1,054,483 > пасовиск	51,848,929 >
351,073 > лісів	12,238,404 >

Разом 7,477,018 моргів всејі сельанської землі 722,239,348 гульд.

або, взавши пересічно,—оден морг землі без ріжниці культури = 96·32 гульд., а 8 моргів = 770 гульденів. Долічивши до того шче, по тому ж жерелу, 17·76 % на вартість господарських будинків, значить 137 г., і вартість робучого ј другого скоту, хочби ј навіть = 93 г., дістајемо всу вартість пересічного, *активного* **) хозуајства сельанського = 1000 гульденів.

ґрунтова рента з землі *більших* посідателів в Галиччині виносить, після всіх наукових і господарських поваг ***) највишче 3%. Хоч така ж рента з землі *сельанської* виносить, після тих же поваг, шче менче, то ми за дла недостатку другојі

3 мільони (з чого $\frac{1}{4}$ часть—коні). Рахујучи після взглядного обшару сельанської замлі 57% з того числа на сельан, виходить сума сельанського скоту на 1.710.000 штук, з чого пересічно на одно сельанське господарство припадаје 2 штуки.

*) Kredyt hipoteczny a stowarzyszenia zaliczkowe. Dr Alfred Zgórski. Lwów. 1876. Морг= $\frac{1}{2}$ десятини.

**) Т. ј. за відлічену хати.

***) Фахове річне справоздану о господарстві рольнім в «Gaz. Lwowsk.» p. 1875; Encyklopedia rolnicza. Warszawa. 1876. (статті дотичні Галиччині).

певної цифри, мусимо ї тут приймати те саме максимум 3%
Окрім тої ренти з капіталу, не має галицький селянин иншого
доходу, як тільки шче з праці своїх рук і своєї родини. При-
йти мусимо, шчо в хазяйській родині, зложеній з 4-5 голов,
окрім 1) робучого хозьяїна је шче 2) жінка, 3) два недолітки
меже 10—15 рік;—лишаючи тільки 4) лишних 0·5 на старців
вище 65 і дітеї низше 10 рік, котрі не можуть заробляти. 1)

З дат, дуже цінних, хоч троха пристарілих, поданих в „спра-
воздану львівської торговельної камери 2) з 33 повітів схід-
ної Галичини за роки 1866—1870, і других, троха менче до-
кладних, але за те новіших (1876), поданих в досить побіжно
написаній брошурці статистичного бжура о неурожаї р. 1876 3)
(з 34 повітів східн. Гал.), ја зібрав пересічні цифри про за-
плату сільських робітників в слідуєчих таблицях.

I. Доросли робітник одержував пересічно:

В року:	1866	1867	1868	1869	1870	1876	Оже пе- ресічно:
За 1 день роботи без страви 4).	38·5 кр.	35 кр.	34·3 кр	38·88 кр.	44·90 кр.	32·75 кр.	37·39 кр.
За 1 день роботи в цілоденноу стравоу.	15,	15,	19·2	23·4	28,	52·75	25·55
Оже вартість ці- лоденної страви:	23·50	20,	15·10	15·48	16·90	20	18·49 5)

II. Доросла робітниця. Тут треба замітити, шчо галицькі
збирачі статистичних дат не приїшли шче до ясного пересвід-

1) Дісно припадає в Галичині на кожних 100 лудей обох полів тільки
59·24% на вік меже 20—65 років; 10·5% на вік 10—15 р.; 28·4% на
дітеї низше 10, і 1·86% на старців више 65 років. — Після цього булоби
в родині зложеної з 4·5 голов лудей дорослих 2·67 (ми приїмили више 2),
недолітків 0·47 (ми 2), дітеї і старців разом: 1·36 голов (ми 0·5). Зваживши,
шчо так діти низше 10 років, як і старці више 65 р. в селянських ро-
динах достачуєт теж якусь часть роботи, то ця ріжниця більшє менше
повинна зрівноважитись.

2) Bericht der Handels u. Gewerbekammer in Lemberg für die Jahre 1876
in 1870, erstattet an das hh. Handelsministerium. Lemberg 1873. Anhang
XXIV—XXV; за пізніші роки справозданє не вишло. — Wiadomości sta-
tystyczne. R. III, zeszyt I. Nieurodzaj w Galicyi nap. Dr T. Pilat.

3) Nieurodzaj w Galicyi. як више.

4) На своїй stravі.

5) Читательам буде навірно зрозуміле, шчо в послідній рубриці, де по-
давї пересічні цифри за 6 років (в котрих стосунок меже платоу а ціноу
страви змінювавсья не рівномірно), диференція меже пересічноу ціноу
роботи зі стравунком і без стравунку, не може представляти властивої
пересічної ціни страви, — і шчо цю послідну треба зложити з цін страви
за поодинокі роки, оже = 110·98: 6 = 18·49 кр., а не: 11·84.

ченя о потребі звертати свою увагу также на ціну роботи женської (а ще менче на ціну роботи недолітків), вважаючи, бути може, роботу женщин надто маловажною і мало вартою, саме так як і ті, котрі за роботу платять. Впрочім также і звісний факт, що в панських господарствах (з котрих іменно походять дати) женської роботи вживається багато менче, чим мужеської, — побільшає трудність такої специфікації. За дльа того маємо під тим взгльадам багато менче дат до вжитку, іменно тільки з р. 1876, і то лиш із слідујучих 11 повітів, східн. Гал., в котрих меже ціною мужеського, дорослого робітника та женського заходив от якіј стосунок:

Повіт.	Мужеськ. робітник доросліј.	Женськіј.	Ріжниця.	Ріжниця в процентах проти першіј цѣри.
Ліско	30 кр.	17 кр.	13 кр.	43 33 %
Перемішль	30	17·5	12·5	41·66
Самбір	30	15	15	50
Жидачів	28	19	9	32·14
Львів	50	30	20	40
Бібрка	42	20	22	52·38
Рогатин	50	30	20	40
Броди	45	30	15	33·33
Сокаль	27·5	18	9·5	34·54
Чортків	20	15	5	25
Разом	352·5	211·5	141	392·38
Пересічно	—	—	—	35·67

III. *Недоліток робітник* тішитьсьа ще менчою увагою наших економістів; тут ще заходить трудність в дефініції „недолітка“, і прогресія ціни відповідна до віку ріжних недолітків, з чого виходить, що в слідујучих датах, які маємо тільки з трех повітів сх. Гал., ціна яго роботи в однім повіті вишча, в другім низча від роботи женщины :

Повіт.	Ціна дорослого муж. роб.	Ціна недолітка.	Ріжниця.	Ріжниця в процентах.
Самбір	30 кр.	25 кр.	5 кр.	16·66 %
Жидачів	28	13	15	53·57
Сокаль	27·5	15	12·5	45·45
Разом	85·5	53	32·5	115·68
Пересічно	—	—	—	38·56

Після цих дат можемо тепер облічити:

А. Дохід селянської родини.

Допустивши, що хазяїн і його родина не ліниві, і що не втрачати через цілий рік, окрім 65 день свят і неділь, ані одного дня робучого через слабість, ярмарки, забаву і т. и., то дохід з їх роботи, все одно чи на своїм чи на чужім ґрунті, винесе, іменно:

1) Хазяїн, 300 день по 37·39 кр.	112	гульд.	17	кр.
2) Жінка о 35·67% менше	72	»	16	»
3) Два недолітки (о 38·56% на одного менше)	137	»	84	»
	<hr/>			
Ціла родина разом	322	»	17	кр.
Долічивши до того ренту, від 1000 зр. 3%	30	гульд.	—	»
	<hr/>			
Одержимо разом	352	»	17	»

цілого доходу селянського хазяїства, пересічного під взглядом економічним, а ідеального під взглядом фізичним і моральним.

Б. Розхід.

Приймаючи за певне, що недолітки, коли не більше, то по крайній мірі *стількиж* потребують страви, що і дорослі члени родини, з причини, що находяться в стані фізичного розвитку, і випускаючи за те живність дітей і старців зовсім з нашого обрахунку, одержуємо найважливішу часть розходу,

- 1) *На страву*, по 18·49 кр. щоденно, як висше облічено на одну голову, оже на рік, за (4×365=) 1460 днів, в сумі 269 гульд. 95 кр.

Замітити треба, що ціну страви по 18·49 кр. (=коло 12 копійок) на голову ја приймаю тільки за дльа недостатку инчої рівно певної дати, јакої читателі немоглиби провірити; дійснож вона за низька, зваживши, що приміром в р. 1870 оден бохунець хліба (житного) ваги 1½ кілогр. в *цуртовнім* гандлю стојав ві Львові 16 кр. *), оже тільки о 2 кр. менше,—тоді ја доросліј чоловік на день потребује коло 3½ кілогр. живности солідної. **) Цифра ж 18·49 кр. на стілько лиш правдива, шчо вона походить переважно з тих пір року, в котрих селяне не тільки найбільше працюють, але і найбільше *постять*, ***) зна-

*) Bericht der Lemberg. Handl. Kam. 361.

**) Dr Carl Bock. Volksgesundheitslehren.

***) Конец „Петрівки“, піст перед Успенієм=живна; „Пилипівка“, піст до Рожд. Хр. = молоченє збіжа, также початок великого посту до Воскресень; друга половина тогож, і початок Петрівки=весняні роботи в польу. Писки борщ з (картоплеју) барабелеју на обід (=сніданьє) і вечеру, а

чить, коли ціна живности робітника спадає до најнизшого мі-
німум.

2) <i>Топливо в зимі</i> , рахујучи тільки оден сьаг твердого (=6·11 гульд.) і оден м'яжкого(=4·45 гульд.)*)			
дерева, разом	10	гульд.	56 кр.
3) <i>Одіж</i> дльа цілої родини **).	20	»	— »
4) <i>Тутуун</i> дльа хозьаїна, по 2 кр. на день	7	»	35 »
5) <i>Світло</i> , 1 кр. на день	3	»	65 »
6) <i>Зужиток хати</i> (зужиток будинків господарських полічено при ренті)	10	»	— »
7) <i>Асекурація хати</i> , зглядно шкода з огню, після правдоподібного рахунку	2	»	— »
8) <i>Купно</i> і підгодованье двох поросьат, одно на рїздово, друге на великдень, з причини, шчо родина му- сить хоч два рази до року поживитись м'ясною стравою по надто довгих постах ***)'	6	»	— »

хліб з часником, рідко з огирками на „полуденок“, конечно не стоїть дају-
чому роботу більше, чим 18¹/₂ крейцарьа. За дльа того і пересічні числа
шчо до ціни робітника на „панській страві“, зібрані переважно, маже вик-
лючно в тих порах року, виходять надто низькі проти дієсних, а іменно
в тих часах, в котрих селянин сам дльа себе робить, або зовсім не працює,
не мајучи зарібку.

*) Цифри пересічні з літ 1866—1870 з више спімінених 33 повітів.

**) От як пораховано:

1 сукмана (сірак) на всьу родину	6	гульд.
¹ / ₆ кожуха	2	»
1 ¹ / ₂ пари чобіт з поправками	6	»
1 спідниця з запаскою дльа хазьаїки	3	»
4 штуки білого шматя	2	»
Одні ногавиці зім'ові дльа хазьаїна (2 роки)	1	»

Разом 20 »

Розуміється, ја роблю цей обрахунок, шчоби приймати кошта не здавались
занадто великими; але не треба і говорити, шчо висше специфікована гарде-
роба дльа родини зложеної з 4 голов ніяк не вистане *Аст.*

В Галицькім видању „Дзвін“ (1878) на стор. 269—270, показано
докладно річний росхід на одіж дльа 3-х осіб бідної мішчанської родини
на 42 гульд. 40 кр. Річний росхід сільської родини на одіж буде трохи
менші ніж росхід мішчанської родини з за менчої, ніж мішчанська, гарде-
роби та зза того, шчо мужик довше і носить свою міщину одіж, шчо
все таки вчинить ніяк не менче 30 гульд на рік. *М. П.*

***) Кожний четвертій чоловік на селі маје в „Великій піст“ з причини
одностаїної і неспостіної їди — „курьачу сліпоту“ в котрій під вечер нічого
не видить, а ходить як п'яний. — і проти котрої, по думці селян, једине
лікарство — зсісти (на Великдень) печінку; дієснож лікарство не іменно „пе-
чинка“, а м'ясна, в загалі поживна, страва, јака звичајно лучається јім
тільки на Великдень.

9) Податки, а іменно:

а) <i>Державний</i> податок „звичајний“ з <i>грунту</i> , в Галиччині пересічно від 1 морга 26·25 крејц.	2	>	10	>
<i>Державний</i> додаток „надзвичајний“ ($\frac{1}{3}$ звичајного)	—	>	70	>
<i>Державний</i> податок „звичајний“ (з хати).	—	>	93·5	>
<i>Державний</i> додаток „надзвичајний“ до домового податку	—	>	70	>
б) <i>Крајєви</i> „додаток“, 34% від „звичајн.“ державних податків	1	>	03·2	>
<i>Індемнізаційний</i> додаток (за паншчину) 50% від „звич.“ держ. под.	1	>	17·5	>
<i>Додаток школярній</i> 12% від „звич.“ держ. под.	—	>	36·4	>
в) <i>Публичні тьгарі</i> :				
<i>Повинність віјскова</i> , на одну родину з 4·5 голів пересічно *)	2	>	49	>
<i>Шарварки</i> (роботи в натурі на потреби державні, крајєві, громадські, як будова і на-права доріг і т. и.) 10 днів на своїй страві.	3	>	74	>
<i>Обов'язок</i> будованья і удержуванья будинку церковного і попівських, лічивши вартість церкви і поп. будинків на 10,000 гульд., (в одній громаді пересічно 132 хазьяјств)	3	>	78	>

Всі кошта разом 345 > 82 $\frac{1}{2}$ >

Порівнавши ті кошта з приходом, лишаєсья 6 > 30 $\frac{1}{2}$ >

чистої злишки, котра зовсім не може бути пропита, а — минувши, шчо ми велику часть коштів полічили за мало, **) і не полічили багато всільаких дрібниць (між котрими не најменча і та, шчо в неділі і свјата страва мусить бути хоч не багато дорожша, чим в будень), — мусить вијти на не періодичні, та тим конечніші потреби, як: ліки дльа хорих членів родини, заплаца попові за похорон і хрестини дітеј і др. т. п.

Визше вилічили ми в 6 мінімальних цифрах кошта пересічного сельанського господарства, *звичајні*, так сказати шчоденні, бо

*) Після такого рахунку: стан активної армії в Австрії виносить в мирній час 300,000 голів; через шчо на оден рік пропадаје 109.500.000 днів роботи; так як в Австрії је 37.350.000 голів населенья, то припадаје на одну душу втрати 2·93, ја на 4·5 душ 13·18 днів, кождиј день по 18·9 кр. (з уваги шчо на тој сам час стравунок по 18·49 кр. відпадаје) = 2 гульд. 49 кр.

**) Неполічено также додатку „повітового“ на раду повітову, кутриј виносить пересічно 6—7% від держ. под., значить 18—21 крејцарів.

навіть хороби, а іменно хороби *і похорони дітей* *) селянських в Галичині (східній) залічити мусимо до річей звичайних і з того вилічення ми пересвідчилися, шчо ці кошта, коли не превисшають, то по крайній мірі ледви шчо з тьажкою бідою рівноважаться з доходом щорічним, так, шчо в тім господарстві з одного року на другий ніяка злишка не остається. Але то були тільки кошта на *удержанье* господарства і родини. Я не буду вдававсья тут в казуїстіку і не буду вилічував всіляких случаїв, щасливих і нещасливих, які на селянську родину можуть шче спровадити всілякі *надзвичайні* кошта, і які — нехай і најзвичнійші, — не можуть бути виражені в ніякій пересічній цифрі без помочи надто вже тонкої комбінації; саме так, як ја і при виліченю доходів, не брав в рахунок страту днів роботи з причини подібних же случаїв.

За те не потрібно доказувати ніякими цифрами тої правди, шчо як усякий організм на світі, так і селянське господарство, а зглядно родина, мусить мати свій початок і кінець.

Ја не мају тут на думці ніяких трагічних катастроф а ні економічних назвичайних криз, а *правильний* перехід господарства з одной генерації на другу. Може тої перехід довершитись поволи і мати кілька фаз, як: попередне вивінованье сина або дочок частеју имінья, а опісля аж смерть голови родини і перехід прочої части имінья на дітеј, або — смерть хазьяїна, по цім адміністрація господарства через вдову, потім його перехід під адміністрацію дорослого і жонатого сина і т. п.; — а може все те статись мајже рівночасно — смерть, наслідництво, женитьба: кошта розвјазанья давної родини, а основанья нової завсігди будуть більше менче однакі. Зваживши ж, шчо після нашого попередного облічення селянська родина нічого не може з року на рік відложити на незвичайні потреби, вишче поданим бьуджетом не обнъати, — то виходить, шчо і кошта *розвјазанья* уступајучої зі світа родини, спадати мусьять на нову родину, **) котра на її місце обіймаје господарство. За дльа того ці кошта ми мусимо полічити также до коштів основанья родини, о котрих ја зараз хочу говорити.

Кошта основанья родини (хазьяїства):

- А) 1. Похорони голови родини і його жінки (заплата попові, дякові; дві домовини, світло) крайне мінімум 6 гульд.

*) В Галичині умераје на рік дітей низше 10 років близько 100.000; скільки їх окрім того шче хорује тьажко, на це не ма певних дат, але мусить во два рази стільки.

**) „Лішајутьсья на ґрунті“.

2. Заплата нотаріусові за „обсигільацію“ і списанье інвентаря, в загалі акту спадщини	8 гульд. — кр.
3. Штемплі до тих актів і оден день роботи, страчений на ставанье до суду 1·08 і 0·37.	1 » 45 »
4. Такса (державна) від чистої спадщини, і такса (держ.) від переходу нерухомого имінья (1 ⁰ / ₁₀₀ і 1 ¹ / ₂ ⁰ / ₁₀₀ від 1000 гульд. а до того 25 ⁰ / ₁₀₀ „надзвич.“ додатку*)	31 » 25 »
5. Такса на фонд школьнії „нормальній“	1 » 5 »
Б) 6. Женитьба — (за заповіді і шлюб попові), мінімум	5 » — »
7. Нова одіж дльа жениха	12 » — »
8. Світло і ліпша (мјасна) страва на весільу, страва (без ніяких напиктів) рівна вартости одного підсвинка	3 » 50 »
9. Страта 3 днів роботи дорослого чоловіка	1 » 12 »
10. Народини і христини двоје дітеї	2 » — »
11. Два рази поліг; страта 20 днів дорослої робітницї **)	4 » 81 »
<hr/>	
Разом, мінімальні кошта	76 » 18 »

з котрими ця молода родина, як з первородним гріхом, приходить на світ. Сума ця не може инакше роздобутись, як тільки нарушенем капіталу хазяјства, або затьагненем пожички, котра, розумієсьа, тим буде дорожша, чим в менших частях, (а не відразу) родина її затьагне. Допустивши случај највигіднійшиї, т. ј. шчо суму цю голова родини пожичить цілу від разу, і не в жидів, як це звичајно діетьсьа, а в „банку рустикальнім“ (***) на застав свого господарства, то кошта затьагненья тоїї пожички винесуть в мінімальних цифрах:

1. Два рази дорога до повітового міста, в котрім је філіја банку, — страта двох днів роботи — гульд. 75 кр.
2. Писареві за написанье поданья до банку, і вистаченье потрібного урядового документу дльа виказанья објему хазяјства з штемпелем на 1 гульд. 2 » — »

*) «Nachlassgebühr und Vermögensübertragungsgebühr:»

1 ⁰ / ₁₀₀ від 1000 гульд.	— 10 гульд.
1 ¹ / ₂ „ „ „ „	— 15 „
25 ⁰ / ₁₀₀ від 25 гульд.	— 6 „ 75 кр.

Разом 31 „ 75 „

**) Оден день роботи = 24·06 кр.

***) Statuta c. k. uprz. galic. zakładu kredytowego włościańskiego. Lwów. 1868.

3. Нотаріусові за „заставне описанье ґрунту“ разом із штемплем на 60 кр.	3 гульд. 68 кр.
4. Штемпель на „запис довжнїї“	— » 68 »
5. Страта на курсі ефектів банкових *)	2 » — »

Разом кошта позички 9 » 11 » ;

з чого виходить, шчо сельанин, потрібујучи дісно тільки 76 г. 18 кр., — мусить позичити о сѹму тих коштів більше, значить, в круглії цифрі 85 гульденів, від котрих припадаје платити процент 12⁰/₀, значить річно по 10 гульд. 20 кр. — а на це в річнім бјуджеті сельанськїм нема лишнього ані крејцаря. Трудність виходить тим більша, шчо позичка мусить сплачуватись, найбільше в 14 роках, річними ратами, так шчо зараз в першїм разі, намість 10 г. 20 кр., довжник заплатити винен 16 г. 26 кр.

Таким чином ми бачимо, шчо кожда новотворена сельанська родина носить в собі зарїд конечної руїни, котра скорше чи пізніше, але — наступити мусить, хочби родина, шчо би не впасти в довги, ратувалася зараз із самого початку продажеју части землі, шчо булоби шче најраціональніше ј најменче небезпечно, але шчо — з причин, котрі психологічно лехко можна вијаснити, — случајесь дуже рїдко, мајже ніколи; так само, јак мајже ніколи не случајесь, шчо би сельанин свїј першїј довг затьагнув де јїнде, а не в жида, на (најменчиј) процент 52.

З того безвиходного положенья — шчо би могло нашого сельанина шче виратувати? Може, — домашнїј промисл. Але тој промисл істнује тільки в незначних, вијїмкових случајах, і то тільки при господарствах *безземельних*, — а в хазяјствах тојї пересїчної величини, о котрїј мова, јего зовсім не ма, ј не може бути, бо не ма до цього потрібного живого руху економїчного в крају, не ма здорової, внутренної торгowlі, котра б не мусїла годувати чверть мїліона паразитів — посередників; ані льудних, фабричних мїст, котрі б були дльа цього промислу близьким і певним ринком, і з котрих по притїм виходила б природна тен-

*) Банк даје позичку не в чистих грошах, а в своїх облїгаціях, і облїчује курс конечно више чим позичајучиј сельанин може јїх продати.

денція до підвищення робітничої плати, доволі сильна, щоби зрівноважити противну тенденцію, яка виходить з панських льятифундій (великої поземельної власности), і яка так переможно впливає на обниження найзначнішої рубрики доходів селянської родини.

Дуже наглядну ільлюстрацію того економічного застою в Галиччині подає нам цітована брошура Василя Н., після котрої Галиччина всіх фабрикатів (і то таких важких і малоцінних як пр. гіпе і сподіум) вивозить разом 75.000 кілограмів, а привозить з за границі 407.000 кгр., значить в п'ятеро більше; або: вивозить конопельного і льняного прядива 43.000 кг. і вовни 15.000 кгр., — а привозить 4000 кгр. полотна і навіть ниток, 7500 кг. порожніх мішків, і 8000 кгр. суконних товарів, — помімо того, що ці фабрикати, а по крайній мірі полотно на мішки і самі мішки до сього збіжа могли би робити для себе дома сами, навіть без накладу великих капіталів. Конечно, найблизча, видима причина такої експлоатаційної крајевої: господарки, чисто рольничої, — лежить в недостатку фабрик і в загалі зорганізованій крајевої індустрії; але властивої дальшої причини, за дльа котрої індустрія в Галиччині ані доселі не існує, ані розвинутиє не може, — ми мусимо шукати там, де — найдемо і властиву причину п'анства.

Тим часом, закім возьмемось за розвіданьє тої причини, — ми можемо уже тепер відповісти на питаньє, з котрого ми вишли: Чи і який розмір п'анства може галицького селянина довести до цілковитої матер'яльної руїни? Відповідь: Не тільки дієне п'анство, але в загалі *сама наймірніша консумція* спірітуозів; бо і дльа наймірнішої консумції спірітуозів, як ми бачили вище, *не ма місцьє в селянськїм бюджеті.*

Між тим ми з того ж бюджету бачимо, що не тільки саме безвиходне, нужденне положеньє селянина лехко в нім може виродити нахил до гляданьє відради на дні чарки горівки, але і недостаточна, рослинна живність, пропагујуча в льудськїм тілі тільки розвіє сала, а не мускулів потрібних дльа тьажкої щоденної праці, змушує јего потрібну рівновагу в својім організмі і потрібну до праці енергію піддержувати бодај мірним уживаньєм спірітуозів. — Колиби в крају існував з тоју цільєу зорганізований промисл, щоби (з власною великою користьєу) селянинові, і в загалі бідніјшим класам доставувати дешевіјі

поживної страви, — як приміром годованья овець на заріз, криликів і т. п., фабрикація екстрактів з м'яса і струкових насін'я; колиби в селах могли існувати трактири з м'ясними і молошними стравами, або ж з чаєм, в котрих би наш чоловік хоч раз в неділю міг дієсно пожитись і розігрітись, або хоч забавитись, не потребуєючи приємности розмови в людським товаристві оплачувати чарками горівки, — то бути може, при тих фанатичних агітаціях, які від кількох років розвиває духовне брательство тверезости, при репресивних мірах, які завести має ухвалений недавно „закон проти п'янства“, при тій аскетичній натурі нашого селянина, з якою він здібний перетерпіти не тільки голод, але і спрагу, і при його спосібности до пізнання, шчо дльа него більше шкодливе, — він міг би з часом најти в ліпшій поживі најлучший антидот проти п'янства, о котрим він сам добре знає, шчо воно по довшим часі відбере јему силу потрібну до дальшої тьажкої праці. Колиж би, противно, — на цілій краї була розтьагнена інституція, котра би продукціју ј продаж спірітуозів осіняла највишчоју опікою права, ј розвіј горівчаној індустрії поперала на некористь не тільки таких промислів, о котрих ми вишче спімнули, але в загалі на некористь всьакој інчој індустрії; і колиб під опікою такој законној інституції жила в краї ціла, численна ј потужна каста, котрој најважнішим матерјальним інтересом було би ширенье між народом п'янства, і котра би всі до того потрібні средства мала в своїх руках; — то яка ж пропаганда тверезости, які закони проти п'янству, яка наука шкільна, яка, в загалі, моральна сила була би здібна відвернути темну народню масу від того пороку, і захоронити јї від конечној ј наглој матерјальној руйїни?

Інституція така існує в Галичині, і називаєсья — *пропінаціеју*.

Пропінація, — це така *привілеїја*, на підставі котрој в кождім галицькім селі ј містечку тільки властитель більшој („табульарној“ або шляхецькој) *посідлости земськој*, *) має *виключне право продукованья ј шинкованья голловних спірітуозних напїтків*: горівки, пива ј меду. Таким чином всьа Галичина покрита нерозірваноју сітьу теріторіј, на котрих пани мајуть право експлоатації „својіх“ хлопів, експлоатації, котра

*) А в більших містах — комуна (міська громада, община); так же в кількох менчих містах, і кількох селах має пропінаціју община. Тільки в однім місті Кракові з цілој Галичини пропінація не існує, і в тім місті усі спірітуозні напїтки становлять предмет вольного промислу.

опираєсь на найпагубніших інстинктах народної маси. Пропінація дає великі матеріальні користі своїм властителям, бо, *сама абстрактна привілейія*, (значить поминувши чисто купецький зиск з фабрикації і продажі спиритуозів) приносить панам в Галиччині на рік (1874) — 3.897.337 гульденів чистого доходу, *) без ніяких накладів, без жадної праці. А сума ця, як справедливо замчено в цитованій студії Василя Н., *єсть премієжу, назначеноу з гори, істнујучим законом, за продукованье і шинкуванье горівки*, премієжу, котра розділюєсья шчо року проміж 6000 конкурентів: хто з них до року більше виробить горівки, і більше її продасть, значить більше своїх хлопів розпоїть, — тої і більше з тої сумми дістане.

Як кожда привілейія, так і пропінація деморалізує передо всіма саму привілеговану клясу, і доводить її до визискуванья матеріальних користей привілейії аж до најдальших можливих гръаниць, иноді навіть по за грапиці устанвлені законом, без ніякого взгяду на моральність, гуманність і на свій шляхецькій гонор,—а спеціально в Галиччині східній, і без взгяду на який небудь патріотизм чи народольубство, так як тут польський шляхтич бачить в руськім хлопі ворога, чужого јему мовоју, звичајами ј віроју.

Окрім вијімкової користи, јаку шляхтичеві даје пропінаційніј монополь, — він шче, як продуцент горівки і купець, находитьсья супроти селянинові, сьому консументові, в незвичайнім користнім положеньу, зовсім не рівнім тому звичайному стосункові, який заходить меже продуцентом і купцем з одної, а јіх консументом з другої сторони в індустрії і торгівлі всіх других продуктів. Вже по прилученьу Галиччини до Австрії, віденське правительство було змушене кількома приказами, захованими в зборі галицьких законів, виступити проти звичајеві, після котрого шляхтичі присвојували собі і експлоатували право, приписати кождому свому „підданому“ селянському господареві певну илькість напитків, котру він (селянин) — мусів або не мусів випити, але — купити в пана, чи в јого шинкаря, *мусів* шчо року; а шче ј по звесеньу того звичају, за паншчинних часів, жид-арендатор, коли хотів, то міг донести на селянина, буцім то він, селянин, приміром на хрестинах або на весільу подав своїм гостьям більше напитку, чим у панського арендатора купив, значить надвишку купив на чужій території пропінаційніј і до-

*) Stosunki propinacyjne pg. 95. Прочі властители пропінації, а іменно комуни мајуть такогож доходу 1.107,892 г., так шчо цілій дохід з абстрактного права пропінації панам і комунам разом даје на рік 5.005.228 гульд.

пустився таким чином провини, підпадаючої великій карі, котру сам пан, будучи тоді шче также селянським суддею, а взглядно його „мандатор“, і вимірзував. — Але ј по знесену панщини не устала, і доселі тріває, велика економічна зависимість селян-малих посідателів землі, від властителя пропінатції, (котриј разом јесть і властителем *більшої земської посідлости*); як це впрочім річ, в цілім світі аж надто звісна, а в Галиччині тим більше, шчо при наділі землі ј викупні сервітутів мајже весь ліс *) і нерозмірно велику часть пасовиск лишено в руках панів. Наслідком того селяне, окрім того, шчо звичајного денного зарібку мусьять шукати на панським лані, і в часи передновинку у него, як головного продуцента, купувати ј позичати збіже, шче ј по дерево на опал і до будинків удаватись мусьять до „двора“, і в пана мусьять најмати пасовиска дльа свого скоту. Таким чином грошеві взајемини трівають через цілиј рік неперестанно меже панським двором і громадоју, а вже панськиј, пропінатційниј інтерес лежить в тім, шчооби в усіх тих грошевих пересправах посередником був жид, арендатор јего пропінатції, і шчооби з грошеј переходьачих через того посередника з двора до села ј на відворот, лишався завсігди јакијсь процент (за горівку) в коршмі, як головніј біржі дльа всіх торговельних відносин між паном і селянами. Від часу заведеня автономіі, а

*) В Галиччині поділена земля між менчих і більших властивців отак:

	На менчих	На більших
	властивців	властивців
Приходить моргів		
Орного поля	4,690.432	1,610.804
Лугів і огорудів	1,054.030	412.345
Пасовиск	1,054.483	303.834
Лісів	351.073	3,660.957

Або:

Н а 100 в л а с т и в ц і в		
	Менчих	Більших
	Припадаје моргів	
Орного поля	717	33.620
Лугів і огорудів	211	8.610
Пасовиск	161	6.144
Лісів	53	69.314

іменно рад і виділів повітових, в котрих пани, маючи голоси вірильні, мають і переважну більшість, чує навіть громадська рада ж віт (сільський голова) власть панську над собою, об'являючи сьа іменно накладаньєм грошевих кар за всякі адміністраційні провини.

Вже ж тої економічної і соціальної переваги булоби панові доволі до запевненя своєї горівки як найбільшій консумції між селянами. Але йому прибуває до того ще оден можливі спільник, жид-арендатор, — теж продукт пропінатції, котра, як кожиді монополія, стьагає до себе капіталістів (а вони в нас — тільки жиди) до його експлоатації. Арендатор, наймаючи в пана аренду пропінатції, сполучує у власнім і панським інтересі промисл шинкарський із своїм, на позір побічним, діснож головним промислом, лихварським. Кожда позичка, взята у него господарем на заплаченє податку, кожда чарка горівки, взята ним на кредит, кожиді сніп збіжа, украдениї наймитом і занесениї до коршми в ночі, кожиді шнур коралів, занесениї там жінкою потаї від чоловіка, і кожух, занесениї чоловіком потаї від жінки, — стаєсьа одним більше огнивом ланцюха, котриї мало помалу цілу громаду закуває в невольу арендатору, і тому ж приспорює примусових консументів панської горівки.

Він (арендатор) ставши сьа таким чином повірником усіх родинних таїн свого села, і заїмивши великі обшари селянської землі на власність, стає найважнішим чоловіком в громаді: його вибирають густо-часто навіть до ради громадської і місцевої ради школьної, парубки і дівчата, запрошуючи його на весілля, цілують його в руки, *) помимо того, шчо його появленє в будень на селянським обістьу викликує плач дітеї і німу розпуку старших; — в него навіть учитель і пін мають свій conto соггесте, а иноді і пан дрижить перед його економічною потугою. Але їх обох лучить спільні інтерес — зиск із пропінатції, і спільні предмет експлоатації, і спільні ворог: *хлон*, консумент їх пропінатційної горівки.

В пропінатційній привілегії заключаєсьа ще одна користь, дльа властителів теж не мало цінна, а іменно, шчо властитель пропінатції має право закладати на своїї території шинки в *довольнім, ніякими законами неограниченим числі, без потреби*

*) Шчо би цеї — тепер вже зовсім *звичайні* в Галиччині об'яв унижености руських селян проти арендаторів оцінити як слід, треба собі пригадати, шчо жид, по народному віруваню, „не має душі“, і шчо він не „вмерає“, а „здихає“, — тоді як від, корова і кінь „гине“, а пчола таки „умерає“ „як христьянин“.

попередного дозволення від адміністрації, — і видавати їх в аренду лядьмам свого вибору (конечно, жидам), помимо того, шчо існуючій закон о організації промислу (т. зв. патент промисловиј або заробковій з р. 1859) закладанье подібних канторів і фабрик, як приміром: гандель трутизнами, хемікаліями, напйтками (будучими предметом вольної конкуренції), книжками, фабрикація ј продаж стрільного пороху, гостинници, кавјарні ј т. п., зависить від дозволення („консензу“) політичної адміністрації, котра видаје такі консенза тільки по попереднім пересвідченью о потребі (в дотичній містності) заложенья кантору і тільки лядьмам наповрежденної слави ј моральности. Пани, у спілцьі з арендаторами користуютьсѣ тим своїм виїмковим правом як најширше. В однім селі буваје по кілька, іноді ј кільканацять коршмів, а крім того в панськім лісі, шчоби ј робітники, рубајучі панські дрова, мали де пропити своју заплату, ј ляде, купуючі панське дерево, дали панові заробити также ј за горівку; — і на польу, далеко від села. Ті польні коршми мајуть своју окрему причину існованья; вони закладајутьсѣ властителем пропінацијної території в цілях конкуренції проти сусідному властителеві, ј за дльа того, шчоби селъан з чужого села притягнути, вони ставльајутьсѣ скілько можна најдаљше від свого, *) а најблише від чужого села, значить на саміј границі. Розумієсѣ, шчо так заатакованіј конкурент не піддаєсѣ, а ставить по својіј стороні границі, зараз проти тојі коршми ј своју, а коли на однім пункті сходьтьсѣ границі трох сід, і трох відрубних території пропінацијних, то там неперемінно стаје три коршми; одна від другојі не даљше трех шагів, і в ніодній не можна нічого купити, як тільки најпоганіјшојі горілки — *в день*. За то *в ночі* вони становльаьтьсѣ біржами краденого скоту ј збіжа, бо само собою розумієсѣ, шчо до таких далеких від одного ј другого села коршмів піхто в день не заходить, і шче менче заїздить, а тільки в ночі збігајутьсѣ до них хлопці, ночуючі в польу з кіньми, і фахові злодіјі за горівкою, тим дешевшоју дльа них, а тим ціннішоју дльа арендаря, шчо вона платитьсѣ не грішми, а краденими продуктами. Тоді як польні коршми служать головними ринками ј магазинами польних злодіјів, — то лісні коршми — становльаьть најдогідніјші етапи дльа конокрадів, котрі тими дорогами виводьть коні за границуу до Россіјі, ј приводьть з Россіјі до Галиччини. Не можна зовсім помислити, шчоби о тих великих вигодах, які јіх коршми дајуть

*) Дльа того, шчоби *нишча* ціна горілки јшла тільки на користь чужих селъан, а не својіх.

злодіям, — пани-власителі пропінанції не знали; бо, противно, вони кажуть собі арендаторам за ці коршми добре платити, по-мимо їх відлюдного, значить дльа самого гандлю горівкою дуже некористного положенья. Але ж віт громадській, до котрого належить сільська поліція, знає об тім, — тількиж яго власть кінчиться там, де кінчаться землі селянські; на панській території має після автономічної організації, ухваленої галицьким сојмом, власть поліційну і в загалі вітівську, сам пан власитель більшої посідлости земської ж пропінанції, як *judex natus*.

Розумієсья, шчо коли панська територія граничить з містом, в котрім пропінанція належить до комуни, то конкуренція виступає в подібних, хоч шче сильніших пројавах, а тільки набирає шче характерістичного льокального колориту тим, шчо комуни на своїх границях удержують „пахолків“ пропінанційних, котрі ганьяютьсья за хлопцями ж дівчатами најбіднішої мішчанської кльаси, перекрадаючими дешевшу горівку з панських, докола міста положених коршмів, до міста, — і шчо в часі ярмарків в тих позамієських коршмах, вечером і в ночі јдуть піјатики ярмарочних гостеј і відбуваютьсья сцени розпусти, котрі годі ж описувати. Не треба тут і додавати, шчо відмінниј трохи стосунок, јакіј під взглядом власителя заходить в містах, в котрих пропінанція належить не до приватного чоловіка, а до комуни, зовсім не відбирає тому праву того крајне неморального характеру; зваживши, шчо адміністрація доходів з пропінанції підлагає тут раді міській, котра, складаючись з міських капіталістів, дуже часто (іменно в менчих містах) в більшости — жидів, заступає проти масі мішчан тіж самі або подібні кльасові інтереси, шчо ж пан проти селянів.

Після сказаного буде читателям јасно, шчо таке плодженье шинків і такими способами, мусить ширити ж пјанство в чим раз дальше јдучіј прогрессіјі. Може шче јаснішче покажуть це слідујучі дати. *)

Усіх шинків в ціліј Галичині је 23.269, значить 1 шинок припадає на 233 голів всејі л्यудности (в сосіднім королівстві польськім 1 ш. на 292 г.), а близько 4 (3.65) шинків на одну осаду (осельу); з того числа концессіјонованих адміністраціјеју (не пропінанційних, а за „консензом“) 1140. **) а пропінанційних, значить заложених і удержуваних приватними власителями ж ко-

*) Stosunki propinacyjne pg. 166—170. i Tab. XLIV—LII.

**) Об тих, концессіјонованих адміністраціјеју, значить непропінанційних шинках буде говорено нїше.

мунами на праві пропінаційнім в селах і містах разом 22.129. З цього послідного числа припадає на міста: 3548 (1001 в Галичч. західн., і 2547 в Галичч. східній), а 18.581 (Галичч. західна: 5755; східна: 12826) на села.

Тоді як в 24 повітах західної Галиччини *) з населенъем 1.824.108 гол. је *усих* шинків (пропінаційних і консензових в містах і селах разом) 6.756, так шчо тут 1 шинок припадає на 269 гол., — то в 50 повітах східної Галиччини з населенъем 3.620.581 гол. је таких же шинків 15.373, значить оден припадає вже на 235 гол. всего населенъа. Коли від тих цифер відлучимо пропінаційні шинки міст з дотичним населенъем, (195.806 г.) то маємо: на 1.628.302 душ селянського (і маломішчанського) населенъа *західної* Галиччини, *сільських* шинків 5.755, значить припадає 1 шинок на 282 д.; на 3.306.151 д. такого ж населенъа *східної* Галиччини, таких же шинків 12.826, значить 1 шинок на 257 душ.

Порівняймож тепер дохід пропінаційній, який ці шинки (з аренди) дотичним властителям приносять, з числом тих шинків. Дохід тої всіх властителей пропінації (т. ј. як панів на селі так і міських комун) виносить в *західній* Галиччині 1.186.763 гульд. 15 кр., значить припадає на 1 шинок 175 гульд. 66 кр.; такий же дохід в *східній* Галиччині—3.818.465 гульд. 33 кр., — з чого на оден шинок припадає 248 гульд. 39 кр. Коли ж знов підемо дальше, і відлучимо від цих цифер число ј дохід пропінаційній з шинків в *містах*, то припадає з доходу *сільських* (панських) шинків в *західній* Галиччині (901.849 гульд. 58 кр.) на 1 шинок (сільських): 156 г. 71 кр.; в *східній* Галиччині з такого ж доходу (2.901.322 г. 79 кр.) на 1 шинок: 226 г. 20 кр. Ми бачимо з цих цифер, шчо оден шинок в *східній* Галиччині, помимо того шчо він має пересічно *менше* консументів, чим 1

*) Ја тут позволив собі — јак і в дальше поданих датах нинішної праці, — відступити від звичајного розділу Галиччини на 47 східних повітів в правобіч долишного ј середного ј по обох берегах горішного Сьану положених, і 27 *західних* повітів (лівобіч Сьану), котрому розділові служити за підставу національність маси населенъа. Так јак в нашій студії о національність розходиться менше, а більше о економічні стосунки, то ја до више поданих 47 повітів східної раг ехселенсе Галиччини, додав шче з лівого боку Сьану повіти Кросно, Бржозів і Јасло, котрі за давнішого (до р. 1867) розділу адміністраційного належали до східної Галиччини, тоді јак прочі 24 повіти склали разом одну адміністраційну територіју під офіціальним названъем „Галиччини західної з княжествами Краків, Осьвенцім і Затор“ і стојали під т. зв. „крајевим правліньем“, а опісля „намісничоју комісіїеју“ в Краківі. Впрочім і в згаданих трех повітах по лівім березі Сьану (Кросно, Бржозів і Јасло) *руське* населенъе становить досить значну цифру: 27.050, проти 176.129 польбаків.

шинок в Галиччині західній, — дає свому властителеви *більшиј* дохід пропінатіјній, — або инчими словами: в східній Галиччині не тільки розмірно до населенья *число шинків більше*, чим в Галиччині західній, але і кождий поодинокій шинок в тій (східній) часті краю продає пересічно *більше напитків* чим кождий шинок в західній часті, так як конечно *більшиј* або менчий дохід з аренди пропінатіјї залежать від більшої консумції. Щоби не наводити надто багато цифер, ја тут тільки додам, покликуючись на офіційальні дати діла «O stosunkach propinacyjnych» (Tab. VI), шчо такий сам стосунок прогресції між доходами з пропінатіјї а числом шинків заходить также меже поодинокими повітами цілого краю, — шчо, значить: де число шинків розмірно до населенья більше, там і *кождий поодинокій шинк* дає вишій дохід пропінатіјній і навідворот. З того факту, шчо іменно з побільшеньем числа шинків побільшаєсь і пересічний дохід пропінатіјній, маємо јасній доказ раз на те, шчо властителі пропінатіјї мають *можність* побільшити консумціју свої горілки кождого часу через просте побільшенье числа шинків; з кождим новим заложеним шинком дохід јїх не тільки через продаж більшої илькості горілки, але і через підвисшенье арендного чиншу підноситься; і шчо таким чином залежить в певних границях тільки від јїх доброї волі, від більшої або менчої дози јїх егоїзму, від більшої або менчої захланности, на јакім ступні пјанства чи тверезости вони масу народу поставити захочуть. По друге — показує порівнанье дотичних цифер в східній Галиччині з тимиж цифрами в західній, шчо пали пропінатори в руській часті краю тују своју можливість визискујуть в границях јак тільки можна најширших.

Для појасненья, чому пани пропінатори в *західній* Галиччині стајуть під тим взглядом по часті діјсно, по частиж тільки на позір морально вишче від својїх східних товаришів, ја мушу передовсім (побіч звісного факту, шчо західна Галиччина, также шчо до *панів*, в загальній цивілізації стејить вишче східної) пригадати сказане вже в попереднім, шчо в тамтїј часті краю ніјакїј розділ національній не побільшує соціјального антогонїзму між паном а селянами, а напротив, взгляди польського патріотизму і народолудства силоју обшчественного мнїня недопускајуть тут подібної надто далеко јдучої експлоатації народної маси, навіть зі сторони поодиноких не дуже совістних пропінаторів. *) Але і того морального впливу булоби шче мало

*) Јак пего маємо подібній приклад і на т. зв. „порції“, котра в західній Галиччині не истнує зовсім, і проти котріј виступили тільки газети *краківські*,

дльа відібранья пропiнацiї в зах. Гал. того характеру деморалiзуючої iнституцiї, якиї вона в схiднiї Галиччинi без виїмку мае, колиби до того впливу, виходячого почасти вiд самих властителiв пропiнацiї, не прилучились рестриктивнi мiри уряду, котриї тут почавши вiд часу прилученья тої части до Австрiї при розборi Польщi, а вглядно вiд часу утворенья речипотолiтої кракiвської (теперешнi два повiти, кракiвськиї i хржанiвськиї), аж до найновiших часiв систематично прьамував до знесенья цiлої iнституцiї дорогою адмiнiстративною; i хоч цего не дозволила йому довершити заведена реакцiйна автономiя (1861) а опiсьла адмiнiстративне сполученье захiдної Галиччини iз схiдною (1867) пiд наiстництвом гр. Голуховського, всеж вплив тих урядових мiр трiвае в своїх наслiдках аж до сегоднья. Дльа зрозумiнья цего буде доволi, не запускаючись в надто подрiбнiї виклад, спiмнути, шчо право пропiнацiїне *не установлене нiяким властивим законом*, а виробилось шче за часiв Польщi: спочатку через безправне надуживанье права юрисдикцiї, яку пап мав над своїми пiдданими, переїшло опiсьла в звичай,—пiзнiїше в королiвських рескриптах i соїмових конституцiях хоч не санкцiонованиї, але ближче хоч не дуже ясно описаниї, i як такиї звичай, по прилученю Галиччини до Австрiї, остоїалось i на дальше в таких границях, якиї йому кождохасне вiденьке правительство—раз консервативне, другим разом бiльше демократичне, назначити зволило. Така юридична неозначенiсть того усею, шчо властиво становить пропiнацiю, давала країевi адмiнiстрацiї, а iменно наiстництву вi Львовi (дльа теперiшних 50 схiдних повiтiв) i окремому вiд того ж „країевому правлiнью“*) в Краковi (дльа 24 зах. повiтiв), дуже

тодi, як в схiднiї Галиччинi на тiльки маса шляхти, але i Львiвськи польськи часописi всiх полiтичних барв без виїмку станули в її оборонi. Коли шче в 20 i 30-тих роках агiтацiя проти пiанству, за прикладом iрландських англiйських Temperance societies переїшла до *захiдної* Галиччини, то вона тут приїмила зараз характер польсько патриотичниї, i навiть, (як це видно iз звiстних автору тодiшних *таїних* правительствених рескриптiв, котрими, з iнсинуацiї *россiйського* правительства приказувано властям недопускати ширенья тої агiтацiї iменно в близькостi границь королiвства польського) *революцiїниї*; на її чолi станули не тiльки ксендзи, як тепер в руськiї половинi країу, але i *сами пани, властителi пропiнацiї*, а це власне надало тiї агiтацiї таку силу i такиї вплив, якого теперiшнi русько-попiвськи „мiссiї“, наїпатновани польською публiцистикою схiдної Галиччини названьем агiтацiї „антiсоцiяльних“, i маючі в схiдно-галицькiї шляхтi відкритих ворогiв, — нiколи не будуть мали, як довго буде iснувати пропiнацiя.

*) Landesregierung пiд начальством Landespräsident-a, котриї був зовсiм незалежним вiд львiвського схiдно-галицького наiсника (Statthalter), i кореспондував тiльки просто з вiденським мiнiстерством, саме так як львiвськиї

широке поле як до најгіршої самоволі, так і до ліберальної діяльності на власну руку в цілій цій справі. Тоді як Львівський намістник (і був ним через довший час князь з цесарського дому, гнилий і зовсім під впливом східно галицької шляхти стоїучий Фердинанд д'Есте до р. 1849; від тогож року аж до р. 1875 з малими перервами граф Голуховський, сам властитель великих обшарів землі і пропінанційних прав, котрий свій великий маїеток через намістникованье успів піднести в *десятеро*), неначе малий король утвержував і розширював шляхецькі привілеї і вольности пропінанційні, (як це приміром зробив Голуховський рескриптом з 30 октября 1860 № 44630, запрешчаючи підвластним собі політичним органам мішатися до закладування шинків через властителей пропінанцій і признаючи тим послідним право закладати і удержувати шинків скільки їм захочесья і, без ніякої урядової інтервенції), ділаючи в тій мірі без відомости, иноді навіть против волі віденського міністерства; то краківське „країеве правління“, зложене переважно з німецьких бюрократів, котрі в Галиччині (як це і не дивно буде не галицьким читателям, але до того їх змушували політичні і соціалні обставини) завжди були демократами, іноді дуже радикальними, і стоїучи під безпосередним, більше, чим польсько шляхецьким, ліберальним, впливом віденських міністерій,—поступало зовсім противно, не стрічаючи при тім — з причин вище згаданих, з ніякою або дуже слабою опозицією західно галицьких властителів пропінанцій. Я не можу тут вдаватися в подрібности того діланья, шчо би за подрібностями, дїла читателів іменно не галицьких, не дуже інтересними, не затратити властивої провідної мисли нинішної студії; але два іменно головні напрямки, в яких це правління виступало проти привілеї пропінанційної надто мали важний вплив на значну часть Галиччини, яку становлять згадані 24 західні повіти, і на ріжницю, яка з їх причини витворилась під взглядом розширення пїанства між тою частью, а 50 повітами східно-галицькими, як шчо би о них тут не сїмнути ширше. Шче сенатусконзултом з р. 1843 ограничила бувша рїчпосполита Краківська на своїй території, обїмаючи два теперішні повіти зах. Галиччини, право властителів пропінанцій на стїльки, шчо назначено було *максимальне* число шинків, які в кожній адміністраційній території могли удержуватися, а навіть закладанье нових шинків в границях того максимум

намістник, котрий (послїдній) за те, як не простий урядник, а заступник цесаря і рангою маїже рівний міністрам, був далеко менше зависимий від міністерства, чим краківський Landespräsident.

зроблено залежним від призволення (консензу) урядової влади і від різних других умов. Заставши цей стосунок по прилученню Кракова до Австрії, Краківське „краєве правління“ не тільки удержало його на дотеперішній території, так що згаданий сенатусконсулт дієтує на цій території шче і до сьогодні, — але воно намагалось цей припис примінювати і до прочих повітів західної Галичини, іменно шчо до закладання нових шинків *тільки за консензом* політичної (поліційної) влади. Ограничаючи таким чином права чи лучше: самовольу властителів пропінації, воно рівночасно задумало знищити *виключність* того права, і таким чином і саму привілеگیю. До цього воно послужилось тим юридичним аксіомом, шчо як кожда привілегія, так і пропінація може розтягатись тільки на ті предмети, для котрих вона первістно була дана. Оже в часі, в котрім пропінація була надана, а властиво, в котрім вона почала існувати, не звісна була фабрикація т. зв „солоджених горівок“ (розолісів і лікерів); значить, дедукував уряд дальше—пропінація не може обіймати в собі также виключного права продукції і шинковання *тих* горівок, і вони мусьять остатись предметом *вольного промислу*; і не тільки те, але виходить з цього также, шчо властитель пропінації в своїм пропінаційнім шинку не сміє навіть продавати таких горівок без попередного окремого консензу. Операючи на тій аргументації, краківське „правління“ передовсім заперечило властителям пропінації права шинковання солоджених горівок, а опісля стало видавати консензи на шинки з тими горівками, льудьям *непривілегованим*. А так як дефініція „солоджених горівок“ надто непевна, зваживши шчо такий шинкар і најпростішу горівку через доданье незначної илькості цукру міг зробити і назвати „солодженою“, особливе коли уряд з засади дививсь на це через пальці, а при тим контроля над тим, чи шинкар, маючи консенз на шинкованье солодженої горівки, не шинкує по при солодженій также і гіркої, для ліберальної під тим взглядом поліції, а навіть для пропінаційних конкурентів була дуже трудна; то сталось мало помалу таке, шчо привілегія пропінаційна зробилась маже іллузоричною, стративши через нову конкуренцію свою виключність, і тим самим і свою матеріяльну вартість. Дперва від заведенья соїму в р. 1861, за для криків і протестів соїмової більшости мусіло краківське правління, котрому рівночасно відобрано часть його самостійної влади і віддано Львівському намістникові, — тују свою діяльність застановити. Але і досі, помимо того, шчо багато тих шинків наслідком того знесено, і другі наслідком заведеної острої контролі сами упали, лишилось їх (непропінаційних в

руках непривілюгованих льудеј) в західній Галиччині 680, значить 9% усіх шинків, тоді як в східній Галиччині, де закладану таких шинків, і то не в селах а тільки в містах Львівські *заступники* намістників (в тих коротких перервах, в котрих Голуховському подобалось відограти комедію діміссіі, шчоби по півночнім *interregnum* назад до намістництва повернути) не противились, је їх тільки 460, (значить не цілих 3% загального числа шинків), і то вони не можуть становити тут окремих конторів, а мусьять бути прилучені як конечний але побічний промисл до рестораціі або кивјарень, і ніколи не сміли продавати іншої горівки, як тільки хемічноју (а не механічноју) дорогоју приправлену.

По зцентралізовану всеї крајевої адміністраціі в одно львівське намістництво, котре довершилось з р. 1867 не без опозиціі зі сторони обшественного мнінья західної Галиччини, — могли властители пропінаціі также і тої части крају користуватись тоју протекціеју своїх пропінаціјних интересів, јакоју тишилась доселі тільки східна Галиччина; але сліди впливів, про які ми говорили вище, не могли вже так лехко затертись. Трохи не цілковита вольність конкуренціі в шинковану напитків успіла була вже в протягу минушого довгого часу зробити те, шчо робить кожда вольна конкуренціја: зредукувати загальне число шинків в західній Галиччині відповідно до дієної потреби консументів, а тим самим зредукувати і *продукціју* горівки; шляхтичі зах. галицькі, котрих пропінаціја наслідком конкуренціі значно підупала, стративши можність лехкого, хоч неморального зарібку, звернули своју діяльність і свої капітали на раціональне уряджене польного господарства, на другі фабрики, закладані на акціјах, на будову залізниці, котра почалась тут в 50 роках, і в загалі на дієсно продуктивні заньатя, котрі уровень їх економічних і моральних поглядів піднесли до того, шчо вони, їх газети видавані в Кракові і їх послі сојмові в польськім кльубі мајже без вијімку домагались знесеня пропінаціі зараз і без ніякого викупу, коли справа того викупу стала трактуватись в послідних роках в Гал. сојмі. Сельане ж західно галицькі в тім самім часі навчились уживати других напитків і лучшої страви; в ярмаркові дні можна в зах. гал. містечках бачити групи сельан докола перекупок, шинкујучих чистиј чай і чорну каву; а мајже ніколи не лучається бачити сельанина, котриј би јів хліб без сира або (коровячого) масла; тоді як в східній Галиччині з вијімком вузкого обшару при россіјській границі (куда чай заходить дорогоју контрабанди, значить, дуже дешевиј) сельане ужитку чају зовсім не знајуть, а колиби хто коли небудь (окрім на Великдень) по-

бачив руського хлопа заїдаючого хліб з другою якою правою, як із сіллю або чосником, то не тільки його брат, але і пан дививбисья на него як на чоловіка, котриј марнує свою працьу і варт шчо найменче скільки букв.

Замічене вище адміністративне і также національне розділення Галиччини на дві, окремі часті, і наслідком того два ріжні впливи, яким право пропінацієне в тих двох частях краю через довгий час підлягало, подають нам можливість, наше суб'єктивне мніньє, яке ми вже вповіли о головнім питаньу поставленім на початку нишнішої студії: де лежить најважніша причина п'янства в Галиччині?—проверити об'єктивно на статистичних датах. Коли іменно дісно не в чім инчим а в *пропінації* лежить головна причина п'янства, то воно там, де пропінація стојала і стоїть ненарушимо, повинно істнувати в цілій своїй силі; противнож, в тих сторонах краю, де пропінація під якими небудь впливами утратила зовсім або значну часть свого характеру привільегії,—і п'янство поминно бути менче. Дејакі дати, з котрих можна судити о більшим або менчим степені п'янства, іменно взглядні цифри шинків і доходу пропінацієного, ја вже подав вище, додаючи до них шче і власні доповіденья, як очевидець того, шчо в обох частях краю дієсьа. Конечно, більше вартости за дья об'єктивно осуду цієї справи, завсїгди будуть мали самі тільки *дати статистичні*. Окрім числа шинків најважніше критеріум подадуть нам дати о *продукції* і *консумції* *горівки*. В привільегії пропінацієній, як ми вже знаємо, закльчаєсьа также право викльучної *фабрикації* спирітуозів, а іменно горівки *). Всіх активних винокурень („горальнь“) було р. 1874 **) 640; з того числа в *західній* Галичині 146 (1 горальньа на 12,494 душ всего населенья), в *східній* 494 (1 гор. на 7,329 душ). Усі ті горальні уряджені на спосіб фабричній, значить з усіми потрібними механічними і хемічними апаратами, під управою фахових техніків (екзамінованих винокурників); усіх прочих, на подібній розмір урядже-

*) Продукція пива не значна, а также консумція пива, розширена переважно меже вишчими класами, мало маје впливу дья нашого питања; а продукція *меду* то вже зовсім маловажна. За дья того ја, шчоби не розширивати надто нишнішої статїї. пиво і мед выпускају зовсім з моїх обрахунків.

**) Кампанія від 1 марта 1874 до кінця льутого 1875, Der Handel nach dem Osten. Adolf Lipp. Wien. 1876 pp. 437—451.

них фабрик инчих продуктів је в Галиччині, (окрім шче фабрик других спирітуозів, іменно 297 броварів чи пивоварень і 18 фабрик розолісів і лікерів) не багато більше над 100. Значить, число усіх других фабрик проти горалень у шестеро, а проти усіх фабрик спирітуозів 9 раз менче. Самі ті цифри показують як не можна јасніјше, шчо фабрикація спирітуозів, під опікою пропінацијної привілеґіји забила зовсім продуктивну індустріју фабричну в крају, і сталась головноју причиноју тојі економічнојі немочі, об котріј ја спімнув вижче між причинами убожества Галицького сельанина.

Не задержујучись над тим питањем, котре тут дља нас маје тілько побічну вагу, а о котрім ширше можна читати в цитованіј брошурі Васиља Н.,— ми приступимо зараз до розібранья тих дат, які мајемо о продукціји горівки в спімнених винокурнях, і о консумціји, під рукоју. Тут задержати нас мусить велика трудність, јака виходить із надто великојі ріжниці проміж датами офіціјальними, поданими в ділі «Stosunki propinacyjne» Dr Kleczkowskiego, а датами зібраними Василем Н. в брошурі „Шчо нас коштује пропінација“. Ріжниця надто велика, шчоби о нїјі не спімнути ј не вијаснити јїјі причини. Тоді јак В. Н. річну продукціју (і разом консумціју) горівки пријмаје на 3 мільони відер (80°=Гр. спирту), то по датам офіціјальним, приньатим Клечковським за певні, продукціја малаби вносити тільки 40,814.528 степенів алькоголю (Гр.), шчо, облічене на відра, даје тілько 510.181 відер такојіж горівки (80° Гр.) При такој значніј ріжниці не булоби совістно, шукати правди в середині між тими обома цифрами, без попередного хочби короткого оправданья. Јак оден автор так і другіј брали за підставу обліченья ті офіціјальні дати о продукціји, котрі фінансова адміністрація пријмаје за підставу до виміру консумового податку від горівки (Brantweinverzehrungssteuer), з тоју тільки ріжницеју, шчо В. Н. пишучи перед оголошеньем праці Др. К., в котріј ті офіціјальні дати за більшу чергу років (1854—1874) подані по раз першиј, мав під рукоју тільки дати з двох років, (1869 і 1873), в котрих случајно продукціја була вишча, чим нормальна, між тим коли јак рік нормальніј треба було взяти р. 1874. Це впрочім не зробило тојі великојі ріжниці, котра вијшла іменно тільки з того, офіціјальним статистиком недозрітого чи лучше тільки не достаточо оціненого факту, шчо адміністрація фінансова не облічује діснојі продукціји, а тільки облічује, і то досить поверховно, продуктивну силу кождојі поодинокојі винокурні, пресумујучи на тіј підставі цифри продукціји а priori, — з цілоју свідомостью, шчо вони значно менчі діјсних. Само собою розумієсья, шчо адміністрація нічого не

*

може тратити на таким облічену, так як спосіб облічення приписаний законом, і тим же законом може процент податковий бути підвищений, все одно чи він буде порохований від дієної продукції, чи тільки від якоїсь меншої частини тої продукції. Але з того ще не виходить дльа нас потреба, приймати ці дати без ніякої критики намість правдивої цифри продукції, як це зробив Др. К., з чого вишли у него такі нејмовірні нісенітници, буцім то в Галиччині консумції *пива* припадає на одну голову *більше* чим розпушеної на половину водоју (значить 50°) *горівки*; або буцім то в *Галиччині на одну голову* припадає консумції горівки (=8·5 літр. *), *менше* чим у *Франції* (=6·84 літр. 80°=10·94 літр. 50°), і *менше* чим у Німеччині (9·4 літр. 50°); помимо того, што в Галиччині сельане ані не мајуть того вина, шчо сельане французкі, ані того вина ј пива, шчо німецькі,— і помимо того, шчо ніхто ані десьатої частини того не говорить о пјанстві французів і німців, шчо у нас виговорјують і пишуть о галицькім пјанстві.

Дієсно ж річ стојить так, шчо—як це ширше виказав В. Н. в згаданіј брошурі, адміністрація пријмає за підставу податку, і виказує цифру *4 рази менчу* дієної продукції; шчо, значить, офіційальну цифру подану в ділі Ключковського (р. 1874: 40,814.528° Тг. спірту = 510.181 відер спірту 80° Тг.), требаби тут взяти в четверо, значить 163,258.112° = 2,040.724 відер = 1,428.506·80 гектолітрів 80° Тг. Тількиж, пријнявши раз засаду, триматися в наших обрахунках середини між обома авторами, ми ј тут прињати мусимо цифру пересічну, рівну, значить, 2¹/₂ разів цифри, поданої Ключковським, з чого виходить приближна сума продукції 1,275.452 відер 80° Тг. = 2,040.723 відер 50° = 1,414.506 гектолітрів 50° Тг.—Після цього припадалоби на одну голову 26 літрів горівки 50° Тг., консумції в Галиччині. *) Чи ј ця послідна цифра маје яке небудь—більше або менше—право до автентичности проти вишче поданіј цифрі офіційальніј?—це таке питање, о котрім читателі ј тепер шче рішати не можуть; так як ја би јіх дльа цього мусів поперед познакомити обширно з всільакими подрібностями дотикајучими виміру австріјського податку консумового, а на такі подрібности, дльа ширшої публіки зовсім не интересні, шкода

*) 50° Tralles. Така цифра консумції горівки в Галиччині виходить після обрахунку Ключковського; цифри консумції у Франції ј Німеччині подані вишче также після Ключковського; порівн. Stosunki prop. pg. 154—155.

**) Пријмајучи ціну 25 кр. від 1° алькоголю, (після Ключковського) значило б це 4 гульд. 70 кр. на кожду голову в Галиччині без ріжниці віку ј полу, а на одну пересічну родину зложеноу з 4·5 голов— 21 гульд. на рік.

нам часу; тим більше, шчо дієсна, докладна високість тої цифри консумції дльа рішенья нашого головного питанья о пjanстві в Галиччині, не має зовсім первостепенної вартости.

Я маю надїю, шчо і читателі у цім згодьатьсьа зо мною, зваживши, шчо *пjanство* не дастьсьа змірити ніякою *абсолютною* цифрою, так як тут шче важнішу ролью, чим абсолютна міра випитої горівки,—грають: клімат, живність, спосіб житья, працьа і т. и. відносини дотичного краю і його населенья. Колиб ми навіть мали најпевнішу пересічну міру випитої в Галиччині горівки за дльа порівнанья з такоуж мірою випитої горівки в Німеччині, Франції, північній Америці, і др. краях, то шчо ж нам з того, коли звісно, шчо одна і така сама міра горівки приміром французького селянина моглаб упоїти на смерть, північно німецького тільки підхмелилаб, а јакому небудь Лапонцеві бути може вишлаб тільки на здоровье, особливо по маснім обіді з рибячого трану. Ми мусимо дльа розрішенья нашого питанья шукати другого, певнішого способу, і знаходимо його в тім розділі Галиччини, котриј ми представили вишче, і у самих најофіційальніших датах поданих в ділі Др. Ключковського. Обі половини Галиччини помимо адміністративного розділу, јакий істнував до р. 1867, становлять оден, не надто обширніј край, з одною, *природною* від полуднья границею, з одним тільки шчо до національнотти ріжним, але в способі житья, в господарських зацьатях маїже однолитим населеньем; населенье східної і західної Галиччини не розділене між собою ніякими *природними* границьами, і навіть самостійні національні признаки затераяутьсьа і мішаютьсьа одні з другими там, де береги одного населенья сходьатьсьа з другим; клімат на таких сусідујучих з собою територіях як західна Галиччина із східною, не може бути надто неоднаковіј; а навіть—сказавши мимоходом, на ту незначну ріжницьу, јака між кліматом обох частей заходить, складаютьсьа тільки: *більше північне* положенье і *більша вохкість* (мокрість) *) іменно *західної* Галиччини: — обі такі власности, котрі оправдувалиб потребу *більшої* консумції горівки в *західній* Галиччині чим у східній, а не на против.

*) W. Pol: Obrazy z natury; Emil Hołowkiewicz: Flora lesna w Galicyi; w Przewodniku naukowym i literackim. 1877. Sierpień. Оба автори, з котрих перші—звісній географ польський, відріжняють в Галиччині два клімати: «rodmokły» в Гал. західній, і «stepowy» (сухий) в Гал. східній.

При таких обставинах буде нам все одно, чи ми, — не за дльа облченъа дїєної абсолютної консумції в цілім краю, а за дльа *порівнанъа взаїмного стосунку консумції* в одній часті Галиччини протів другої, — візьмемо як підставу найбільше максималні, чи мінімалні цифри: коли вони тільки шчо до тих обох частей краю походить з одного жерела, і мають рівну автентичність. Колиж з порівнанъа, перепровадженого на такій підставі, виїде, шчо в Галиччині *східній* на одну голову населеньа припадає випитої горівки *пересічно три рази* більше, чим в Галиччині *західній*, і то, як показано вище, без якої небудь *особливої* кліматичної і у загалі фізичної (=нештучної) причини, — то ми будемо в праві сказати, шчо в *східній* Галиччині дієно існує *п'янство*, хочби навіть західно галицькій сельянин, з котрого ми беремо міру до того порівнанъа, був ідеалом тверезости.

Як најавтентичніші і најдогідніші дати до того порівнанъа ми приймаємо згадані вже вище дати фінанс. адміністрації, подані Д-ром Ключковським, після котрих усьа Галиччина продукувала і консумувала в р. 1874 спірту 40,814.528° (степенів алькогольометру Trallesa, =510.181 відер сили 80° Tr.). З тої цифри припадало на 50 повітів *східної* Галиччини: 34,804.007°, *) на 24 повітів *західної* Галиччини: 6,010.521°; а в порівнанъу з дотичноїу цифроїу населеньа (3,620.581 — 1,824.108 душ),

на одну голову в *східній* Галиччині пересічно 9·61° (степенів)
 > > > в *західній* > > 3·39° (>)

Quod erat demonstrandum. (Шчо треба було показати).

Значить: п'янство існує в Галиччині, а головна його причина: проп'янація; проп'янація приготовила тут ґрунт до п'янства, і де вона удержалась в цілій своїй силі, там і п'янство запустило корінь гллубше в народі, а де вона упала або тільки нарушилась в своїїх підставах, там і п'янство утратило свою так сказати репродуктивну силу, свою рацію існуванъа; там, наміст штучної деморалізуїуючої пропаганди п'янства відзискав свою силу здоровій, практичній змисл сельянського народу, і видобовшись з під панованъа горівки, в тверезій праці починає собі здубувати лучших условій льудського биту. Це ми побачимо ясно на слідуїуючій таблиці, котру ја зложив на підставі самих урядових, по більшій часті навіть в апології п. Ключковського поданих дат.

*) Stosunki prop. pg. 124 i tab. XX pg. 24—43.

НА 100,000 ДУШ ДОТИЧНОГО НАСЕЛЕНЬА ПРИПАДАЄ:

	Консумціі го- рляк в степеняху алкоголетру гр.	Винокурень:	Доход з проп- націі (аренд) в гульденах:	Шинків:	Консумціі ма- са: в кілограмах:	Учеників шкіл народних. ¹⁾
I. В 50 східних повітах (= в Галичині східній).	961,282%	14	105,465 г.	469	1,283,025	3,211
II. В 24 західних повітах (= в Галичині західній).	329,504	8	65,059 »	361	1,318,155	3,937
	+191.73%	+75%	+62%	+29.91%	—	—
	—	—	—	—	+2.73%	+22.23%

Значить припадає в
одній частині краю про-
тив другій, більше, — в
процентах:

I. В східній Галичині більше
0:

II. В західній Галичині більше
0:

¹⁾ В р. 1874/5. Szematyzm. Kr. Galic.

НА 100,000 ДУШ ДОТИЧНОГО НАСЕЛЕНЬА ПРИПАДАЄ:

	Доходу державної адміністрації з монополій (= консулції) і вільних гурля.	Увіств з умислу і без умислу (Morde und Todschnaige).	Умерже мітеї нижче 5 років життя : 1)	Умерже зарком душ : 2)	Самовіств з невислужених причин:	Самовіств з причини п'янства:
I. В 50 східних повітах (= в Галичині східній)	104,719 г.	345	1726	3972	615	135
II. В 24 західних повітах (= в Галичині західній).	126,077 »	334	1454	3212	405	054
	--	+329%	+1870%	+2366%	+5185%	+150%
	+2039%	—	—	—	—	—

I. В східній Галичині більше
 II. В західній Галичині більше

Значить припадає в одній часті краю против другої, більше, — в процентах:

1) Спис з р. 1869. Mitteilungen aus d. Geb. des Statistik. XVII Jahrg. H. V, Wien. 1870.
 2) Цифра перестична за роки 1871—1874. Stosunk. prop. Tab. XLVII.

Чи ж це не ясно? З усіх в таблиці поданих дат, тільки три середні виказують в *західній* Галиччині вищі цифри чім у східній; більша консумція м'яса, (хоч цифра тої консумції не подана ще докладно*) свідчить о більшим добробиті і о лучшій виборі живності західно-галицького населення; о стосунку, який заходить між обома частинами краю шчо до просвіти, чи лучше сказати шчо до охоти до науки, свідчить цифра учеників шкіл народніх лучше, чим яка небудь аргументація. Шчо ж до третої дати, о доході держави з монополю, то хоч цей дохід в західній Галиччині навіть трохи більшиї, чим в східній Галиччині дохід властителей пропінації з аренди, — треба знати, шчо в поданій тут цифрі не міститься виключно так сказати: дохід з абстрактного права тьутьунного монополю, як в такій цифрі (шчо до пропінації), — а *весь дохід*, який фінансова адміністрація має з продукції продажі тьутьуну, — значить і дохід тісно промисловиї, купецької і фабричної, — який — колибсьмо його хотіли полічити шчо до продукції і до продажі горівки, — виказавби ще не такі суми! Цифра ця державного доходу з монополю тьутьунного зовсім не свідчить за тим, буцімто консумція тьутьуну в західній Галиччині *більша*; бо звісно, при більшій консумції спіртуозів іде конечно і більша консумція тьутьуну, як це знає кожди, хто бачив ціяниця, котрих сама природа змушує шукати проти фізіологічним наслідкам ціянства рівно сильного, та ще і дешевого антідоту в тьутьуні. Більшиї дохід державниї з тьутьуну показує тільки (а це можнаби доказати і цифрами урядовими, тільки треба би було їх надто багато виписувати, а місця шкода), шчо маса народу в *західній* Галиччині курить *лучші* значить і *дорожчі* сорти тьутьуну, на котрих і цісарьскій скарб має більшиї зиск промисловиї. Значить і ця цифра свідчить о більшим добробиті і о утонченю життєвних потреб маси населення західної Галиччини.

Наїясніше ж і најголовніше промовляють крайні цифри, умішчені по обох боках нашої таблиці. Вони говорять, шчо кожди новозаложениї шинок відбєрає маїже рівному процентові дітеї усьо можливість школьної просвіти; шчо на кождім гульдені більше видушенім з арендаря шльахтичем *східної* Галиччини проти його західного товариша, — закрепи кров самоубїдців і тих консументів пропінації горівки, котрі гинуть кожного

*) Ця цифра подана теж після консумового податку від м'яса; податок же консумовиї від м'яса платиться тільки від скоту, убитого на *продаж*, а не на власній ужиток; значить у поданій цифрі м'ясо ужите на власну потребу, а не продане не міститься — цеж м'ясо конечно в західній Галиччині далоби ще більшу цифру проти східної.

товані в Відні, на підставі компромісу з німецькими централістами, в надгороду за те, що відступили від федералістичного програму Чехів, Словінців і Тирольців, здобули для себе право, що всі справи зв'язані з пропінацією, як і питання о викупні, чи знесеню його, перейшли з компетенції рейхсрату, до компетенції *галлицького союму*. Колиби не взгляд на те, що право пропінаційне, не будучи, як спізнено вище, ясно здефіноване, висіло, так сказати в повітря, на ласці кожодчасної адміністрації *), колиби не премія віденського правительства, котре в пів-офіційних комунікатах стало грозити, що як ще тепер сойм не знесе пропінації, то вона буде знесена фактично таким чином, що адміністрація буде видавати консензи на шинкування і продукування горівки также людьям не привілегованим, — і коли би нарешті ще і не пропаганда „тверезости“ (від р. 1874), котра, по думці затривоженої східно-галицької шляхти переїти могла з агітації проти горівки, до агітації проти пропінації і в загалі проти власности, — то сойм був би і дальше не порушував питання о викупні пропінації. Але затривожившись такими фактами, він прийшов до пересвідчення, що ліпше задалегід виторгувавши як найбільше, продати привілеگیю, котра незадовго і так може утратити значну часть своєї цінности.

Тількиж конечно — хто мав купити цю привілеگیю, коли вона по викупні мусіла перестати бути привілеگیєю, значить, мусіла утратити усю свою вартість? Правительство в своїм власнім інтересі не допустило до наложеня ціни викупна на край, значить, на масу населеня, так як населеня і тепер з бідую поносить державні і краєві податки, і новий тьагар могло би поносити тільки коштом тих державних податків. Сойм придумав інчий спосіб, котрий впрочім виходить на одно, що і новий податок консумовий, бо наложив ціну викупу на шинкарів, котрі, конечно тују ціну відібють собі на консументах. Це впрочім ще зовсім нічого проти тії циганській штуді, з якоју дотичним „викупним“ законом соймовим кільканаїцьать міліоновий тьагар на сельан наложено, але пропінації за ту ціну *зовсім не знесено*, а противно, привілеگیї шляхецькій надано острії законний характер, якого вона доселі не мала, і закріплено її при шляхті на час що найменше двох генерацій, а по части навіть на віки вічні. Іменно маје привілеگیја знесться буцім то по 26 роках; тількиж заким цей період 26 літний маје розпочатись,

*) Голуховський, найбільший і найсильніший заштитник пропінації занедавав смертельно власне в мају 1875, перед ухвалоју союму о викупні пропінації, а в августі того ж року вмер.

мусить 1) закон о викупні „війти в житє“; 2) аж тоді, коли він віjde в житє, значить станєсьа діјсним правосильним законом, маје бути з кождим поодиноким властителем пропінаціјі (а тих буде коло 6000, не лічивши міст) перепроваджениј трактат, на підставі котрого ціна јего привільегіјі в грошех буде облічена; аж тоді коли ті пересправи з *усіма* без вијімку властительмаи перепроваджені будуть, і закінчені в усіх трех інстанціјах *), тоді аж маје крајева комісія пропінаціјна, (котра складатись буде з 7 членів, між тими більшість шляхти, значить, тих лѹдеј, котрі у власнім інтересі справу будуть тѹгнути јак можна најдовше), оголосити об тім в крајевих газетах; а доперва від 1^о січня або 1 липня того або слідујучого року по оголошеню маје цей період 26 літніј початись. Пропінатори останутьсьа при своїјі, не багато тільки ограниченіј привільегіјі; і јак тепер, так і в будушчім столітју будуть визискувати ј деморалізувати народ з помочеју горівки.

Це впрочім не перешкодить јім, јак і тепер не перешкоджује, за убожество крају винувати хлопа, ј на бенкетах, видаваних за пропінаціјні гроші, в газетах, удержуваних з пропінаціјних доходів, — і в сојмі, до котрого вибори перепроваджено з помочеју пропінаціјної горівки, — тому визискуваному, голодному ј холодному з јіх ласки хлопові виговорјувати темноту, лїниство ј пїанство. Від хлопа смердить горівкою; але про золото, зароблене јего крївавою працеју, ј видерте від него за пропінаціјну горівку, вони кажуть з Веспазіјаном:

Non olet: не смердить!

25/8 1877.

Онисим.

*) кождіј поодинокіј властитель може від окружнојі комісіјі відкликатись до крајевојі, а від крајевојі до міністерства.

ЗВІСТКИ З УКРАЇНИ

ОД ВПОРЬАДЧИКА

Те, шчо побачите далі, јесть добавка та продовжка того, шчо напечатано під цим заголовком в II томі „Громади“, оброблено по тіј же системі ј на більшу частину працеју того ж самого товаришча, котриј обробив звод дописів в II томі „Громади“. Ми мусили перервати цју працеју, шчоб дати місце розмові про справи гострі, котрі допікали наших земљаків в тој час, јак оброблювавсь матерјал, нам присланиј, а також, шчоб сказати в фактичній одежі наші теорітичні думки про оснівні громадські ј про пекучі справи нашої країни в остатні часи,—думки, без викладу котрих шкода було б нам братись за јаке небудь політичне виданья, а земљакам нашим шкода ј брати јого в руки. От через те ми не тільки мусили було одкласти доволі на далекиј час матерјал, котриј шче зібравсь дльа II тому, а ј поставити в статью „Грунт, книжка та „препятствія“ в IV т. де шчо з того, шчо мусило б увіјти в „Звістки з України“ цього тому, — все те, шчо освічувало нам ту гостру політичну боротьбу, вьсього розумного ґрунтового ј книжного з самодержавством царсько-чиновницьким, — а також те, шчо показувало підвалини новојі боротьби, соціальнојі, котра незабаром мусить стати такоју ж гостроју ј по наших сторонах. Ні з фактами, котрі принесли нам нові дописі, ні з думками про них і з поводу них, ми не могли ждати. Тільки тепер, коли ми, јак вмiли та јак могли при тому матерјалі, јакіј нам дано, ј при тих обставинах праці, јакі були коло нас,—сказали оснівні думки нашого виданья в

статьбах: „Переднє слово до Громади“ (про українство і соціалізм) „Україна і центри“ (українство і федералізм), і пояснили де шчо конкретніше в статьбах „Шевченко, українофіли і соціалізм“, „Грунт, книжка та „препятствія“,—ми можемо вільніше приступити до печатаньня праць і матеріалів, так сказати монографічних. Тільки тепер усунувсь страх, шчо нашим читачам, а инколи і товаришам і помічникам не буде досить ясна відміна „Громади“ од виданьня старих національних, політичних і соціальних партій, котрі позакладались раніше нас в Россії і Австрії і почасти на нашій Україні, і котрих хиби і малу здібність до життя власне нашого народу добре зрозуміли і наші товаришчі, коли вони забажали новаго виданьня, „Громади“, і зложили його на наші руки.

Ми думаємо, шчо тої монографічній матеріал, з котрого переважно складається цей том „Громади“ і почасти тої матеріал, котрий іде далі, не багато стратив од такої задержки. Власне він не має характеру новини,—а розказує про такі основи життя нашої країни, котрі були давно і довго шче триматимуть. Бажаньням нашим при розборі і печатаньню цього матеріалу було перш усього: мати докладну фотографію з усіх боків життя нашої України. Ця фотографія вже сама собою підпирала б ті думки федерального соціалізму, котрі ми вважаємо за єдине, шчо може вивести наших земляків з того гіркого стану, в котрому вони опинились. З другого боку ця фотографія потрібна б була для всякого, хто б задумав піти в громади з тим, шчо б навчати їх думкам „нового життя“, — бо всякий, хто пробував навчати других яким небудь думкам, зна, яку велику силу дає їм одежа з близьких, знайомих ученикові фактів.

Бажаньня наше далеко не сповнилось,—а все таки „Звістки з України“, дали нам доволі картин *життя по селам* на великій часті нашої України. Половину їх ми напечатали в II т., а другу печатаємо зараз далі. Тільки ж ми вважаємо потрібним нагадати цілу ту систему, в котру вкладаються, по думці нашого товаришча, зводившого до купи дописи з України, і нашії,—ці картини життя наших сел.

Вкладаються ті картини в чотири сумні рямки, I) **Здріство**: а) *багатирів з бідних* (поділ землі, у наймах, мошенства панів і підпанків) б) *начальства* (крест'янське начальство, царське, земство, — котре теж повернулось в нове начальство) II) **Темнота**, — котру не розганяють, а шче плодять а) *навчителі* нашого народу: 1) казенна і попівська, а до того в нас шче і чужа, „обрусительна“ школа, а шче більше 2) церква, котра в добавок шче і обдира льудей, 3) суди,

— котрі, звісно, не можуть перемінити коріння спільного лиха громадського, — та, при інших порьадках, все таки могли б хоч влекшувати те лихо, шчо зачипа окремих льюдеј, та пројасньати в них хоч дејакі думки про правду; најбільш це б могли робити з наших судів мирові, в котрих најбільш доторкајеться наше земське освічене папство до мужицтва. Тільки ж ми бачимо, шчо ј наші суди, окрім того, шчо становльається підпороју здирства ј новоју дльа нього прикльучкоју, шче до останку затемняјуть в простих льюдеј і тој розум простојі правди, якіј в них був і јсть. Не диво післьа цього всього, шчо наші сельане показујуть не раз недотепность вправитись і проміж себе, навіть і тоді, коли даје јм на те простор і вольу закон, — і показвјується вже зовсім, як б) *темні льюде* III) *Усьаке лихо вкупі*. IV) *Марні надіјі*, котрими наші сельане думајуть вијти з свого гіркого стану: а) *виселки* ј б) *мріјі* (про нову вольу, красну різку ј т. и.).

До цих рьамок ми пробавляјемо цјату: V) *Проби повстань-ня ј товариських порьадків*.

В II томі напечатана перша половина цих картин аж до школи. Тепер ми додајемо до тијейі половини звод дописів, котрі надіјшли до нас в тој час, як вона печаталась, а другу починајемо з *церкви* ј кінчајемо *мріјами* ј *пробами* сельан наших. Дльа цільности книжки та шчо б задержувати вихода јјі, ми откладајемо на далі ті звістки, котрі мајемо про житьтља по городах на Україні. Кажучи правду, ми мајемо јіх не дуже багато а најменше про те, про шчо б хотіли знати најбільше, — про житьтља робітників, котрі працьујуть руками, чи словом, і про те, чи зходьається вони ј як зходьається до купи. Про це, — окрім того, шчо напечатали ми в IV томі „Громади“, — нам тільки ј дослано, шчо дві, правда дуже цікаві, дописі про заробітки шевців та кравців в Полтаві. Вони, звісно, можуть стати першим камінем дльа голови про I) *житьтља робітників* по нашим городам, а дльа цілојі голови јіх дуже мало. Більше діслано нам звісток про вчинки городського начальства, котрі можуть бути названі II) *шутки ј клопоти вишчого начальства*: як воно паперами дума запомогти лихові народньому (пошестьям, бідности ј т. и.), а најбільше, як воно всилујеться побороти тих, хто хоче вијаснити льюдім корінь јіхнього лихого житьтља, як воно бореться, — і без толку бореться, з *революціјеју* і серед великих, і навіть серед дітеј.

Таких звісток тепер слід би мати більше, а до того ј з новішчих часів. Остатня віјна з усіма своїми послідками, між инчим з упадком ціни паперового рубля, а також віјна царства з противним јому вільним рухом, мусила поки шчо більш зоставити сліду в городах, ніж в селах, — і тепер самі ті невеличкі звістки, які

ми маємо про городське життя, були б не тільки отривочними, а і застарілими. Вкупі ж з новітчими і вони матимуть свій інтерес.

Ми щиро просимо товарищів про звістки на далі, як з сільського, так на цей раз найбільше з городського життя всіх станів льуду на Україні, про такі звістки, котрі б дали нам могу додати фотографію сільського життя нашої країни і зложити, поряд з нею, образ життя городського.

Звертаємо увагу наших дописувателів в городах не тільки на самих т. зв. чорноробів, а і на таких робітників, працьа котрих білшча: на машинистів, кондукторів, фершалів і т. и. або і зовсім біла, як напр. шчотчиків, конторшчиків, корректорів, або вчителів всьакого роду. Такі робітники в нас часто не вважаютьсьа і за робітників, за „народ“, — бо вони беруть більшу плату за свою працьу і справди од них самих часто солоно приходиться справжнім чорноробам. Тільки ж і вони роблять потрібну громадам працьу і, при теперішніх *наймитських* порядках, життя і цих наймитів також держиться на піску, як і доля чорноробів, а часом то шче і більше. В Европі багато з таких льудеї складають найміцнішчу основу руху до нових, *товариських* порядків, — вже через те одно, шчо будучи теж наймитами, вони при тому і освічені. У нас мусить бути також само, — і через те наші прихильники нових порядків мусьять притягти до себе як найбільше з тих льудеї, котрих можна б назвати *живущими своєю працьу городянами-ріжничинцями*. Тільки ж, шчоб притягти кого до себе, треба знати його. От через те то ми і будемо сподіватись, шчо наші товарищі наперед подадуть через „Громаду“ як найбільше звісток про життя і думки городських робітників всьакого стану на нашій Україні.

В усьакім разі ми сподіваємось, шчо наші товарищі не заставлять читачів „Громади“ пожалкувати на те, шчо ми, чекаючи новітчих і повнітчих звісток про життя в наших городах, не помістили в цій книжці і тих, які ми мали доси.

10 Маю 1879.

М. Д.

ЖИТТЯ ПО СЕЛАХ.

I.

ЗДИРСТВО.

(ДОБАВКА ДО II Т. ГРОМАДИ.)

Корінь зди́рства — о́собна власність. Властители́ землі за часи крeпачства. Властители́ в часи волі 1861 р. Безземельство і малоземельство громадян після тижі волі. Одробітки, заробітки і найми в старих і нових властителей землі, води і грошеј. Державне зди́рство. Начальство і властители́ з мужиків. Земство з властителей.

Це слово—*зди́рство* мусить бути напечатано кровавими словами в нашому словнику. Як тільки заведете розмову з нашим селянином про його життя, то безпремінно одно з перших слів його буде—*зди́рство*. Дере з нашого селянина держава з начальством, піп і т. д., то б то дере з нього неволья, темнота,—але корінь усього зди́рства і, певно, найбільше зди́рство виходить з того, шчо селянин наш не держить в своїх руках того, над чим він працюје і чим годује всіх,—землі.

От це то безземельство селянина-хлібороба і јесть те, шчо багато розумних льудеј зве міцноју підвалиноју всьакого льудського життя і порядку: *осібноју власністю*. Власність же, в тих розумних льудеј, је такий порядок, при котрому де хто має власність, а більша частина не має, або має таку крихту, шчо і власність назвати не можна.

І такіє порядок примушуютъ признати свѣтатим, не поруховим, — бо він, кажуть, виїшов коли не од бога, то все таки з дуже розумної причини, — напр. од того, шчо розумнішчі, більш трудяшчі, чеснішчі льуде нажили собі багатство і передали його в спадок дітям і внукам. Так було, кажуть, так і далі мусить бути!

От же, глянувши в наші села, навіть не забираючись дуже далеко в часи стародавні, а всього років за сотню, багато за півтори, — ми побачимо, як і ким заложениї був початок нашого сільського багатирства, — котре вже тепер на далі проклада дорогу, по котрій мусягъ іти бідні сельане, — де далі, до більшої бідности, а з неїу і до неволі, — коли все житєтья наших громад не зверне з тиїєї, буцим то природноїї і розумної, дороги.

Початок теперішнього багатирства в Росції — в *крепацтві* мужиків у војаків та царських слуг, — чиновників і панів. В нас же на Україні цей початок шче новішчії, ніж в Московщині, і навіть не велика рідкость здібати мужиків, котрі докладно, мов по писаному, розкажуть вам, коли і як повсталала панська власність в їхньому селі, які були в ньому пани, як багатіли і бідніли і ким замінилися. Деякі з таких споминів напечатані і у Росції, між инчим в нашому зводі „Малорусскихъ народныхъ преданій и рассказовъ“ (Кієвъ 1876. Издан. Юго-западнаго отдѣла русск. географическаго общества). Зараз далі побачите спомини мужиків про закладчиків теперішньоїї власности, панів за часи крепацтва :

Товаришч наш з *Константиноградської повіту, Полтавської губернії* пише нам своїу розмову з одним сельанином :

„Якось раз трапилось мені балакати з салдатом об тім, шчо дѣла народа лучше: чи кріпостне право, чи воля?

„Воно бачите, одповів москаль: як який пан; як добрий, то воно, звісно, лучше було служити одному панові, ніж усім чиновникам і впятъ тому ж таки панові. От приміром: ми се перше були крестьяне поміщика *Максимовича*, чоловіка дуже доброго, хай йому легенько згадається! У його було таке заведеніє, шчо об одну неділю йому робили три дні, а в другу два дні, а потім упятъ три дні і т. д. Всі остатні дні ми робили на себе, та і податків ніяких не платили, а все пан за нас платив. Дуже добрий був пан. Він за свії вік нікого не обидив. Від його було ніколи і худого слова не почувеш. Чого ж нам шче лучшего тоді було бажати? На шчо нам теперішнья воля? Але не довго ми так жили. Случилось так, шчо пан наш оженивсь аж у Москві на дуже хорошій панноці і взяв за неїу дуже ба-

гацько землі, там же таки. Ну, тоді звісно, на шчо йому ця земля? Він возьми та і продај її другому панові, *Стригуну*. От тут уже і пішло все навскоси. Зразу новиј пан як прибрав нас, та шче так прибрав, шчо криј, боже! Чи повірите, живих, живісіньких заставляв вмірати, а не то виживав з села. Шчо тільки він робив, так не доведи, бог, другого хрещеного до того! Оце було побачить, шчо јакиј небудь чоловік льульку курить, зразу звелить јого брати на коньушню, та як заходиться чинить јого дозоју, то тој бідниј чоловік з началу кричить, а потім тільки стогне, а далі ј зовсім замовкне,— а кров з јого так і дзьурчить, а пан тут же стоїть, та аж скаче з радощів. Робили јому по цілих п'ять днів у тижні, та шче ј то було кричить, шчо мало јому роблять, і старавсь, як можна більше, виварить јушки з льудеј. Сам ходить було завжди з нагајкою ј тільки забачив, шчо хто небудь загајавсь, так зразу јого нагајкою, та як упоре, як упоре, то на иншому так шкура ј репне, так і репне. А бајстрьят тільки він робив, неначе вьзав під'ряд доставлять куди вієсько. Не виходила заміж і одна дівчина з хороших чесноју. От такими ј другими притісненьями ј здирствами довів народ до того, шчо з 50 душ ревизьких зосталось тільки 5 чоловік, та ј то вже такі, шчо нікуди негодні по својій старості. Всі прочі позабігали безвісти, зоставивши жінок і дітеј, і тільки тоді, як вијшла воля, дејаки повертались, а других і слід зовсім пропав. Одного чоловіка довів до того, шчо тој, зоставивши жінку ј дітеј, мусив утопитись. Це діло було ось як: раз пан, ходьачи по току, підіјшов до рову: аж там сидить мужик; звинить, до вітру пішов, та ј льульку курить. Пан, як побачив це, то так, як держав суковату палицьу, так і потаскав јїї на бідного чоловіка, а потім як крикне на својіх собак-підлизух: „взьять јєво на каньушню“! Взьали јого бідного, не дали јому ј штанів підв'язать, та так і повели на коньушню. Парили јого, парили, аж кров почала дзьурчать, а вони, знај, јого парять, та парять, та вже јєк сами втомились, то тоді ј покинули; потім витягли јого з коньушні, та так і покинули, неначе јак то буваје з убитоју собакою. Пролежав він так до вечора, та мабуть би ј довше лежав, јак би не жінка, котра јакось јого дотягла до хати. Прохворав він цілісінькиј місьаць, і за цей час на јого нашчитали стільки недојімків, шчо в јого ј волосся тільки не було на голові. От він бачить, шчо не переливки, вьзав шапку, тај пішов на всі чотири. Діјшов він недалеко, аж до Орла, та там і застрьав. Але тут панові стало жалко тих недојімок, котрі числялись за цим чоловіком, от він і давај турбуватись: јак би знајти того чоловіка. Јак на тој случај один прикашчик небезпремінно пообіщав панові доставить

*

того чоловіка. Ну і доставив. Шчо ж ви думаєте дальше було? Тільки шчо привіз його управљаюшчій, як зразу його на ко-ньюшню. Скрутили йому назад руки та і ведуть, а позад його їде сам пан та і дупить його суковатою палицею по чім попало, приговорюючи: „а, тобі волі хочеться, ось ја тобі дам волю, знатимеш ти в мене, шчо то за воля!“ Тут же їшли жінка і діти цього чоловіка, кланяючись і цілуючи ноги панові, шчоб він не бив хоч по ниці,—так ні, пан не вважав ні на які плачі і прозьби. Тільки вже не змоготу, мабуть, стало бідному чоловікові—як пручнеться він : так і вирвавсь, (чоловік був, бачите, при силі); як вирвавсь, огльанувсь до дітей і жінки, сказав : про-щайте! та за село як дремене, та до річки, до річки: та шу-бовсть у воду — тільки і бачили. Он воно шчо! так з отаким паном, звісно, лучше воля“.

Шче ліпшиї властитель землі оцеї пан Ясинський з *Салдатсь-кої слободи, Суджанського повіту*, Курськ. губ.;—про котрого ось шчо розказував селянин нашому товаришчеві :

„Шчо то за живодери були колись гемонські оці помішчики. Вони ні бога не бојались, ні льудей не стидились. Робили, шчо сами хотіли. Жили хуже всьакої скотини. А з льудьми шчо тільки вони робили, так і не доведи, господи,—тільки те, шчо не їли, а то і на собак міньали, а били так, шчо і тепер шкура болить, як згадајеш. Найбільшиї кат був у нас пан *Ясинський*, багатії, пребагатії. Однії землі більш, ніж 10 тисъач десъатин мав. Тільки не пішла вона йому в прок. Як нажита була марно, так і пішла вона марно. Програв у карти чисто всьу з нашчадком, як там кажуть. А шчо то вже за картежник був. День і ніч було гра в карти, і тільки програв—так тоді і пиши пропало. Вже на кому небудь та зжене оскому. Звісно, шчо йому таке? шчо хотів, те і робив! Оце було приїде до його јакиї небудь помішчик, — даваї вони зразу в карти грати. Грають, грають; дивись, наш Ясинський програв, а тої гроші в карман, та і був такиї. Ну шчо ж, цим би і кончитьсьа? — так ні! Ясинський зразу призива чоловіка з десъать отбірних хлопців: „а ну, каже: ідіть отуди, та шчоб ви безпремінно вкрали мені тројку коней в того пана, шчо був у мене сьогоньа, а як не вкрате, то і не вертајтесь до дому: запорю до смерти, кричить, живими в земљу закопају“!... Нігде було дітись бідним мужикам: треба було їти. Підуть; як украдуть, то і добре, а як пімајутьсьа, то зразу на поселеньна куди небудь і спровадять. От, бачите, як хто кислци поїв, а кого оскома напала. Довго оттак наш Ясинський шурубурив, та не все, ка жуть, котові і масниця, а колись і великиї піст настане. Так воно

ї виїшло. Якось раз приїздить до нашого папа якийсь поміщик, а коні в цього поміщика, так прямио як змії, такі баскі, та прудкі. От наш пан, як углядів ті коні, так його ї узьала оскома, шчоб як небудь завладить їми. Як же тут поступить? купить — жалко грошей, просить—не дасть, а давай ја лучше їх виграју в карти. Посідали грать. Але скільки не грали, то пан наш, знай, програје, та програје. Вже ї гроші програв, і своїх тројку коней, а далі бачить, шчо не переливки та ї плъунув. Трохи згодом упјать його розібрало: „давай, каже тому панові: поїдъмо кататьсьа, ї хто кого випередить того ї коні будуть“. Поїхали. Тільки шчо виїхали за двір, тої пан як розпустив свії тројак, так Ясинський зоставсьа з своїми далеко-далеко. Тут Ясинського аж за печінки взяло. Постої, каже, вони не втечуть моїх рук. Як сказав, так і сталось. Не впів пан тої виїхать із двору, як Ясинський уже підняв бучу на всю двірню. Позвать міні, кричить, таких то ї таких льудей“. Приходьать.—„Отправляйтесь сејчас, каже, на коньшню, пусть дадутъ вам, по 2 десятка розок, а потом отправляйтесь до того пана, котриј був у мене сьогонья ї возьміть у його тројку коней, которими він приїздив до мене, бачили?“—„Бачили“, одвітили йому.—„А як не візьмете, чо живих в земљу закопају“. Нігде було дітись: у страха, кажуть, очі великі. Поїхали вони, вивели ту тројку ї привели до пана. Він зразу приказав натопить баню, а сам поїхав на крадених коньах кататьсьа. Приїхавши з катанья, кличе до себе прикащика: „ступай, говоритъ, і приведи мені в баню таку то дівчину, шче чесну“. Привели ту дівчину, та ї повели в баню, а там уже звісне діло... Та не думайте, шчо це раз таке було—ні, завше коли йому захочетьсьа ї яку він сам забажа. Повнісіньке село, звиньяйте, шчо скажу, бајстрьят наробив. Ну та вже таки ї його покарали трохи добрі льуде. Тої, бачите, пан, шчо вкрали в його коні, не дрмав і зразу знајшов злодіјів. Ну ї шчо ж? зразу їх в тьурму, та судить; а признаться їм не можна, бо пан їм наказав, як тільки вони признајутьсьа, то їм все одно не животіть на світі, а в Сібіру хоч і погано, а все-таки будуть жить. От вони ї не признавались до якого часу, а далі бачать, шчо їх от-от в Сібір, та ї не втерпіли. Тільки шчо їм тут читајуть, шчо вони в вічну ссылку присужені в Сібір, як тут їде їх пап тими ж самими кіньми, тільки вони вже, звісно, перемашчені були; от один із їх бачить, шчо біда: та бух тому панові в ноги, в котрого вони вкрали коні: „паночку, голубчику! і жалуйте, ї милуйте: ми тут ні стільки не виноваті; а це все наш пан, і то в його ваші ї коні, скиньте тільки хомути: ви їх зразу пізнајете“. Ну, тут зразу зупинили коні Ясинського, роспръагли їх і впізнали, шчо то коні не Жа-

синського, а того пана, в котрого були вкрадені, і тут зразу дознались: як воно це все вишло. Воно бачите, Ясинському нічого ї не було б, як би він з бідним зв'язався, а то з таким же, як і сам, так тої його ї погрів, аж душно Ясинському стало. Зостався він тільки з тим, шчо на йому було, а то все чисто позбував. Льудеї же тих випустили з острогу тоді, як діло зовсім зкінчилось“.

Розумні льуде, певно, скажуть, шчо таких примірів і згадувати нічого, бо раз,—то були „країности“, а в друге,— то було, та минулось, дякуючи богу ї цареві. Тільки ж і ми скажемо, шчо наші мужики не дурно ж не забули таких панів,—а потім пригадаємо, шчо на світі нішчо не счеза: куди небудь та мусило ж переїти не тільки те добро, котрим так орудовали пани Ясинські, а ї частина духу їх.

Вона не тільки зосталась і після „царської волі“ 19 февр. 1861 р., а ще ї прилагодила до себе всю справу „улучшенія быта поміщичьихъ крестьянъ.“ У нас же в Україні, а найбільш в середній, до останку обезземелило крестьян власне це „улучшеніе быта“. В Черниговщині, Полтавщині, де багато ї крепаків, і панів повиходили з козаків, часто ї крепаки спершу ще мали своју земљу, „батьківшчину“, хоч і стали „підданими“ старшині, коли царица Катерина повернула її в поміщчиків, зоставивши за ними, мов батьківшчину, ї землі, котрі їм давались за службу, рангові землі. Ці маїетки од колишніх козаків-панів перепродувались з підданими другим панам, а за тим і батьківщина підданих перемішувалась з панськоју, — але все таки багато де вважалась крестьянськоју. А як де то крестьяне навіть прикупали собі земљу, хоч, по закону, ї на ім'я панське. Подібне було ї на правім боці Дніпра, найбільше в Київщині, де в XVIII ст. пани, забираючи землі од королів, мусили приманьувати до себе крестьян подарунками їм частин землі в батьківшчину, — як це видно з цілого тому актів „Архива Югозападной Руси“ (ч. VI, т. II). От же царська воля 19 февраля 1861 р. не тільки шчо наділила крестьян малими клаптиками землі з тиї, шчо колись була захоплена панами, як королевськими та царськими слугами, так мов би то їхня власність, а ще ї одт'ягала в крестьян і ту земљу, котра вважалась за їх власну батьківшчину. Додайте до того дух панів Ясинських та панську ї чиновницьку спільність,— і ви наперед вгадаєте, як мусив робитись *поділ землі громадської на власність панську ї крестьянську* після славутнього 19 февраля 1861 р.

Про це розказано вже чимало ї в II томі „Громади“. Про це ми маємо ще кілька оповідань крестьянських, записаних нашими товарищами.

Ось оповідання з *Черниовщини* про старого пана за часів крєпацтва і про те, як заводив він нові порядки і дививсь зем-лею з крєстьянами :

„Як ще в нас був стари́ пан, батько цього губернатора, так тогді таке вони звірство виробляли з нами, що і не да́ господи! Оце яка́ је најкраща дівчина в селі, зараз її́ в двір у прачки забирають, — там вже́ і пропала. Як котора, звиніть, барину, значить, не дасться, так він її́ сікти в сара́в посила́є та приказу́є: „ја тебе, шельма, оддам у Россію“! Там у Калузькій губерні́ в його́ було імінья́; туди він наших дівчат переводив; чимало́ їх переслав. А як котри́ чоловік хоче свого сина оженити, то їди з старостами не до батька дівчини, котру син облюбуйе, а просто до барині́; таке вже́ в нас було положені́є! І от приміром ја́ б схотів яку́ дівку взяти, то він вже мені́ і да́є з свої́х прачок, а собі́ нових на́бира́є у двір. І ніхто не смів без його́ оженити сина або шчо.

А шчо за собак свої́х нас він мучив, — господи! Оце піде чоловік по двору, тільки махне руко́ю на собаку, зараз його́ у сара́в, та і січуть. Одного сікли-сікли, та так на прости́нях мертвого́ і винесли. А то був у його́ прикащик, шчо ходив з берлинами в Кременчук. Прокрався́ він там шчось трохи, так як вернувся́, — звелі́в пан йому́ голову на пол обголити, вибив-вибив, на́дів на його́ сиряк, та і пустив по селу́ ходити. Так чудно́ і гидко́ було дивитися́: над правим оком је волосся́, а на ліві́й стороні́ — не ма. І такі́ був то́й пан наш сам червоні́й, товсти́й та не тільки нас обіжав, а і усі́х, кого́ не злюбить. Ото раз на́їхала до нас временна́ комісі́я. Він був на охоті́; верта́ється́, — а вони́ вже́ в його́ в хаті́ сидять — обіда́ють. Так у його́ ведмедь був сві́й, годувався́ мьясом. Він того́ ведмедя́ взяв та на комісі́ю і спустив: „а поглядь, ка́же, Мішка, по голові́ тих розумних луде́й за те, шчо без спросу приходять чуже добро́ їсти“! Як накинувсь Мішка на їх, — так хто під сті́л, хто в вікно, хто за двері́; ледви́ повтікали. А він сам речеться́: „так, ка́же, їм і треба! ха́й зна́ють, як до мене́ при́їздити“!

Потім вже́ і губернатор сам при́їздив і москалі́в прислав, шчо́б того́ ведмедя́ застрелили! Не дав: „не попушчу, ка́же, шчо́б мого́ Мішку́ які́ небудь поганці́ калічили“. Взав, сам по-обрубав йому́ кохті́ і зуба́ повиривав, а все-таки́ не вбив. Так то́й ведмедь сві́й вік вже́ без зубів та без кохте́й прожив.

Як вже́ здох, так він його́ в труну та і заховав: і сам скоро помер. А шчо́ собак свої́х, то вже́ ха́й бог йому́ на тому́ світі́ зпростить! Оце́ як здохне, він візьме, в труну́ положи́ть, поста-

вить на віз, везе, як чоловіка, з псарями та собаками в'їжд, та проти самої церкви і поховане!

Що з таким паном робитимеш? Вже нас допикав роботою: зрана до вечора шоб робили на тому сахарному заводі. Того, шчо, ја казав, він обголив, свого прикашчика, так запер у кочагари: „там, каже, вчись, як красти вугільдя“! Бідували ми з їм, та раз таки з сараною просто прокльали його. Народилася сарана як оце то-рік. Тепер, звісно, ісправник або член з управи приїде, а тогді сам распорьяжав. Звелів нам брати ціпи: обішли ми поле, де саме мужичий хліб був. „Кричить, каже, не своїм голосом“!

Кричали ми, кричали, так нішчо не бере!

— „Топчить, каже, її прокльату“!

А сам арапником жене лудеї. Топтали ми, топтали, весь хліб витолочили: плакали потім цілу ніч, а шчо зробиш? Сказано, тепер ісправницька воля — не та, шчо була за панами. Тепер хрунт тільки держи, так тебе і не битимуть!

Так, бачите, наші волю понімають, бо јака то справді воля була, шчо з Положенія вишла? В нас, знаєте, як це було, коли Положеніє вводили? Ото розказували—розказували, вже здається все поньали. Просимо пана, шчоб за нами таја земля осталася, јака була на тьаглі на кожному з нас.

А він нам друге поле — самий пісок оддає. Раз ми кажемо, шчо не хочемо, і другиї раз кажемо, як і посередник приїхав, і шче раз кажемо, як уся комісія приїхала. Не jde наше діло на лад. Коли це приїхав і жандармський полковник, і офицери, і цілий батальон салдат. Стали ми їм і горілку ставити, і обід давати. Звісно салдати—шчо?—підневольні луде: „давай, каже, водки та і годі“! і викачували їм на цвінтарь. І овечок наших різали, а далі і за корів приїнялись. Так пішли ми, стали на коліна всі на дворі панському—просити, значить, прощенія. А він собак на нас цькує, та шчоб не смів ніхто одганяти їх, кричить: „собаки, каже, собак не їдять“! А жінки наші плачуть по хатах та богу молятьсся за нашу волю, а діти трепешчуть з перельаку, та теж плачуть. Так ми вимолили собі волю: земля по панському досталася: загородив він у свій двір і круч (кльуч, криниць) тої, де своју скотину ми поїли, і завів вже нові порьядки після волі. Зараз усяка баба, шчо хоче прати шчо небудь,—мусить три дні одбувати панщини, а кожна дівчина, шчо в ліс по горіхи, чи гриби, чи јагоди ходить, — два дні на табачниках одробляти; а там отиї вже завелись одробітки за землю. Перш було, як тільки воля стала, і своје насіння, половину там, чи шчо, пан приставляв, а то вже

усе — наше, та шче ј одбучі по два дні піших — тијејі паншчини. А потім завелосья ј так, шчо шче один день з конем,— куди вже прикаже шчо везти. Так воно ј дојшло, шчо нам тепер не ма, де ј дитись. Скотини,— сказано, ј за поріг нельзья випустити,—зараз арестујуть, ну, ј одробляј тогді. А ходить вона, наша скотина на толоці, ј за те одробляј; а тілько шчо ледви жива ходить, бо јак же јїј прожити, коли тільки вранці та ввечері, јак напојли,—з того вона ј живе. Одробляјемо, одробляјемо тују паншчину, а хто јого зна, чи ј заробиш шчо на тіј землі, шчо з половини візьмеш. Шче були колись заробітки на заводі сахарному в пана. Візьмеш земљу, засієш бураки,—усе шчо небудь заробиш; а там дівчина на завод піде,—усе не даром. А тепер јак зробили молодого нашого пана губернатором, та јак запустив він завод,—стојіть, та јак сів на нашу душу рандарь—жид, хоч у пекло кидаєсь! Тим то ј кажуть, шчо теперішња воля не та, шчо колись царь дав. А ја все кажу: то була панська воля, а тепер тобі-ісправницька: знај свїј хрунт і обхожденїє, усе јакось проживеш! Јак би ж тільки не тијі одробітки!...”

Так втіша себе стариј служака, привикшиј до „хрунту“, — а другі, бачили ми, навіть жалкујуть за „панськоју волеју“ жијучи під „ісправницькоју“ та шче ј з „одробітками“. Ось допись з *Миргородського повіту*, Полтавськ. губ., котра кінча таким жалем. Вона розказує про здирство ј панів, і багатирів з мужиків і показує, јак одно витікло з другого, а обоје з того загарбаньња землі мужицькојі, котре зачалось шче в остатні часи козаччини. Ми тим і не ділемо на шматки цю допись, бо вона даје докладну картину зросту власности в одному з українських сел, з першу земельнојі, а далі грошовојі, ј тијејі неволі, в јакую обертајутьсья де далі бідні громадьяне.

„Розказујуть луде, шчо колись то, шче за дідів наших, пани наживали земљу оттак: були колись то, кажуть, полкові начальники — полковники б то, чи шчо, козацького віјська (тут у нас було колись козаچه віјсько). Кожниј козак повинен був приставити свого конья, своју ј зброју ј все на віјну. А коней пријмав отој начальник. Так хоч ти јому јакого конья самого најкрашчого пристав, — не годен, каже, тај годі, бракује. Отож бракује, бракује, а потім і каже: јак оддаси мені таку то ј таку ниву, то ја тобі пристављу замісто тебе такого конья, шчо буде годен. Мучитьсья, мучитьсья чоловік, та ј оддасть своју предьківську земљу. А то шче ј так бувало: наскуповує јакїј пан, чи награбує землі кругом осадьби ј земельки јакого небагатого козака, та ј запре јому всі ходи ј виходи, та тоді ј каже — прода-

ваї, коли хочеш, за таку то і таку ціну (нікчемну). До теї пори капостить, поки такі земля переїде в його руки.

У нашому селі було до 50 сімеї, крепаків графа *Кушелева*. Та пани колись кріпко притісньали льудей, — чоловіків најпаче, то чоловіків багато і повимірало. Пооставалисьа вдовиці. Межи льудей багато було таких, шчо мали своју власну землю: хто мав дес'ятин 10, хто 15, а хто 20 і більш. Наїбільш (сімеї 20) було таких, шчо мали по 10, 15 дес'ятин. У пана нашого було тут всього 70 дес'ятин своєїї землі. Як стала воля, пан повідбрав землі у всіх. Було тут в його, кажу ж вам, *сімдесят дес'ятин*, а *стало п'ятсот* (500). Наділи подавав пан 30-ти сем'ям, по 4 дес'ятини на сім'ю. Остатні — удови там, то шчо, — не получили наділу. Свого пана ми і зроду не бачили; навіть јеконом і тої не жив у нас. У нас були тільки прикашчики з крест'ян, — стрільцями їх прозивали. От тож у стрільців було своєїї землі дес'ятин 105. У багатьох були і документи, росписки на землю. Стали ті льуде, хто спрежда мав своју землю, клопотатисьа, як би знов землю вернути. Стрільченки Микола та Савко (шчо були приказчиками, після поробилисьа шалопутами), як льуде грамотні, узьалисьа клопотати за землю. Зібрали льуде 17 карб., ходили і у Миргород, і до мирового посредника і до иншого начальства. Куди не приїдуть, то тільки налають їх, таї проженуть: „пашол вон“, каже начальство, „дурак! Ви панські і земля панська. Ідїть дурні, та моїтьсьа богу, благодарїть, шчо дав вам „дуракам“ таким волю“. Ходили, ходили, та так такі шчогісінько і не виходили: нічого з того не виїшло. Та де такі в такого пана видібрати? він, кажуть, з *царем товаришује*, жекономїї в його без числа. Та шчо і казати? в його тис'ячи тих мошенників — брехунців јесть по різних жекономијах. Посредники і усьаке начальство за ним руку тягнуть. От тож стрільці ходили, ходили, клопотали за обчеську землю, а потім того дивимось — прочувајемо, аж вони, наші стрільці (а вони льуде грошовиті, сказано, приказчиками були) вкупі з козаками, — хутор'янськими Мільками купујуть в пана ті 500 дес'ятин собі. За лісну, та лугову землю платили по 12 карб. за 1 дес'ятину (ліса стројового не було пошти, а так хворїст на тини, то шчо), а за степову землю платили за 1 дес'ятину хліборобську по 15 карб. Як купили вони, то цілих півтора года, або і два, продавали цю саму землю льудям: за јїдну хліборобську дес'ятину брали по 30, 35 карб.; остатнью ж продавали різно — від 10 до 30 карб. за дес'ятину; шчо лучше то пооставляли собі. Як тільки купили стрільці землю в пана, так зараз і перестали клопотатисьа за льудське діло. То льуде почали їх докорьати: „дурні ви! Чого ви чіпляјетесь!? Хиба

ж ми не клопотали. Ми ж клопотали, та нічого не вдіjali. Ми ж вам казали, шчо отповідає начальство“! А як льуде докорьали їм, шчо вони купили земљу, та тепер вже ј не думають про льудську справу (а вони так це діло обробили, шчо тепер і толку не добьешсьа), то Стрільченки казали: „дурні ви цілого світа! Ви ж сами знаєте, бачили, шчо ја купив земљу! От вона тепер і моја! Ја тепер і пан! Шчо ж ви мені зробите“?! Воно відомо,—хто јого зна,—може воно ј так лучилосьа: може, пан і знав, або бачив, шчо, може, одберуть земљу од јого, от він і заткнув пельку Стрільцам, шчо б ті одстали, не клопоталисьа за льудеј. А Стрільченки тепер сміютьсьа собі, насміхаютьсьа над льудьми! Старшиј Микола (шалопут) вистројив собі у Ковалівці горниці під залізом, тај торгује, а на хазьяјстві в јого сидить старшиј од јого брат—Василь, најмит не најмит, хазьяјін не хазьяјін, бо нічого він не маје права видати з хазьяјства, поки не звелить Микола. Тепер, бачте, таке настало, хто багатиј, тој живе собі добре, тільки сміютьсьа з бідного, та каже: „Ледашчо! Від того ј бідниј, шчо пје, та нічого не робить“. Багати, з наших таки, козаки позичають бідному 10 карб. на 1 рік і користуютьсьа 1 десьятиною землі бідного чоловіка (як најмать 1 дес., треба платить 5 карб. і більш). О таке то наше житьтьа: до чоґо долізеш, та захопиш, то тільки ј твого, тај то не дають, — бють по руках, шчо б не зајмав. Тісно стало жити льудьам, кріпко тісно;—притіснененьа велике. От, приміром, ја з Кушелевих крестьян, получив наділу десьятин чотирі, та прикупив собі трохи земельки — огороду, усадьби та лук,—наберетьсьа усьоґо десьятин мало не з шість. Сімја в мене не велика: 3 зрослих, старесенькиј батько, ја (40 літ), жінка (раз ураз слабује), та пјатеро дітвори (13, 11, 9, 4 та 2 годи), 2 сини старші ј 3 дочки. Шчеж батько не живе при мені, а в строку—в пана за дворника, получаје 20 карб. грошеј за 1 год, та на 8 карб. трави (10 копиць=5 карб.), та пастівника. Платить мені треба за 3 души, та за земљу—усьоґо 20 карб. за 1 год. От тож ті гроши платить стариј батько, а ја вже порајусьа на хазьяјстві, шчо б була одежа, обув (бо батько на својї одежі), та ј то купив торік хліба ја карбованців на 20, та півтори четверти позичив з гамазеја. Шчеж ја держав шкапу та пару воликів пјатилітків. Цеј год продав волики та купив с пів десьятини лук. Сьоґо літа зібрав ја з поля усьоґо зерна до ста мірок. Јачменьу багато попортив жучок. Пшеницьу зовсім ззів. Обидив кріпко цеј жук льудеј. З пшениці набірав тільки соломи возів з 4, а зерна наврьад чи ј мішок буде. Бурьяк, капуста—все купуј! Картоплі вже купив 4 мішки! Як јого ј жити!? У мене шчо неділі виходить дві мірки борошна, то вже в год 104; а треба було з тих ста мірок засіјати, то посіјав

мірок 40. А тож тепер як прожити тим 10 сім'ям з N. N. таки крест'янам того підпанка Z. Z., шчо не получили зовсім наділу? Як стала воля, то він, пан, шчоб одчепитьсьа од л'юдеј і показати, шчо ј він би то хотів дати, та сами л'юде не взьали, давав наділи далеко, верств за 7, 8 від села, а біля села не хотів дати; як би був давав близько, то л'юде ј взьали б, а то чорт зна де. А л'юде шче тоді бојалисьа, шчо буде оплата велика—от і одказалисьа; хто мав не багато худоби, того не примушували так, як багатих, от і zostалисьа без землі. Оттаке то жит'я! Де які живуть по сусідах, а сусід — то настојашиј најмит хазяїна-козака, — вічниј робітник за харчі, поки сила, а там ступај на всі чотири! Стисеньня в нас велике стало! Землі најмати нігде, купити шче труднішч. За лугову земљу, де добра трава, беруть за 1 дес'ят. 12—15 карб. за год. Польа, як шчо взяти (тај то трудно достати), то візьми зори своїм товаром, своїм зерном засіј, збери ј половину привези хазяїну в клуню; а шчоб третю копу хазяїну, та 3 робітники з јідної дес'ятини, то це рідко. А тут багаті козаки шче притисняють. Хутор'янин козак.... поскуповував од бідних л'юдеј, од слобожан з нашого села ј бідних л'юдеј з ближніх хуторів,—земљу. Набралосьа дес'ятин 50. Як розмежовували земљу, він просивсьа, шчоб в јідному місті одрізували ј вліз під саме село, забрав најкращчі землі. Обшество јого б і виперло з під села, шчоб не ліз, так він став казати, шчо своје поле він буде пускати в толоку;—„јак л'юде ј л'юдська скотина ходитимуть в толоку, ја не мішатиму, каже, ја згожујусь, шчоб ваш скот ходив“. Так і було де јакиј час. Потім того узьав, та ј засіјав. За ним і другі багаті хутор'яне позасівали толоку. Шчо јого робить?! Нде пасти, та ј гсді! Все в шкоду влізе скотина, то ј плати, чујеш, штрап отој. Отож всі л'юде, хто мав скотину јаку, наньняли облаката. Тој каже, ваша буде толока. І звелів пасти. Усьа громада зібралась; вигнали скота штук 200, штук 400 овечат і випустили;—пустили на засіјане, —так за јіден день зробили толоку, хоч з волості ј був приказ, не пускати до розрішеньня. Воно після вијшло на нас, шчоб толока була, а 70 карб. все ж заплатили за самоправство, та 10 карб. облакатові. Все то втрата. Або ј в містечку ..., казали мені л'юде, Шчепіј ... перше згодивсьа, шчоб дано јому було поле в три руки, шчоб і јого поле јшло в толоку. Тепер бісів син обкопује ровом своју земљу, шчоб в толоку не јшла (у јого всієї землі дес'ятин 30). Як би, кажуть л'юде, ми це знали, хај би јому дали, бісовому сину, в одрубному участку, а то повибірають отті багаті де не јсть крашчу земљу, а потім того ј насміхаютьсьа з л'юдеј,—позивајсьа, судисьа з ними!

Хто ж буде позиватись? Багатою бајдуже. Усьакиј з них і сам рад би так зробити, то він і терпить шче; а бідному не до позвів. Отак і виробляють багачі свої штуки, а обчество мовчить. Так і по других місцях: хто багатий, тої і правий, хто бідний, то хоч душу випльує, — він ледащчо. Так багатирі ј кажуть: „бідний, каже один багач, то він богові гіршиј, ніж собака, противнішиј од собаки, бо всі гріхи—грабіж, розбіј, крадіж—відкіля? З бідного“. У селі..... (Миргород. пов.) була перше толока. Накінець багаті козаки стали кричать у волості на сходах: як же це воно так, шчо вигодовує скот на нашій землі тої, хто зовсім не має својеї землі, або має пустяк, а продає дві чи три там телічки та вівці. А на сходах відомо: багаті кричать, та стојать попереду, а бідні тільки стіни, та одвірки, та двері підпирають. Як і скаже шчо бідний, так усі ј крикнуть—„шчо јого дурня слухати? Шчо він зна? Бачили ми багато таких голих та јазикатих“? А другі бідні стојать, стојать за дверима, то як виходить багатий з хати, питають:—„дядьку, про шчо там балакають“? І не чули! Так і виходять з сходу, хіба дорогоју пізнають, шчо на јіх наложено знов шче шчось там. Так кажу, у селі..... багаті знічтожили толоку ј досі не ма јіјі.

У селі..... (Миргор. пов.) піп зібрав громаду ј почав казати: „треба починити церкву. Так як јого розложити грошову повинність? Мені здајеться од вінця: в кого скілько було свадьб, стілько десятків карбованців і дај“. Багаті ј погодились. Колиж підјмајеться один бідний хуторянин (не получив наділа—панськиј), хлопець літ 23 і каже: „ні, батьушка, сього не буде! Оце значить у бідного нічого не ма, а було 3 весілля, так јому ј платити 30 карб. З чого јому платити? Не так треба! Нехај платять од землі! В кого десять десятин—10 карб., 20 десятин—20 карб., 30 дес.—30 карб.“—„Еге, кажуть багаті, які ви розумні! Так це, значить, в тебе не ма ні одної десятини, а в мене 100, так мені давај 100 карб.! Ні, сього не буде! Нехај буде од вінця“! Піп теж стојіть, шчо од вінця. От хлопець і каже: „так шчо ж можна ј на бідного положить, як на кого, дивльучись по бідності—1, 2, 3 карб., а од землі все таки плати“. —„Ні, ј сього не буде! Ми не хочемо, кричать багаті“! „То вже, каже хлопець, коли вам важко платити, давајте нам землю—ми платитимем“. —„Бач, якіј він розумний“! —„Та ј ви, бачу, нівроку, каже хлопець“..... Так і розіјшлися, нічого ј не порішили. На кінець хлопець каже: „як собі хочете, батьушка, — хоч ви нас ріжете, хоч печіть, хоч в острог оддајте, а од вінця не платитимем“!

Всі льуде, шчо були кріпаками, кажуть, шчо до волі в јіх

було 1) більш хліба, 2) більш грошей, бо тоді можна було скот держати, чи мало було хазяїнів, шчо мали по 2 пари воликів, десьатеро ј більш овець, шче ј до того корову. Јіден, на приклад, лічив, шчо до волі в јого було шчо року кіп 60 або ј більш хліба, тепера ж трохи шчо більш 30 кіп. Це ж в 1876 році, саме коли хліба вродило більш, ніж в інших місцях.“

Ось шче оповіданьня, як отыралась земля в крестьян в другім селі в тіј же стороні :

„Переказују вам, пише наш товарищ, мајже слово в слово, шчо мені казав сельанин села Х., Миргородського повіту, 65 літ: — Ја панський. Пан наш,—підполковник Апостол-Муравјов, покинув службу ј став жити в іміньні, держав 40 чоловіка музикантів і 20 дівок. Землі в јеконومیјі в јого багато; більш десьати тисъач десьатин. До волі де котрі з јого крестьян мали по 90, по 100 десьатин својејі власнојі. У мене в самого було 21 дес. Землі були такі, шчо перејшли з материнської сторони, — от, јак наприклад, козачка вијде заміж за крестьянина ј з собою принесе землю. Батьківська земля переходить було синам, материнська — дочкам. Земля була мужеська ј жіноча. Тепер уся земля стала мужеська. Була в крестьян і купована земля, тільки бумаг на землю не було; тоді не знали, шчо треба. Ого ж, јак стала воля, пан і каже: „царь мені казав: твојі були лъуде, твоја ј земля уса“. Тут добрі лъуде споритисья: „јак, кажуть, пане, уся земля ваша, коли вона за нами щитаеться? На вішчо ж вона за нами? Аджеж нам јјі дурно ніхто не дав? На шчо ж ми за јјі платили гроші, на шчо ми јјі викупляли, јак була заложена часом (такі случајі бували), коли вона не наша? — „Так шчо ж, каже пан, хоч вона начеб то ј ваша, так вам јјі надали мојі предки,—то вона все такі моја“. — Отак поодбїрав пан усі крестьянські землі собі. Тоді давај казати, шчоб ми сіли на „собственники“, давај накидати нам наділи з нашојі ж такі землі, та шчоб ми за своју землю шче платили ј викуп. Хотіли нам накинати ј на сиріт, і на вдів, шчоб і за тих лъуде платили. Наші лъуде Х.... ці одказались: „не хочемо ми, кажуть, сидати на собственники. Коли вже таке діло, шчо за своје шче ј платиги 49 років, то кращче ми будемо најмати в пана землю, скільки кому треба ј платитиме тој, хто пользуватиметься, а коли хто не зможе або не схоче держати землю, то ј покине јјі, а землю ту бере другиј, кому треба, ј за нејі оплачује. Коли ж не хоче пан, шчоб ми најмали в јого землю, то нехај бере јјі собі к бісу, нехај хоч підкидаеться неју, а ми јјі не хочемо брати. јако собственники“. Наших лъудеј зазивали в село П...., туди навели москалів—музикантів, бо

ї в селі П... і в других не хотіли підписуватьсья, сидати на собственники. Москалі грали крестьянам за те, шчо не хтіли підписуватись, получати наділу; потім били їх. Отож у селі П... і в других пристали на наділ. І наших 4 чоловіка били. Наші сказали:— „хоч ріжете, хоч бијте, а ми на собственники не сьадемо. Візьмемо землі, кому скільки треба—1, 2, 3, 4, 5 десьатин (більш 6 десьат. ніхто не взяв). Ми їїїї најматимемо в пана ї будемо жити, як біг дасть, *до слушного часу*, а собственниками не хочемо бути, (в нас таки балакали, шчо як підпишемось на собственники, то знов повернуть в крєпацтво). Без нашого согласу робіть собі шчо хочете, казали наші льуде начальству, а ми одказуємось, та ї годі“. В других селах нашого ж таки пана, крестьяне побрали земљу, јако собственники, десьатин по 5, 6, 9, так наші кажуть, шчо платять вони ї платитимуть без кінця, без міри, хто јого знаје ї поки. Оттак то втерьали ми своју земљу. У мене в самого, кажу вам, було 21 дес. Жаль було кинуть своју земљу, оддять бісу в зуби, от і став ја домогатись, шчоб усју своју земљу оставити за собою. Согласились; —тілько плати, кажуть. 4 года бивсья ја, як риба об лід, јако мога, тьагсья, платив по 41 кар. в год. Накінець того кинув, не видержав. Узьав, оставив собі тілько 5 дес. Та ї то треба запластити в год в казну 19 кар. з копійками. (Сімја: ја—65 годів, дівчина—16 г., хлопець—13 г.). Земљу своју дају зьатеві, він живе нарізно. Як шчо моје зерно, мені $\frac{1}{2}$ збору з землі, як шчо јого,—мені $\frac{1}{3}$ частина. Прокормить 2 своїх дітеј ледві мога, а шчоб заплатити податки, треба служити, от і служу в жида јамшчиком за 41 кар. 30 коп. у год. От таке то життья! Пісьля волі пан здав усју земљу.—12 чи 16 тисьач дес.—жидові. У гурті 1 дес. землі обходитьсья јому 1 кар. 50 к.—1 кар.—75 к., а нам жид оддаје пахотної 1 дес. по 3 кар., сінокосної 1 дес. по 5, 6, 7 кар. Ми б і сами взьали всју ту панську земљу, дали б і по 3 кар. за дес., та де нашому брату. Заплутали б к бісу ї капитал! Хьаба б шче двох шчотчиків держать! Сказано: жид на те родивсья, та шчо ї казать! Багато говорити, а мало слухати! Та ї нема де дітись, з тими розмовами! Кудя јіх понесеш? Кому вони потрібні? Не стојіть і казати! Усе одно ні до чоґо не договоришься!“ (так скінчив своју розмову дьадько).“

Тому ж товаришчеві нашому росказували крестьяне з повітів *Миргородського, Полтавського* і *Зиньковського*, як їх надльбали землєју шсьля волі 1861 р.

„Як настала та воля, наробили пани льудьам великого горьа. Літ мабуть зо сто, коли не більше, робили льудьми так, як буваје хазьајін робіть волами. Накінець того взьали, та ї пустили

голих та голодних: „іди, мов, на всі чотири“, а то шче ј повипирали льюдеј на такі невдобні місцьа, шчо ј жити зовсім не можна. Це шче пани зробили за кріпостного права. Як вони прочували вже, шчо буде воля, то почали виганьати льюдеј з старих осель, попереносили цілі хутори ј села з балок, долинок, де було держитьсьа вода, ростуть дерева,— на голий степ, рівниј, — на шпилі такі, шчо ј скога напоїть нігде, до води не доконајешсьа. Ог на приклад, пан Миколај Василович Чорниш (Миргород. пов.) виселив сімеј з 30 з балочки на шпиль, Јорданівський пан (Зіньків. пов.) Милорадович теж семеј 70 випер на рівниј степ, пан Кованько (Полт. пов.) виселив льюдеј теж на степ. Оже Милорадовичеви льюде клопоталисьа, ј був час такиј, казали,—шчо приказано льюдеј назад переселити. Та ј досі не ма нічого:—замошенничали... Пан Кованько, висельајучи льюдеј, обіцьавсьа викопати в новому хуторі ставок. Отож льюде водилисьа, водилисьа з ним, на останці він недавно взяв та ј викопав јім ставок такиј, шчо при березі по весні босу чаплью видко, а по середині ј тој лад пропав, в літку ж і вода висохла: „на те вам ставок, аби то та слава, шчо ја викопав“. Чудне воно діло, як то зробилосьа: один чоловік на своју одну душу, або сімју, дивись, узав землі десьятин тисьачу, дві, три, пьять тисьач, а другому, котриј день і ніч бьетьсьа, не ма ні клаптьа землі, або тільки осадьба з огородом таким, шчо добріј бабі нігде було б і сісти..... Хиба ту земљу хто робив?! Ажеж вона божа, ажеж вона дльа всіх льюдеј. Як оце стала воля—предлагали земљу на викуп, так тоді льюде не поньали гаразд, не взяли в резон, говорили різно, думали, шчо земља повинна бути надана даремно, бо вона ні до кого не належить. Тим, шчо хотіли брати земљу, другі говорили: на шчо ти братимеш? Хочеш хиба, шчо б і ти ј твої діти платили, та платили без кінцьа літ?! Не слухај, не бери! Пани дурьать. Отак скрізь балакали. Тоді, бачите, таке вже всьуди причувалосьа; мабудь таки пани ј розпустили такі чутки, бо јім цього тільки ј треба було. Оже льюде ніде не соглашалисьа брать (У Пішчаніј,— велике село Кочубејське Полт. пов.), так присилували льюдеј кріпко: нагнали москалів, обціпили ціпом, і як хто не подавсьа з торбинкою та шматком хльба перед тим ранком в ночі, почувши біду, в ліса та чужі краї, — то всіх попересікли. Де в яких місцьах тільки після девьати літ льюде послушали добрих порадників, хто панів добрих, хто так добрих льюдеј, та побрали наділи, як от в Јановщині (Полт. пов.), Орданівці (Зіньків. пов.). А то так і пооставалисьа. І тепер біг јого зна, од кого јого ј ждати тижі землі ј чи ждати јїї, чи ні, господь јого милосердниј знаје.“

Чого шче не' одібрали в крестьян *установними грамотами* по „Положенію 19 Феврала“, то одібрали *розмежеваньям* в лівобічній та *розверстаньям* в правобічній Україні та *виділом громадських земель* в Чорноморщині. Ми вже привели чимало тому примірів в II томі „Громади“, — приведемо шче далі там, де будемо говорити про бунти громадські з поводу такого забіранья в селян землі.

Безземельному, або малоземельному крестьянину не можна а ні прожити, а ні податків заплатити без того, шчо́б не їти до панів та купців в одробітки, на *заробітки* та в *найми*, куди пријмуть. В цьому зрості наймів, після обезземельдуванья хліборобів, јавно видно, јак чипляјеться новішча власність, *грошова*, (купецько-фабрикантська) з старішчоју, *поземельно-панської*. А јак вона солодко обходиться нашому народові та јакіј достојній пошани характер вона має, — про те видно з дальших дописів.

3 Мирородичини пишуть нам про *одробітки* в панів:

„Після волі шість посімејств, котрі були кріпостними помішчика Черниша, не схотіли брати ј усадьб, а не тільки надлу. *) Тепер вони живуть у помішчика в сусідах. Кожна така сімја повинна дати робочого, јак тільки загада пан, шчо́б там не було, робити в својему хазяјстві.

Окрім того весноју, јак починајуться* полеві роботи, то кожна сімја повинна дати робітника, котриј мусить цилиј місяць робити в полі на панській землі. І все це за те тільки, шчо вони живуть в хатах, котрі збудовані ними ж самими тільки не на својіј, а на панській землі. Ці сусіди мајуть заробіток в свого ж помішчика: зза четвертого снопа збирајуть јому весь хліб з поля. Ніјакого вигону дља скоту в ціх вільних—крепаків не ма; скот свіј пасуть вони на панській толоці, за шчо з јіх „взимајеться“: з одніј штуки робочого скоту 2 карбованці ј 4 дні одробітку, і 50 копійок і два дні одробітку за дрібноту: телья, вівцьу, свиньу. До чого низькі ціни за всьаку роботу, можно бачити з того, шчо за 9 днів молотьби дајеться* карбованець і мірка пашні. Јакіј погляд мајуть на своје теперешње житья крестьяне Полтавської губерніјі?

Всі в один голос кажуть, шчо теперешње житья гірш колишнього; тим тільки ј крашче, шчо тепер не бјуть. За те колись хоч і били, так јісти було шчо, а тепер иноді ј јісти нічого. Чим дальше живемо, тим гірш жить л्यудьям. Колись, літ 15 тому, јак тільки настала воля, заробльзали женці на кочубејських

*) Не схотіли, — чи, може, јак записані в дворові, не мали ј права на землю ј хату по „Полож. 19 Феврала“? М. Др.

землях 3-їй сніп, після стали давать 4-їй, а тепер, сього году, арендатор кочубеєських земель, Дервініс, давав жита шостиї і п'ятиї сніп на перемену (з однієї копи шостиї, з другої п'ятиї), а пшениці п'ятиї і четвертїї, бо пшениця була плоха. От у нас, який хутір невеликий, зроду не пам'ятају, щоб за коробку коли молотили в нас льуде не з нашого хутора, а тепер єсть і Шишачане, єсть і Яреськівці (з Миргородського повіту) із містечок навіть не нашого повіту. Бувало підеш літом на заробітки, то принесеш рублів 50, 80, 40; тепер або принесеш, або ж зовсім нічого, та ще ж своје проїси.

Рідко, дуже рідко хто сього літа приніс рублів 30, мало таких, шчо поприносили по 10 р., а більше таких, шчо принесли самїй пустяк, або ж нічого. Бувало ж, бачить чоловік, шчо на заробітках плохо, приїде до дому, заробить з снопа; а тепер шчо ж заробиш, коли дають 5-6-їй сніп! Сього году в Дервініса пропало багато пшениці через те, шчо він думав зібрати ввесь хліб винуватцями та одробітчанами (шчо одробляють йому по 4 дні за дес'ятину; як хто бере в його на засів, то дає панові третїй сніп і 4 робітники од дльа тики), та ж не зібрав: Багато пооставалось ще пшениці не збраної, пшениця перестојала, зерно стало сипатьсьа, тоді став давать за вборку п'яту ж четверту копу. Потім того, як зерно сливе зовсім повипадало, так шчо зкосивши згрїбали пшеницьу прьамо в копиці, а не в'язали в снопи, Дервініс отдавав вже ж 3-їй сніп і навіть половину, аби јшли косити. Як приїдетсьа хліб збирать з поля, тоді не најмеш в нас робітника за гроші;—трудно,—всьакїй або своје косить, жне та вбирає, або за сніп заробльа, або одробльа. Отож з прошлого году Дервініс вигадав ще нову штуку: дає дес'ятину землі чоловікові, а чоловік мусить йому за ту дес'ятину убрать (скосить, зв'язать і звести панськоју скотиноју, а другі розвозять својеју, а як панськоју, то за панську скотину треба одробльать окреме) півтори дес'ятини хліба. Льуде кажуть, шчо під хорошиї врожаї це вигодно; та хто його зна, ще льуде добре не знали того способу.“

Друга допись із *Миргородського повіту* показує, яке гірке житьт'я в најмах в панів на табачних плантаціях.

„Дуже гидко живетьсьа бідному льудові в најмах, а про табачні плантації, то вже нічого ж казати.

На табачні плантації најмаютьсьа найбільш молоді дівчата, ж на плантаціях поміщика *Марковського* је ціла сотня таких молодих робітників.

З кінця марта місяца аж по 15-те нојабр'я (значить за 7½ місяців) дістають вони у його від 12 до 25 карбованців.

Годують їх тут гидко ; сплять вони в холодних саражах на голій землі, і через це, в апрілі місяці, сливе всі боліють лихоманкою і гарячкою. Хоч їсти і спати в щедрого пана не дуже гаразд, про те тут робота пекельна : цілий день вони жаруться на сонці, а тут ще ходить табачник або і сам пан та дивиться, щоб ніхто ні одній хвилини не простояв без діла, не згульав.“

А ось друга допись з *того ж* таки повіту показує, як мошенничають пани, щоб затьагти до себе робітників, котрі від них тікають.

„До генеральші *Јерної* зовсім не хотіли дівчата найматись — так, виходить, солодко у неї робити! — Так шчо ж вона вигадала? Підслала чоловіка, мов він із другого місця приїхав, із Лубенського повіту, і наймає до другого пана. Чоловік цей вговорив кого треба, дав завдаток і поїхав собі.

Минуло кілька часу; підходить вже і іти на роботу. Тут раптом приїздить той же самий чоловік ; загадує отпраплятись на хутір..... „На який хутір“? питають. — „Як на який? хіба ж ви не знаєте, куди најмались? До генеральші *Јерної*. — „Е, беріть собі—бог з вами—і свій завдаток, ми краще без роботи зостанемось, а туди не підемо, не хочемо.....“ — „То таке: як не захочете сами іти, то поведуть. Булоб не најматись, а коли наньнались, то треба іти.

Справді, генеральша заявила до станового, щоб заставив їх ітти на роботу, бо вони позабирали завдатки.“

Третя допись з *Миргородського* повіту знов говорить про *мошенство панів та жидів*, шчо зробились поміщиками.

„От вже більше году, як у нашому повіті зявилася болість —гнила жаба ; дуже багато льудей од неї вмирає. Та і де тут видужувати, коли нічого їсти, бо попам плати за похорони, жидам плати за горілку на поминки, а тут у казну і у земство треба платити податки. А з заробітків повертались і нічого не принесли. Де які, котрі були на табачних плантаціях, не получили рошчоту, бо тепер табак дешевиї, так пани кажуть, щоб подождали, поки ціна табаку підніметься, а як продадуть табак, то тоді і рошчитають. У јекономії ж жиди *Горвиця* на *Пологах* так ще краще зробили : закључили в волості з робочими условіє : по 23 карбованці за літо до *Покрови* (1-го листопаду), а як прогульає хто який день, то штрафу вдвоє проти денної ціни. Коли табак померз у травні (маї) місяці, то јекономія і роспустила робітників.—Каже : „їдіть собі до дому, а як треба буде, то ми вже вас покличемо.“—Робітники пішли

*

собі до дому та ї ждуть, поки їх покличуть. Не довго ждали, бо їх скоро визвали до мирового судьї по повістці, де їх жекономїя винила, шчо вони повтікали з роботи ї не хотять робити. Мировиї, не думавши багато, присудив зідрати з них по 46 карбованців, та шче по 3 карбованці на судові здержки. От так по 49 карбованців заробили на своїу шиїу. Скоро в нас настане жидівське царство: всі великі їмїньна переїдуть в їх руки. Пан Горвиць купив їмїньна графа Гудовича; от скоро ї друге велике їмїньна Муравїова попаде в руки Зароховича. Тепер він наймає в його 16,000 десьатин по 1 кар. 75 коп. за десьатину, а сам найма од 5 до 15 карб. за десьатину, одбїрає, значить, чистого доходу 60,000. Коло його вїутьсьа все жиди менші, а ці вже впиваїутьсьа в тіло мужицьке ї ссуть з його остатнїу кров. Не бїльш поживляїутьсьа бїдні лїуде ї од своїїх панїв. Пан Черниш сеї год так распорїядивсьа: брали в нього лїуде по 10 десьатин землі з 3-го ї 4-го снопа на всьаку пашнїу. От він, як скїнчилисьа жнива, то пшеницьу всьу забрав собі ї каже: „на вїшчо мужиковї пшеницьа, він привичнїї ї чорнїї хлїб їїсти“, а взаїн пшениці дав житом, котре жучки повипивали, зосталасьа їїдна тїльки солома. (Мужицькїї живїт, хоч ї камїньна змеле, чом би їому не покоштувати соломи, аджеж скот їїсть, а мужик шче хуже скота!). Один дьадько, шчо робив в його, росказує, шчо він з жїнкоїу вдвох получали в його 45 карб. у рік, а хлїб давав гїрш, нїж земля: просто з току наберуть невїяного, змельуть, таї даїуть лїудїм їїсти. „Вїдували ми так сливе цілїї рік; в кїнци года, в ту нїч, як моїа черга була обїїзжати поле, украдена була копичка сїна; пїсьла того витрусїли сїно в мужика; він проседїв три тїжнї в острої, сїно вернув, а з мене таки пан вивернув 21 карбов. Заплакав їа тїльки гїрко, таї пїшов з жїнкоїу шукати луччоїї роботи; радили менї жалїтьсьа до мирового, та де там з ним тьагатїсьа голодному чоловїкові. Мировиї за свого ж руку тьагне“.

Скажуть:—чому же мужики не жалїутьсьа в суд? Так суд же завжде — оборона багатшого, а в наших панськїх мирових судах це робитьсьа зовсїм прьамо ї нехитро.

От у нас мировиї *Коченевськїї* умовивсьа з почотним мировим—*Сурином* рїшати своїї дїла так, шчо як Коченевськїї маїє дїло з мужиками, то рїша дїло Сурин на користь Коченевського, а як Сурину треба вести дїло з мужиками, то Коченевськїї рїша на користь Сурина. От тут ї добїєшсьа правди! Поткнїсь у зїїзд, так там тїж пани засїдаїуть. Це похуже на те, як би вовка посадили судїть овець, так пани судьать мужикїв. Коченевськїї так умїв стоїати за панську правду, шчо його навїть назначили в окружнїї суд членом, бо дуже надежнїї чоловїк“.

А ось знов допись з *Миргородського повіту* про те, як *суд боронить робітників од панів* :

„Діло розбирається у мирового судьді. Жаліється ліберальній пан *Зеленський* (він же і мировий судья другого участка). Обвиняються три дівчини, шчо взяли завдаток і не явились на роботу, на табачну плантацію. Дівчата сміливо розказують, шчо їм не додали торік по три карбованці, шчо вони вже і чоботи поштопували, ходьачи за тими грішми, своїм потім заробленими. Свідітелі кажуть теж саме. Одна дівчина обернулась до пана : „ви ж сами казали, шчо як приїдеш на це літо робить, то і ті гроші віддасте“.

Мировий судья присуджа взискати з них по *пять карбованців* штрафу за прострочені дні і вернути *три карбованці завдатку*.

Значить, приїдеться бідним дівчатам пів літа за дурно робити, а Зеленський зможе послати своїй жінці, котра, кажуть, транжире гроші за кордоном, ті 24 карбованці, котрі він задурно зідрав з бідних дівчат.“

Таким то свѣтим робом нароста шче нова свѣта власність в панських та арендаторських руках і в звичайній рік, — а коли бог шче поможе, та пошле неврожа, а за ним голод, — то зріст свѣтої власності шче ліпше піде, коли не там, де саме неврожа случився, то в другім місці, куди він вижене більше *дешевих рук* на заробітки. Тільки ж і там, де неврожа стане, панам він не завше такий невідгодний, як мужикам, а иноді так і зовсім такий вигодний, — бо в панів все такий збереться чималенько хліба, котрий, як продасться по великій ціні, то шче ліпше ніж за врожаїній рік гроші виручатьсь! По крайній мірі нам не раз вдавалось стрічати панів, котрі просили в бога неврожа, а найбільш після врожаїного року.

Ось картина *голоду* в Полтавщині в 1876 р. після неврожа:

„Дуже гірко сеї рік жилося бідному простому людюві на Україні: сіна зовсім не вродило; хліба мало було; гречки і проса так і зостались на полі, куди і посліднє насіннє витрусили; жито молотити приїшлося пополам з жолудьами...

Недорід усього! Голод скрізь страшенній!... Скотина,—куди не глянь — стоїть худоба, голодна: поведеш продавати,— ніхто і дурно не бере. Жиди купували на шкуру, а мнѣсо було по шагу за фунт. У Полтаві, кажуть, один чоловік вивів на базар коняку: водив, водив,— ніхто не хоче купувати, так він її і виміняв шевцеві за чоботи, шче і семигривенника додачі дав; ради, шчо здихався від обузи.

У Миргороді на зімнього Миколу багацько водили луде коней, так ніхто на них і дивитись не хоче.. Та і шчо то за коні! Худі, самі кістки, ребра аж світяться! Як то його дивитись хазяїнові, в котрого так перевелась остатня худоба. Бачив ја тоді, як мужики везли жидові товар із Полтави. Підрядились вони за сімдесять верстов туди і відтіля по карбованцю від кожноі хури. Думалось,— бачите,— бідним лудям: „ачеї— таки хоч на корми шчо небудь заробимо“. Ні, не вивезли: не видержали бідні коні! на десятій верстві — чи шчо — загрузли в грязьку (це було в осену, коли була дуже велика грязька) і сливе всі пристали; деякі тут і зостались, — довелось тільки шкуру поздімати.

Не краще над скотину і луде їли: приїшлося тут і жолудів покуштовати, і усячини. В одній хатині, дуже вбогій, бідна мати, як риба об кригу бється: малих дітеј купа голодна кричить, плаче, просить їсти... Шчо ж вона, бідна мати, зробила? Тикнула їм у руки по цибулі, бо в хаті не було ні крихтини хліба. Одна дуже сердобольна пані розказувала, як її сусід приїшов до господи худий, блідий, ледве на ногах держиться... „Ја йому і кажу: Јухиме! Ти, мабуть, хворий, шчо такий блідий; пішов би ти до лікаря, він тобі лікарства дасть“. — „Та ја, бариня, приїшов до вашої милости, шчо б позичили мірку житнього борошна, бо вже третій день, як ја і діти мої нічого не їли“, одказав Јухим міні, і слюзи в нього на очах затремтіли. А далі це — дивлюсь — він шче більше поблідів, потім затрусивсь і упав на діл... Тут ја дуже злякалась, бризнула на нього водоју, дала понюхати спирту, і він трохи очуняв. Винесла ја йому кусок булки. Він дуже до нього жадно кинувся і зразу зїв. Винесла ја йому шче півбулки, та і кажу: Оце на, заховај та і їстимеш дома, шчо б ніхто не бачив. — „Хіба ја звір, шчо їстиму сам, коли діти сидять голодні!“

У де яких хліба не стало і до Різдва. А з посту сливе половина лудеј стали брати хліб з магазејів, то на харчі, то на сїбу.

Настала весна. Тепло — либонь трохи порадувало народ: скотину випустили пастись; луде пішли в поле: все приїнялось копати, садити, сїяти; але і тут біда! де його грошеј узяти? Податі платити треба, хліба купити нізашчо і продати нічого. Скотина, яка і зосталась, зовсім не в ціні. Хліб дорогиј несканно: за пуд борошна житнього жидові треба заплатити копїжок 60, тоді як в осени сам же йому продав по 25 копїжок.

Дуже багато народу пішло сеј рік на заробітки. Зајдеш було в волость, то — дивишся, — сидить чоловіка три або чотири — все записујуть, аж піт з них льється, тих шчо јдуть на

заробітки. Із однієї волості (до трьох тисяч душ жителів) взяли таким робом білетів на заробітки душ вісімсот; а скільки ж ще тут дома в своїх панів понајмалось на плантації до табаку!“

Як добре живеться на заробітках хліборобам, косарям і т. и. в степах, куди вони їдуть з середньої України, це доволі показано в II т. „Громади“. Ось ще допис з *Полтавщини* про долю крест'ян заробітчан:

Товаришч наш пише з *Миргородщини* :

„Дуже важко живеться бідному льудові дома в себе, а ще гірше жит'ять тих, котрі ходили 1876 року на заробітки. Цілими сотнями сливе, цілими селами пішли було льуде на заробітки. Одначе ще не багато ј часу минуло, јак пішли, а вже багато заробітчан назад поверталось : бліді, хворі, хмурі ј голодні, не знајшовши ніякої роботи, сумні ледве-ледве шкутільгајуть до дому. Народу скрізь набилось, кажуть, сила, а роботи не ма ніякої. Поробиш там јакіј день або два, запрацьујеш копійок тридцять, та ј сидиш знов — сподівајешся, шчо хто небудь најме. Де шчо було з дому—все попродавали. Іншиј і косу. ј сорочку проміньав на хліб..... і тепер повертајуться до дому. Он вони ледве дигајуть по дорозі, гльаньте! Бліді, тижнів по скільки ј сорочок не перемињали; нужа так і сиплеться..... Тој шкандиба в однім тільки чоботі, друга нога онучеју обвјазана, иншиј іде з головоју, оберненоју ганчіркоју, — шапки не маје (голодніј, десь виміньав за пальаницю). Де јаких привезли зовсім хворими; — тепер лежать у гарьачці. В Березову Луку одну дівчину привезли зовсім мертвоу, бідна не дотьагла ј до дому. „У мене оце вже чотирі тижні, каже один сельанин, різачка, ј ноги попухли, ј голова кружиться;—на силу доліз до дому. От тобі ј заробили на своју шију“!.....

Ось картина жит'ять *робітників на сольаних озерях під Одесоју*, де јаким то чудом частині робітників, котрих здибав наш товаришч, ще живеться не так то гірко,—але за те тут же другіј частині живеться трохи не јак собакам.

„Робочі на одеських сольаних озерях бувајуть строкові ј поденні. Строкові робочі најмајуться завше с 1 марта по 15 нојабря, на сім, значитця, с половиноюју місяців. В 1876 годі на озерях було срокових робочих сімдесять чоловіка, із котрих одна артіль харківців з пјатнадцяти чоловіка, а друга артіль черниговців з пјатидесяти пјати чоловіка. Перша артіль брала по 70—80 карбованців на чоловіка, друга артіль по 90 карб. Обидві артілі були на хазяјських харчах, шчо обходилося конторі озер (акціо-

нерному обшчеству) по 30 коп. в сутки на чоловіка. Харчував робочих один служашчіј при конторі ј обо всім давав шчоти хазьяјінам. Харчувались робочі так: на сніданьња давалось по кусочку свинячого сала ј по півтора фунта нальаниці. На обід і вечерю боршч з капустоју, бурьяками ј мньасом по 1 ф. на чоловіка; каша гречана, або просьяна з салом; до страви давався житній хліб і чарка горілки, а шцирим робочим і по дві чарки. На питьгья хлібніј квас.

Не знају, чи цьому правда, а говорять, шчо страва готовилась так чудово, шчо директор і смотритель брали јіјі ј собі на обід. Робота починалась з восходом, а кінчалась з заходом сонця. Тим робочим, котрі хтіли робить і в ночі, давали додатку по 10 коп. і чарку горілки на сніданьња.

Ламали сіль мабуть з мисьаць, а так јак це робота трудна, то робочим добавляли по 10 к. в сутки. Жили робочі в камьяаному балагані, в котрому дья спаньња були зроблені нари, ј на них стилилась на ніч солома ј рогожа. Балаган такиј здоровіј, шчо на душу приходилось мисьца по півтора квадр. сажня ј по 2 куб. саж. воздуху. На хазьяјескіј кошт хедили робочі ј у баню, котра тут же ј була постројена; дья бані робота кінчалась в субботу зарані, в 4 год. після полудня. За один раз банилась јідна половина робочих, а за другим заходом друга.

При озерах је больница, в котріј лічаться робочі даремне, на хазьяјескіј кошт. В больниці 10—12 кроватів, але можна поставить і 30. Лучајеться, шчо боліје часом і по 60 чоловік. Самі частішчі болісті: гарьачка, возвратна лихоманка, ломота (ревматизм), јазви ј грудні болісті. Харч, сорочки, одежа дья слабих дајеться даремне з контори. Фельдшер частенько краде больничніј чай, сахар і другі ласощі. При больниці окрім фельдшера је доктор Бертензон, котріј приїздить з города по 1—2 рази в недіљу.

Доктор получа, кажуть, 1500 карб., а фельдшер 50 карб. в мисьаць; больнична прислуга получа по 15 карб. в мисьаць. (Між слабыми лучајуться перејіхані вагонетками; так за один мисьаць в цьому годі перејіхано 4 чоловіка).

Всі строкові робочі рідко коли беруть до строку скілька небудь грошеј, через це при рошчоті получајуть коли ј не всеу то більшу часть строковој плати. Мабуть з половина робочих строкових при рошчоті получајуть за ширость в роботі по 3—5 карбованців награжденія.

Так то живеться робочим строковим, јак јіх најма ј содержить сама контора.

Виволочка ј ломка соли віддајеться иноді артильщикам за 25—28 карбованців за погонну сажінь. Один артильщик може виволочки 10—12 сажнів. Артильщик сам від себе најмаје ро-

бочих і сам з ними рошчитуютьсья. По контракту артільщик му- сить построїти дерев'яній балаган, котрій після работ доста- їтьсья конторі озер. Взьавши в рошчот те, шчо артільщик чимало таки грошеї тратить на балаган, харч, посуду, кухонну прислугу і друге, — він через це вигадує, як би подешевше наньнать робочих і як би обдурить робочих, шчоб самому не зо- статьсья в убитку. А вони і справді часом не получають користі і утікають без вісти, бо вони більш не можуть заробить, як 1—2 карб. на сажневі.

Як ламають сіль, то артільщик може заробить карбованців з 30—40, але вони рідко коли можуть стільки заробить, через те, шчо контора по контракту має право перегонить їх з јідного місцьа на друге. В јіднім, наприклад, місці артільщик почне вже ламати сіль, понајмає робочих, а тут контора каже јому, шчо в цьому місці або не вигодно, або не можна ламать соли і по- казує јому друге місце. Артільщик переходить на друге місце, а перші затрати пропадають, бо він получа плату за погонній сажень, складениј в бугор. Та шче і самі контракти пишутьсья так, шчо більше бјуть на вбиток, ніж на користь артільщикам. Лучаютьсья теж, шчо безграмотним артільщикам пишуть в контракті зовсім не те, шчо говорять при словесній умові. Такі порьядки, при отдачі виволочки і ломки соли артільщикам роблять те, шчо артільщики дуже тиснять та обманьують робочих, хотьа з бідної бідности здерти ту користь, которої вони не можуть взяти через конторські порьядки. Артільщики најмають завше поденних робочих. Поденні робочі получають по 80 коп.—1 р. в день, жінки беруть по 35—50 копійок; вони при виволочці промивають сіль і поливають бугри водоју. Робочі поденні бувають більше всього з бідности, котра бродить по Одесі і ночує то коло Дьука (бульвар), то по одеських минах та трушчо- бах. Чим більше цього народу, тим артільщики гірше понижа- ють поденну плату. Як же лучаютьсья, шчо робочих мало, то артільщики переманьують јіден у другого робочих і вшукують їх як мога.

Лучаютьсья, шчо робочій кидя всьу своју плату і утіка до другого артільщика. Артільщик харчує своїх робочих в довг, в довг же дає јім і горілку, шчоб тільки вдержать їх у себе. Як робочій має більш довгу, ніж виробив, то він втікає до другого артільщика, хоч би і за менчу плату. Як же другому артільщикові робочих не треба, то він договорьуютьсья з другим артільщиком, котрому робочі винні гроші, і, приньнатьши робо- чих до себе, зараз же јаким небудь способом і видере ці гроші в робочого. Як почне јти дощ, то тоді артільщикам лахва : робота зупиньаютьсья, а робочі сидять холодні і голодні,—от за-

раз артільщики ї договорюють їх на тиждень або шчо, ї дають таку плату, яку схочуть; лучається, шчо артільщики при таких случаях понижають плату на 5—20 к. Не обходиться тут без гомону, лажки,—але голод не свії брат!

Контора ї сама наймає дльа ломки соли поденних робочих по тії самії ціні, як і артільщики, ї рочитує їх по субботах. За дльа того, шчоб по недільам робочі не пропили всього, шчо зроби́ли, та потім не сиділи голодні, контора видає по 6 марок, кожна по 30 к.; за ці марки робочі ї обідає в озерних маританів, а маркитани доставляють марки в контору, де їм і дають гроші. Харч у маркитанів поганиї, не свіжі: борщ з мньасом по 8 к. порція, каша з салом по 7 к., чарка горілки по 6 к. Хліб копійкоју дорожче городських цін. Маркитани купують теж стару одежу, чоботи ї продають це все робочим втроє, або вчетверо дорожче, ніж самі платили. Їдно слово, поденні робочі на сольаних озерах—це самії несчастлиї народ в світі; у нього ні роду, ні плоду, ні вида чоловічого. Страшенна бідність видна на всьому: на одежі, тілі, лиці; свіжому чоловікові страшно становиться ї гльануть, а не то шчоб пожить з такими поденними робочими.

Всіх робочих на одеських сольаних озерах бува: зімоју чоловіка з 80; літом з 300, в осени, як бува виволочка соли, 600—700 чоловіка.

Так то живуть в Одесі ті, котрі виробляють нам всім їдну з найважлишчих річей дльа нашої ї страви“.

Оттаким то способом як зберуть пани та купці грошей з хліба, табаку та з соли, шчо дльа них погнуть та повитьагають робітники серед собачого життя, — то свята власність росте шче далі: закладаються заводи, фабрики, купуються машини ї дльа самоїї праці на полі. Тут вже де встојати бідному мужикові, котрі ї маје клаптик поля та пару волів та руки, або иноді ї нічого, окрім рук? Продавај ї остатню землю, та їди в робітники на завод! А як там і тепер живуть робітники, коли шче не зовсім обезземелено крестьян в Россії, це видно ї з дописі з *Брацлавщини* про *робітників на сахарнях*.

„В остатні роки на Україні розвелоса багато сахарень. Панам дуже подобається велика користь, шчо даје здобуток сахару. Як тільки сахарня робить 5 або 6 місяців на рік, то вона може дати користи 100 карбованців на 100. Льуде, шчо мають багато грошей, або (як ми будем їх звати) — дукачі, аж на небо лізуть, шчоб скласти товариство на акціях та купити землю, котру потім застановляють в якім небудь банку, починають, скілько там треба, грошей ї будують сахарню.

З кожним роком з'являється все більш та більш цих сахарень; помішчики, маючи потребу в грошах, продають чимало своєї землі та лісу дукачам; прості льуде продають свою працю, щоб було чим заплатити податки.

Я буду казати про јідну Степановську сахарню, в Брацлавськїм повіті, Подольськїй губернії. Ця сахарня належить до товариства, котре має 8000 десятин купленої землі ј 4000 десятин лісу. Окрім того, як сказано, в надрукованому уставі, товариство мусить мати 1,200.000 карб. грошеј; але на справді цих грошеј не ма ј вони лічуться тільки на папері, а все діло ведеться на гроші, позичені за добрі усотки в київських банках.

З самого початку Степановська сахарня понајмала на службу економів і прикашчиків з польськїй шльахти, а тамошнього жида Мошку Дубицького запросила до себе в підрядчики, щоб наймав робітників. Цеј жид, Мошко Дубицькїј, до сього часу був чоловік біднїј; але најмаючи на сахарню 800 або ј більш робітників на рік, запхав собі в кишеню за вісім або ј девять років тисяч з 20 льудських грошеј. А як це могло бути, зараз побачимо.

Завод змовляється з підрядчиком і плате јому в місяць за 30 робочих днів по 14 карб. 56 коп. за кожного робітника, та 8 карб. 56 коп. за полуробітника. Підрядчик јіде в села, прьамо до волості; побалакавши на самоті з старшиною та волосним писарем, він, за підмогою цих урядників, збирає до волості льудеј, котрі бажать понајматись робітниками, та тут і једнає јїх. Замість завдатків, підрядчик даје робітникам заробіток вперед за чотири місяці, по скільки вмовиться на місяць; але не доводитьсь робітнику навіть і подержати в својїх руках тих грошеј, за котрі він продавсьа жидови, бо јїх тут же відбирають старшина з писарем за всьакі податки та недојїмки; на руки ж робочим вертають остатні копїки, з котрими ј ідуть вони на роботу в сахарні. Без старшини та писарьа підрядчику не можна наньнати льудеј за таку дешеву ціну; він наперед змовляється з ними, та за те, шчо вони помагають јому најмати дешеву робочих, даје јїм за кожную продану јому душу по 1 карб.; цього карбованця јому нема чога жалкувати, бо за підмогою волосних урядників він најмає робітника в місяць (за 30 робочих днів) по 5 карб. — 5 карб. 50 коп., а полуробітника — за 3 карб. 50 коп. Зробимо рахунок на один місяць, та ј побачимо, шчо жид покладе собі в кишеню.

За 1-го робітника ј 1-го полуробітника јому завод платить 23 карб. 12 коп.; він же дві душі најмає најбільш јак за 9 карб.,

нехай харчі коштують 6 карб., та інші затрати—волосним, при-
кащикам та іншим челядникам — найбільш як 72 коп., себ-то
жид стратить на місяць 15 карб. 72 коп., або і того менше; от
і зостається жидові 7 карб. 40 коп. кожного місяця; а за
всіх шість місяців він має собі з робітника та полуробітника
не менш, як 44 карб. 40 коп. чистої користи.

Але йому цього мало, і підрадчик, де тільки мога, норовить
зірвати з робітника хоч копійку; занедужа робітник на один день,
він вишчитує з нього; зостанеться на кілька часу дома зала-
тати чоботи, або полагодити порвану свитину, він одвертає
за цілий день від заробітка; так само шахрує і більша харчів:
на кожного чоловіка по умові випадає $\frac{1}{2}$ фунта м'яса в день;
але жид хоч і дає, та тільки по стільку, що хіба де якому
тільки припаде малесенькій шматочок; останні ж їдять одну ту
бурду, де варилось м'ясо. Про другі харчі можна теж саме
сказати. Але це ще не все. Море жид робітника голодом, га-
няє і на роботі, щоб і трохи не оддыхав; а як приїде діло
до рошчоту, то він його ще і обшахрує; він заплатить робіт-
нику не за ті дні, що чоловік робив і за які по своєму ра-
хунку сподівався одібрати гроші, а тільки за ті, що записані
в нього, підрадчика. А воно мабуть не має на світі ні одного
жида підрадчика, котри б набавив робітнику хоч один день,
навіть помилившись; ні один і не згадає, що може робітник
помилився, що може він більш заробив, а ніж каже; а кожний
аж на небо лізе, аби завірити робітника, що він проробив менш,
ніж каже. Послуха, поміркуює чоловік, та і рукою махне; а ин-
ший і справді подума, що жид каже правду, „бо він письменний,
в його все записано“, а того і не зна, бідолаха, що він 3—4
дні робив даремне. Важко дивитись на робітника, котри попав
у жидівські лани: міцно держить його жид в своїх пазурах і
пје з його останню кривовицьку: б'ється бідолаха, не перестає
робити, доки жидівські харчі та важка робота доведе його до
кінця, або зробить з його нікчемного чоловіка — хворого та
слабого.

От така гірка доля випадає кожному робітнику, котри по-
падається до жида в неволю; знає кожний наперед, але во-
лею — неволею їде. Спитаєш іноді такого чоловіка, чого він
на таких умовах іде робити на сахарну і завше почувеш:
„з голоду“. Ідному податків нічим заплатити, у другого була
де-яка скотина, — продали за недоїмки, а самого залишили без
хазяїства: треба новим обзаводитись; инший має де-яку частину
землі, а в другого її не ма, — він і ходє по заробітках; а за-
робітки тепер які? робиш, робиш, ні рук, ні ніг не чуєш, ду-
маєш, хоч би що заробити, а жид тебе оштрафує та обшчита, —

от і зоставаєся з чим пришов“. Так одказує трохи не кожний робітник, а то навіть і всі.

Загльаньмо тепер в жільля робітників.

Всі вони живуть в казармі. В цій казармі је дві половини: в одній живуть тільки робітники, а в другій—щче зроблена ј кухня. В кожній половині біля стін і посередині зроблені ліжка з дощок, де сплять робітники. Тут так тісно, шчо проміж ліжками хіба два чоловіка розменеться. Долівка земљана, з вибитими скрізь великими јамами, так шчо легко можна ноги поламати. Смітьтя мабуть ніколи не виноситься, а загортається під ліжка, бо там лежать цілі купи гною; хоч і кажуть, шчо је якась „вентиляція“, але вонь в казармі ніколи не проходить. Спить робітник на своїй свитині, котру підстила, як ляга спати. В обох половинах живуть всі робітники разом з жінками ј дівчатами, котрих је душ 80.

Треба додати, шчо на інших заводах Київськ. губ. је особі половини, де живуть тільки баби та дівчата, нарізно від чоловіків; це найбільш буває на тих заводах, де робітників најма ј содерже не підрядчик, а сам завод, через свою контору. Але на степановській сахарні цього не ма: всі робітники живуть разом, себ-то ј баби та молоді дівчата.

Кожний завод повинен мати свою больницу з аптекою, фельдшара ј лікаря, шчоб хворому можна було хоч трохи допомогти, а јак завод не хоче мати свого лікаря, то мусить просити повітового, шчоб раз-у-раз најїздив. Лікарь повинен не тільки давати допомогу хворим, але разом з поліцією мусить придивлятися до санитарного ј гігієничного стану робітників, себ-то,— шчоб в казармах було чисто, сухо ј тепло, шчоб харчі були свіжі ј здорові, ј таке инше; але замість всього цього заводський лікарь одбірає карбованців 1500, а јак јого не ма, то повітовіј теж карб. 300—400,— по умові з хазяїном; першиј за те, шчо мусить бути на заводі „свій“ (бо „свій“ буде мовчати), а другиј,— шчоб. приїхавши, не доглядатись до чого јому треба. а де з ким побазікати та викурити цигарку. Так саме ј становиј буде мовчати, бо ј јого не забувајуть: перепада ј на јого дольу карбованців 300.

Праведні та милостиві судьді теж не звертајуть својејі уваги на бідного робітника, хоч і зовуться вони милостивими, та тільки милость јіхня не дља робітників, а дља тих, хто јіх теж не зоставляє своїми милостями. — „Де нам позиватись,“ казав мені один робітник, „коли скрізь і всі підкуплені; подаси жалобу хоч-би до мирового, ј мајеш надіју, шчо тебе не осудять; аж гльади, рішили та не на твоју користь: зітхнеш тільки важко та ј руки опустиш“.

Та ж справді, чого іншого можна сподіватись робітникам хоч від такого судді, як тутешній *Бьеєв* (живе він в м. Вороновиці). Кілько раз не позивали прості льуде економів та інших урядників за те, шчо вони дають їм тумаків, а то ж інше одлуцпльять, але ні разу жалоба не рішалась на користь їх, а тільки з економів бралось карб. по 40 на якіксь приють, хоч гроші ж віддавались на руки самому судді. Але як тільки з „начальства“ хто небудь почне позивати робітників за те, шчо не змога їм була відробити забрані гроші, то наш суддьба шпарко приймається за діло ж ріша його на користь начальства, та ж видає їм зараз ісповнительні листи; маючи ці листи, начальство напевне здере з робітника своје, навіть хоч з мертвого.

Випада тут сказати, шчо робітникам доводиться коштувати кулаків свого начальства тоді, як почнеться робота в полі, як садять буряки то шчо; тоді начальство гульає по своєму. Начальство, як казав жа шче попереду, найбільш із польської шляхти; їм важко на душі, як вони не побють кого, або хоч у волю не налаються та не назнушчаються над ким. Тільки ж нешляхтичі те ж добрі: всім тутешнім робітникам звісні два брати Іван і Грицько Дмитраші; — служать вони у гр. Бобринського в м. Смілі, Київск. губ. Ці два чоловіка сами з простого народу ж шче за часи крѣпацтва прославились своєю лютістю. Їх робітники звуть не инакше, як катами.

Подивимось тепер на робітників в тої час, як на заводі кипить робота. Завод не перестає їти місяців 5—6, від початку жовтня, доки можна йому їти (поки је лід, сніг); роблять на йому в день і в ночі в дві зміни: з півдня до півночі становиться на роботу одна зміна чоловік 250, з півночі до другого півдня — друга зміна теж чоловік 250; кожна зміна лічиться в 12 годин, і робітнику тільки тоді можна одібрати свій місячний заробіток, як він простойть 30 таких змін. Кожен робітник має своју роботу: один надривається в пресовому відділі, другий в одділі дефікації, третій — в пробільному, четвертий — в паточному. Кожному робітнику дають одну яку небудь роботу; з неју він і возиться вже до самого кінця; покинути ж цю та взятись за другу не всьакому доводиться. Вся робота заправляється вчинком парової машини, від чого кожному робітнику треба раз-у-раз робити, бо машина не зна відпочинку. Така робота дуже важна, а найбільш льудьм малосильним і малолітнім. До сього треба додати шчо ж те, шче в однім одділі дуже холодно, а в другім дуже душно; от наприклад в пресовім: там всього 2^о тепла: дуже холодно, та шче ж сиро, бо долівку раз-у-раз поливають холодноју водоју, шчо б не виділилась кислота з бурячного соку; в таким-то місці льудьм приходиться ро-

бити, та шче ј иншиј, котриј маје одну тільки пару чобіт, скидаје јіх, шчоб не пропали, і робе зовсім босим. За те в других од-длах дуже тепло: наприклад в паточному $+40^{\circ}$, в пробільному до $+37^{\circ}$ і раз у раз повно пару, в квасильному $+37^{\circ}$ і повно кислоти від броженьня, при заквасці, вугля. Воно мов і рај робити в такім теплі, але на ділі виходе пекло: самиј здоровіј робітник, проробивши тут одну зіму, робитьсьа блідним, худим, щочки ј очі западајуть і рідко јому доводиться поправитись хоч трохи, а најчастіш він так і коротаје остатню своју жизнь.

Не можна промовчати, шчо инші робітники видержували довго каторжну жизнь на сахарні ј за довгіј час роботи добре зрозуміли те діло, котре јім поручали. Ја сам знају де-кілька чоловік, котрі років за дестьа роботи на сахарні так зрозуміли діло по варці соку на дефікації ј в аппаратах сахарного сиропу, шчо јім не треба було помічі вчених техніків. Але все ж таки не доводилось јім бачити лучшого житьтя на заводі: јіх так само, јак і других, штрафовало всеяке начальство за самі малі вчинки: не покоритьсьа робітник јакому небудь „маленькому начальнику“, не догляне чого в својіј роботі, јого зараз штрафують; а то иншиј візьме гнилу трыапку огорнути својі голі ноги, јому кажуть, шчо він вкрав јіјі ј відвертајуть з нього часом половину місячного заробітку, а то навіть і до мирового потягнуть.“

Ось друга допись про житьтя робітників коло машин в *Звенгородичині* (Кијівськ. губ.)

„Не багато је на світі таких крајів, де б дльа хліборобства було б вже позавожувано такого багацько різних машин, јак у тіј частині південнојі Украјини, з котројі оце ја вам пишу. Хіба тільки шчо в Англії, в північній Америці та в Венгрії је јіх шче більше, ніж в південній половині Кијівськојі ј північній половині Херсонськојі губерніј. Особливо в нас багато парових молотилок. Трохи не в кожнім селі је парова машина, хоч в пана, хоч в жида орендатора. Јак видеш часом в осени на могилу в полі, то иншиј раз побачиш јіх не менш јак пјать штук за-разом, шчо курять на степу. В инших великих господарствах, наприклад в нашім повіті в Шполі, в Калигірці, је јіх і по три ј по чотирі. Звісне діло, шчо в тих землях, де зразу заводилось багато машин, наприклад в Англії та ј на Московщині, ціна робітникам через ці машини завше зменшајетьсьа, бо машина з јакими двадцятьма чоловіками справить стілько роботи, скілько наперед того ј сто робітників наврьад чи зробили б. Через те остатні вісімдесять чоловік мусьаь шукати иншојі роботи, мусьаь најматись дешевше, а часом і зовсім зостајутьсьа без усякого заробітку. Затим то прості лъуде в

західній Європі і на Московщині з початку дуже ненавиділи машини, а як де, то і досі ненавидять. У нас то вже річ трохи инакше. Рідко де льуде жаліютьсья, шчоб машини в їх одбивали роботу. У степовім краю південної України землі је доволі, а льудеј не багато, і через те поки не було парових молотилок і инших машин дльа хліборобства, то дуже багачько ґрунту раз у раз зоставалосья не ораним. Як почали навозити з за кардону ті машини (починајучи від 1855—1860 року), то пани стали засівати хлібом в два або і в три рази більше поля, ніж наперед того. Усьак знаје, шчо у нашій стороні пани завше дуже поспішајутьсья з усьакоју роботоју в хліборобстві. Кожен пан бажаје, шчоб у його було і виорано, і засіјано вперед, ніж у сусіда. Кожен пильнује убрати весь свіј хліб, як він настигне, за јакий тиждень, а особливо усьак гонитьсья за тим, шчоб, як можна, швидче вимолотить своју пшеницьу і відправити її до Одеси або до Миколајева. Наше зерно тільки тоді добре купляјуть за границьу, коли воно буваје приставлено до кораблів дуже рано, вже в августі і у сентябрі місяцях. Через те воно в нас і рідко трапляјетьсья, шчоб машини одбивали роботу в льудеј. Так само не можна казати, шчоб і ціна на льудську працьу стала менша від того часу, як у нас прийнялись машини. Тим часом одначе і нашим льудьам буваје од машин не мало лиха. Перво на перво через машини та велике панське хазьајство, дрібне мужицьке хазьајство рујнујетьсья до решту. Ми вже сказали, шчо пани дуже поспішајутьсья з усьакоју машинною роботоју. Шчо ж з того виходить?

В нашій стороні пани најмајуть льудеј до роботи коло машини шче зараньа, на весні або в осени, у тој час, як з льудеј податки збірајуть. Тоді саме пани дајуть льудьам гроші на одробіток на десьятини або до машини. От же ж як почетьсья панська робота, то льуде мусьять шчо дньа виходить до неї, хоча б на їх власних нивах вже зерно на земљу висипалосья. Через те воно завше і буваје, шчо в льудеј і виорано, і посіјано, і убрато, і вимолочено пізніше, іак в панів. Певно, шчо це дльа льудеј велике лихо.

Як буваје, шчо в пана стојить на десьятині 15 кіп, то в мужика тільки 10. Пан з кожној копи пшениці маје шість мірок, або і цілу четверть зерна, а мужик јаких мірок 4, бо решта висипалась, або миші појли. Пан свіј хліб продаје рано і за дорогу ціну в Одесі або в Миколајеві, а мужик хіба шчо після Дмитра (26 октябрьа) вивезе јаку торбинку в містечко і віддасть її на базарі жидам за півціни. А це все через шчо діється? Через то, шчо в панів багато землі і хазьајства великі, а в льудеј ґрунту мало і хазьајства дрібні. От же ж чим

більш пани машин накупляють, тим вони більш хліба засивають, тим їхні хазяїства стають обширніші. Чим далше, тим гірше льуде гаютьсьа на заробітках, на панських ланах, та коло панських машин і тим гірше руїнуютьсьа їх власне хазяїство. Одначе ми не затим повели нашу розмову, шчоб розказувати вам про ввесь вплив, якік мають машини на льудське житьє в південній Україні. Це річ дуже довга. Скажемо одначе кілька слів про одну частину цього діла. Кожен знає, шчо пани та жиди мають від машин велику користь. Усьак добре розуміє, шчо та користь іде їм не від самої машини, а від льудеї, котрі коло неї працюють, бо звісно, шчо машина, хоч як хитро вона зроблена, усе ж таки сама, одна, без льудеї, ніколи нічого до ладу не доведе.

І шче до того ї робота при машинах не легка ї не безопасна. Машин не давно понавозили в нашу сторону; наші льуде до їх шче не конче привикли ї через те не рідко трапляютьсьа лихо робітникові від машини. Іншиї раз вона чоловікові пальці подриває, другиї раз усьу руку; не рідко буває, шчо ї до смерти вбє, або ї шче гірше: скалічить на віки.

Таке лихо буває дуже часто, тільки про його шчось дуже мало знають. Навіть ми сумніваємось, шчоб була на Україні хоч одна парова молотилка, котра б своїми колесами та зубами не потрошчила льудських кісток, або не пролила крови робітників. Ми знаємо не про один десяток таких случаїв, знаємо, шчо де на якік машинах такі річі бували по три ї по чотири рази, а не знаємо ми шче ї однойї паровойї машини, котра б проробила три роки ї не скалічила ні однойї льудини. Але цього шче мало. Ми не знаємо ї одного случаю, шчоб той пан, або жид, котриї був хазяїном машини, заплатив хоч копійку робітникові за каліцтво. Найбільше бувало нещасних случаїв в перші роки, як тільки понавозили машин у нашу сторону, одначе ми не хочемо доказувать по давнім давньам, а розскажемо тільки про деякі случаї за остатні роки.

В селі Критках Звенигородського повіту је орендатор жид Цікліс. У його је парова молотилка. На тії машині в сентябрі 1874 р. робив за подавальщика парубок з тогож таки села *Іван Т.* Трапилось йому таке лихо, шчо барабан машинниї ухопив його праву ногу, чисто їїї поторошчив і трохи не одірвав у шчиколодці. Цілісіньких три тижні нещасниї парубок пролежав в хаті свого батька без всякої помочи. Усьа нога взалась антоновим вогнем і стала чорна, неначе вугільє. Мати його стратила остатні свої гроши 30 карбованців, шчоб як небудь його видічити, одначе нічого не пособляло. Її дуже не хотілось віддавати його в больницю, бо в нашії стороні прості льуде

боятьсясь больницы. Їздила мати до лікаря прохати, щоб той приїхав до хати відрізати синові ногу. Одначе лікар не приїхав. Нарешті Јвана Т. таки повезли у Звенигородську больницу ј там вже одрізали јому ногу.

Певно, шчо це було зроблено трохи не через місяць після того, як машина јого побила, ј через те мусіли відрізати јїї далеко вишче, ніж можна було б зразу. Окрім цього одпустили јого з больницы не загоївши добре рани, так шчо ј через цілі-сінькиј рік після того рана шче гноїлась, хоча Јван Т. зроду свого чоловік доволі здоровіј. Тепер він трохи навчивсья шити чоботи ј з того живе, одначе ј досі ходить на милицях, бо не можна јому ј дерев'янојі ноги прилагодити. Жид Цікліс не дав јому ј однојі копійки ј нічого не схотів роботи јому на поміч окрім того, шчо кілька разів вилајав јого матір за те, шчо вона не хотіла сама зараз везти сина в больницу.

В селі Сучку Звенигородського повіту орендује панськиј степ жид Гинцбург. Маје ј він парову молотилку. В октябрі 1873 року стојала та машина на степу ј молотила. Усьак з нас знаје, шчо до паровојі молотилки треба двох чоловік машинистів: одного до паровика, другого до молотилки. От же ж жид не схотів најмати двох лудеј, јаких треба, а приставив до молотилки хлопця 16 років *Корніја С.*, котриј до того часу пас тельата ј ніколи не робив коло машини. Стојав јакось Корніј С. на драбині ј лив оливу в підмашинники. Драбина трохи похїтнулась, і впав він грудьами ј правоју рукоју між колеса машини. На шчастья машину швидко зупинили ј виньняли Корніја С. та вже з чисто побитими грудьами ј головују. З ран у јого кров так і бігла, а права рука була вибита з плеча ј трохи низче ліктя обидві кістки перебиті. Кінці јїх попробивали м'ясо ј стирчали крізь шкуру. Нешчастніј хлопець зараз упав без пам'јати, а луде почали казати, шчо треба јого одвезти на село до матері, бо машина робила на степу верств за три од села. Одначе жид, управляјушчиј Гинцбурга, не дав ані воза, ані конья, шчоб јого одвезти, кажучи, шчо вози потрібні дльа роботи, ј Корніј С., побитіј і знівеченіј, пролежав без всьакојі пам'јати на степу 2 години, поки не надїхав случаем з села один чоловік і не взяв јого з собою. Нічого ј казати, шчо Гинцбург не заплатив Корніјеві С. ні однојі копійки за калїцтво. На *Лебединськїм* сахарнім заводі у жида Ізраїля *Бродського* в марті 1876 року случилосья таке діло: Јшов один з робітників, молодіј парубок років 19 по досці понад великим казаном з окропом, послизнувсья ј упав в тој окріп. Јого зараз витягли, ј на диво лудьам він не вмер, одначе не можна сказати, шчоб і очунав. Вилежав він јаких тижнів шість в больницы ј після того јого одпустили.

Побачили ми його аж при кінці јульа, одначе ј тоді не було в його по пояс цілого шматка шкури. Увесь він був страшенно синій, і від ран та струпів понаростали по всьому тілі довгі смуги, червоні та такі тверді, неначе јому хто під шкуру позакладавав шматки дерева в палець завтовшки. Багато де в яких місцях шкура від ран постъагувалася, страшенно боліла ј свербіла.

Можна на певно сказати, шчо проболіје він шче не менш, як рік, та навряд чи коли зовсім очуняје, бо від дуже великої спеки в його ј тепер вже в середині попорчено. Ізраїль Бродський, так само, як і другі дуки, не має звичају платити шчо небудь робітникам за каліцтво, котре вони добудуть собі, робључи на його, і цей парубок, так јак і багацько других лъудеј, дурнісінько на віки втратив своје здоровја. Та це шче не все. Це був такий случај, шчо робітник сам послизнувся ј упав в окріп, і жид може казати, ніби то він тому не повинен.

На Лебединськїм заводі діјуться ј гірші діла. Је там така машина, котра підімаје голови сахару вгору на сушку. От же ж та машина так паскудно налагожена, шчо дуже часто голови сахару від самојї стелі падајуть назад і разбивајуть голови лъудям, котрі на низу робљять. За цю зиму 1875—1876 р. не одного чоловіка вбили сахаром на смерть, а покалічили на віки ј шче дуже більше. Все це робитьсја јакось нишком; ніхто про те нічого не знаје. Бродський з кожним роком стаје багатшим і багатшим і вставляје окуляри начальству та сусіднім панам, будујучи коло завода школу ј больницю. Јакі порядки в тіј школі, ми шче добре не знајемо, а в больниці то погано, бо лъуде, котрі в ніј бували, дуже жаліјутьсја. Такі самі случајї каліцтва од машинної праці в нашій стороні за остатні часи траплялись в Шполі Звенигородського повіту, в Калигірці Звенигородського повіту, в Малій Вишчі ј шче де в яких селах Іелисаветського повіту. В селі Нечајівці Чигиринського повіту в 1874 році один молодіј чоловік вмер, бо переробивсја, працьуючи за подавальщика на жидівській паровій молотильці. Кожен раз діло діјалось однаково: робітники тратили здоровја, або на вік зоставались каліками, а хазяјини машин не платили јїм нічого за те лихо, котре вони собі добували, працьуючи јїм на вжиток.

Певно, шчо це завше так було ј буде всуди, *де робітник працьује за гроші на панських або жидівських машинах*. Хазяјин маје машину, маје ј гроші; јому бајдуже, шчо јого машина кого вбје, або скалічить јакіј десьаток лъудеј. Він завше најде інших робітників, бо нужда та голод приведуть јїх до нього. Тим часом одначе ј тепер вже в інших крајах, наприклад в Англії, хоча шче ј не заведені гарні громадські порядки, ј хоча ј там робітники шче працьують на хазяјських заводах та машинах,

та всеж в Англії робітники вже трохи розумніші, ніж наші, і вже вони присилували хазяїнів машин до того, шчо ті мусьять заплачувати їм грішми за каліцтво, котре вони добудуть, роблячи на тих машинах. Певно, шчо, по правді кажучи, здоровя чоловіка не можна оцінювати ні на які гроші, одначе всеж, як став чоловік калікою, то треба йому чимсь харчуватись. В Англії робітники до того часу розбивали та палили машини і заводи своїх хазяїнів, аж поки не настав такиї закон і звичай, шчо хазяїни мусіли їм заплачувати за каліцтво доволі великі гроші. Не завше вони і там чесно платять, бо дльа багатого чоловіка закон не писаниї; не завше так само вони платять стілько, як треба було б, одначе буває вже в Англії і таке, шчо хазяїн мусів був заплатити своєму робітникові не менш як 7,500 карбованців за каліцтво. Шчо́б то заспівав жид Ізраїль Бродський, як би його присудили заплатити такі гроші тим людьам, котрим він розбиває голови своїм сахаром? Одначе не ма і признаку, шчо́б у нас думали завести хоч англійські звичаї і закони. Чи заведуться вони без того, шчо́б і наші робітники не почали розбивати машини і голови отаким катам та розбіжникам як Ізраїль Бродський і інші? Думаємо, шчо навряд!.....“

От до такого доживсь вільній селянин наш в тих самих славних Брацлавщинах та Звенигородщинах, звідки колись батьки його з Богунами, та Нечаїями, та Перебийносами попроганьали, було, ляхів—панів „геть аж за Вислу“ та похвальвались, шчо „не попустять їх знову із Польщі, поки їхньої живности“! Даремна похвалка! Тепер там селянин повернувся в якийсь гачок коло машини, котриї як зломитьсь,—то нікому і не жаль. Навіть гірше,—ніж в гачок,—бо і гачок иноді підчинять, або хоч зховають, шчо́б продати в лом.... А людським ломом тепер, бачте, не торгують! Ну, то і нехай вальається!

Як звісно, розумні люде хвальються, шчо в нас крестяне получили 19 февралья 1861 р. і земљу, і волю од панів, та шче і *свою вільну справу в громадах*. Так би мусило бути,—бо поміщик був колись не тільки паном над працею мужика, а шче і начальством, поліцейським. Воно, коли вже до суті добіратись, то поміщик перш усього був начальством, воїацьким та поліцейським, над громадянами, котрих він водив на віїну та судив і штрафовав,—а потім вже став вважатись за влестителя праці мужицької, котра перше робилась йому замість жалуванья, перше маленька, а далі більша,—а далі вже пан почав вважатись і за влестителя усїєї громадської землі, на

котрій робилась ця праця. Војацьке начальство помішчиків в Росії почало од них одпадати після того, як царь Петро I, з двісті років назад, впорядкував рекрутчину, а в кінець воно одпало од них, коли з сто сорок років назад царь Петро III дав волю панам не служити в царській службі. Тоді то зовсім војацьке начальство над мужиками одійшло од помішчиків до офицерів та чиновників, котрі вже брали жалуванья не працею мужицькою на землі, а грішми з казни, шчо, звісно, складалась з мужицьких же податків.

По настојашчому, коли з помішчиків знялась колишня служба їхня, то треба б було зараз одібрати в них і жалуванья за неї, то б то землю,—але так не сталось. Од того то між инчим після волі дворянської та рекрутчини,—крепацьке життя стало ще гірше: царство та царське начальство витягало де далі все більше од мужиків, а пан став вже зовсім властителем землі і праці мужицької та до того ще зоставсь і судью і поліцейським начальством над крепаками. Нова крепацька воля 1861 р., котра настала через сто років після дворянської, зоставила, як ми бачили, більшу частину громадської землі в руках поміщика і вже через те не могла справди увільнити працю крепацьку од панської служби. Шчо справди скасувала ця воля, так це поліцейське начальство поміщицьке, замінивши його громадським,—та тільки не вільним, а під команду царських чиновників, на більшу половину все таки панів: посредників, ісправників, членів крестьянських присутствій і як би вони там ще не звались. До того ще крепацька воля 1861 р. нічим не вменшила ні тягарів державних (податків, рекрутчини і т. и.), ні неволі всіх людєй в Росії в царського начальства. От через шчо в кінці всього нашим буцім то вільним людьям, селянам, живеться тепер навіть ще гірше, ніж це могло б бути після тієї безземельної волі. От через шчо не тільки не вменшилась неволя і здиство царського начальства, а і громадські крестьянські виборні повернулись в нове начальство над громадянами. Це мусило стати тим більше, шчо „Положеніє 19 февраля“ всю вагу так званого „крестьянського самоуправленія“ положило не в справній громаді, — селі, а в канцільарському зборі кількох сел, — в *волості*.

В II т. „Громади“ ми дали кілька звісток про здиство царського начальства з наших селян. Тепер, в часи війни, і перевозу війська, в часи, коли царське начальство вбільшено цілою ордою сільських „урядників“, тягарі державні, неволя і здиство царського начальства, мусили зрости до страшної вишини. Тільки ж, хоч нам в тому і дуже соромно признаватись, а ми не влучили об цьому за два роки *од наших товарищів на Ук-*

раїні нічогісінько, окрім двох листів, котрі печатаємо далі. Ми б готові думать, шчо наша Україна з цього боку „благоденствує,—бо мовчить“, як би навіть з казенних голосів не видно було, шчо до благоденствія її далеко. Та і те, шчо розказано в двох згаданих листах про *кінську та льудську рекрутчину*, певно ж, не в двох тільки місцях було.

Ось листок з *Подільля*:

„26 окт. 1876 р. селський староста, по највишчому приказанію, зібрав усіх льудей у зборні і објавив, шчоб усі ті, в кого јесть коні, јавились с кіньми в м. М., де находитьсьа волость. Од цього села, де це діјалось, до м. М. шчитајетьсьа вісім верст. Нігде дітись,—треба було вести коней, покидавши дома роботи. Продержали їх там не багацько—два дні. Лісти було нічого, бо звісно, кожний думав, шчо за день звернетьсьа назад, то і нашчо ж јого брать харчі з собою? Коні теж стојали не јівши. У м. М. все здоровчало од великого напливу льудей, бо до цієї волості, опріч цього села шче причисляјетьсьа вісім сел, з котрих теж льуде поприводили коней. Гемонським жидам лахва була. Проморивши бідних льудей трохи голодом, одпустили їх до дому, записавши коней. Пропало два дні. Царю, бачите, так захотілось. Але це шче нічого. Слухајте, шчо далі було. Позаписували ото коней; поділили їх на три одділи, ну, і обішчали дати грошей. Так шчо ж? казав пан кожух дам, та і досі тепле јого слово, то так і це; грошей, кий чорт їх і бачив, а на мужиків знов повинність накинули. Треба було безпремінно і к назначенному строку вести коней в *Литинський* повіт, та шче і не абијак, а *кованих на всі чотири і з арканами* в півтора аршини. Як же хто цього не вповнить, то і штраф наложили: як хто приведе не підковану коняку, то повинен заплатити з кожної ноги по 50 к.; а як хто без аркану приведе, то 1 р. 50 к.“

А ось другий лист з *Полтавської губернії, Кременчуцького повіту*:

„Оце сьогодні вирядили з нашого села москалів, тих, шчо „по билетах“, то б то безстрочних. „Ну, тај сліз сьогодні виплакано через оцьу војну!“ сказав мені один чоловік, здихнувши, як уже вирядили москалів. І справді, не можна було не бачити і не чути тијейі мішанини і гвалту, шчо були на нашому селі. Тој біг із поля, поспішајучи до дому, тој по двору метавсьа, мов чогось шукав, а тој, неначе прибитий обухом, ворушивсьа і шукав під лавою чобіт.“

А за бабів та дітей нічого і казати:—ті голосили, неначе по

мертвому. Плакали і самі москалі, плакали і батьки. Приїшла повістка до нас в 3 годині після обіда, а к світу другого дня наші москалі мусили бути вже коло машини, у Кременчуці; жінкам і батькам заборонено було їхати їх проводити, щоб не наганяли суму на лудеј, та не турбували своїм плачем віськових урядників. Як же тут не плакати, коли не дають і попрощатись!

Може б хоч роздобув грошеньат, або впорядкувавсь б з хазяјством, так над шијеју стојать староста і десьацькиј— „мершчій іди, тај іди“. У чім же вони јдуть? Вони не голі: јім шче за два тижні казано придбати добрі чоботи з довгими хальавами і кожушок чи то полушубок; — і то не дурно, бо уряд обіцьвав јім сплатити по 3 карбованці за штуку.

Јакиј же можна справити полушубок за три карбованці, коли саміј простиј кожух коштује сім або вісім карбованців? Це мабуть знајуть ті, шчо визначали ціни, а москалі не знали, бо пішли в самих свитках або шинелях, у кого були. А до Кременчука 50 верстов, — треба јти на всју ніч, а ніч темна, осіньня та шче і калюка. Підвод казано не давати, бо јих дајуть за дља недужих хйба, бо і ті повинні зіходитись. Збігшись та зібравшись на швидку, москалі вијшли на мајдан; а тут збіглосья сливе шчо все село: і старе, і мале; тут кум, а там сват прошчајутьсья, цілујутьсья, плачуть; зајшли в шинок проводити і довгенько там зоставалисья; вијшли, затягли жваву українську пісьну, тај пішли шляхом, перегукујучись, шчо б не розгубитись, та не заблукати де поночі.

Тепер у нас біганина страшенна; становіј наш А—в гаса шчо духу од волості до волості та розвозить „предписанія“ і звичајно бје..... От приміром наближајетьсья він до М—ської волості, а біля волості сиділо два десьацьких; забачивши станового, вони митьтьу кинулись у волость звістити. Становіј убіг в волость та і давај од разу јих лупити:

„Вы смѣли, такі-сякі прятаться отъ меня!“ та з шчирого, певно, патріотизму побив јих у кров, шче і третього до того. Бог уже зна, за вішчо.

Кому від цього всього і јака користь? Не знају, як далі, а тепер тільки жидові хйба, шчо в шинку, та оттому становому, шчо јому почепльять звісно орден за јого „ташкенство“.

Оця віјна надала шче більшу власть отим свіјським башибузукам, котрі і так ујілисья добре в мужицьке життья. Тепер гляди, кожен старшина, кожен писарь бје мужика, шчо б тој давав підводу під москальа, або шчо друге.

Учора і сьогодня була в нашій волості кінська перепись. Усіх коней зібрано було 805; з усіјеј волости потрібувалосья

тільки шестеро. З цього числа штук на 200 було панських, попівських, купецьких і жидівських, остатні мужичі, або обчественні. Казано було вчора в шість годин в ранці представить усі коні. Представили. Дожидалися до 4 годин після полудня, а далі волосні урядники сказали: „ступайте з богом до дому; не буде сьогодні“. Другого дня, то б то сьогодні, годин в 12 поприїздили станові та пани, шчо повинні були коней вибирати, і вибрали, скільки їм треба було.

Полічить, шчо це стоїло саміј тільки нашій волості? — коли один жид шинкар заробив карбованців 150, бо народу було чоловіка 300, або і більш, а на дворі до того холодно та мряка; кожний по неволі випје восьмушку. А тим часом дома пропада оранка. Шчоб вибрати 6-ро коней, треба було на два дні збирати 800 коней, та з ними триста чоловік лудеј. *)

Отак відбивається віјна на економічному житті мужика. Шчо тичитьсьа до морального чуття, з яким ішли на неї наші москалі, то воно видко з такої ось фрази, котру сказав один москаль: „на нашого царя повстали сім земель, ну, звісно, треба заштитить і дати помочи“.

Ми маємо більше звісток про *поведінку* крестьянського, најбільш *волостного начальства*,—котрі і подаємо далі.

Ось повість з *Подільля* про обдиранья крестьян *царськими патретами*, обдиранья, котре, певно, сталось через згоду якого купця з посередником та волостним:

„Якось прошлим літом приїшлося мені проїздити через одно село *Подольської губ. Велику Курієвку (Ольгопольського повіту)*, і як діло було під вечер, та шче до того јшов страшениј дощ, то ја взяв та і заїхав до одного хазяїна на ніч. Хазяїн і хазяїка з своїми дітьми тільки шчо вернулись з поля і лагодились вечеряти. На вечерю попросили і мене з фурманом моїм. Як ја так і фурман мій не відреклись від вечері, бо були дуже голодні. Після вечері мій фурман пішов до своїх коньат, а ја став балакати з хазяїном про те про се.

— „Як же вам живецца“, питају ја далі свого хазяїна?

— „Шчо ж, відповів він, нічого таїти гріха, таки дуже зле. Хоч правда і за панщини не ліпше було жити, але і не гірше, бо тоді не було такого здирства, як тепер: тепер шчо не рік,

*) Тому, хто б сказав, шчо це тільки нещастливі стучаї, а зовсім не система, — ми нагадаємо, шчо як раз за те, шчо в «Голосі» було розказано подібне з Курської губернії, — газета потерпіла кару. Кара та і показала, шчо такі чинки з крестьянами, які тут розказані — *мусять* бути в російській державі, поки держитьсьа царство. М. Д.

то податки все більшають та більшають. От, наприклад, возьмем оцеї рік,—ні з сього, ні з того на тобі шче ј новиј податок“.

— „Јакиј“? спитав ја.

— „Јак јакиј“?! крикнув мій хазяїн, „хиба ж це не податок, шчо в нас принушујуть всьакого купувати царські патрети“

На шчо мені јого патрет? Коли хотять, шчоб кожниј мїг забачить царя, то нехај пришльуть на кожную волость, або ј на кожде село по јїдному патрету, та ј годї; хочај і це дарма, бо хто маје час дивитисья на ті патрети? Але нехај би вже так було! Кожниј мїг би заплатити копїјку, або ј двї, а то давај по пјатьдесятці (25 копїјок)“.

— „Роскажіть-но мені, дядьку, оце діло, јак треба, по порядку“, попросив ја јого.

— „Та це діло просте : колись тутечка приїхав до нас волостниј писарь з старшиною по јїдному ділу (мали судити тут јїдну жінку за злодіјство); при цьому ділі писарь прочитав нам папір, шчо ось, хто хоче мати царські патрети, то нехај приходить у волость і приносить з собою пјатьдесятку, то там јому ј дадуть ці патрети. Де котрі пішли до волости та ј купили собі патрети. Не знају, шчо вони з ними робили, бо не роспитувавсьа. Так було діло з першого разу, а потїм, коли вже приїшов час платити податки, знов приїшов до нас волостниј писарь з старшиною, знов прочитав нам јакијсь папір, шчоб вже всі купувади царські патрети — „так царь казав“, одповів він—і дати за ті патрети треба було по пјатьдесятці. Ми всі загули..... Бо справді таки не було тоді грошеј на патрети; у мене, наприклад, ледве стало на подать, а пјатидесятки хоч зарїж не мају. От ја ј сказав оце волостному старшині. А він јак розгримајетьсьа на мене: „јак ти, сьакиј такиј! на горїлку гроші је, а на патрети царські не ма?! Та ја тебе в холодну на три дні запру“! Боживсьа ја, кльавсьа, шчо не мају пјатидесятки, ј слухати не хоче. „Староста, каже, гльади, шчоб ти завтра відібрав від нього пјатидесятку ј доставив мені“! Хочу, не хочу, треба було десь дістати пјатидесятку, бо приїшлось би три дні стратити в холодніј. От ја взяв, відніс двї курки до жидівки, продав за пјатьдесятку ј купив патрети; а другї, котрі не мїгли дістати тојї нещаснојї пјатидесятки, посидїли по два, а то ј по три дні в холодніј і все таки приїшлось шчо небудь продати, та заплатити за патрети“.

Ја попросив хазяїна показати мені ті патрети. Він поривсьа в бодні та ј приніс мені шчось завязане в хустині. Розвязавши хустину, ја забачив патрети царя, цариці, наслідника, јого жінки ј сина наслідникового....“

Ось дописі з *Полтавщини* про мошенства волостного начальства, з котрих в першій видно ј спілку јіх з панським та царським.

„У *Попівській волості*, Миргор. повіту, замотано урядниками *тисяч сімнадцять* карбованців. Обчество давно вже це примітило ј хотіло повірити гроші, та мировіј посередник *Акерман* (тепер він мировіј судья!) не допустив; — кажуть, шчо він діливсьа з урядниками. А тепер уже ціліј рік лічуть та ј толку не добутьсьа.

Головній заправляло всім ділом *Максьута* (він був перш писарем у Х.....ці, а потім старшиною у Попівці, ј добре таки наживсьа з громадських грошеј) тепер уже вмер, і діло, певно, пропало.

В Пищанській вол., Полтавськ. повіту. За старшинуваньня *Соловејка* зајіли в нас урядники 700 карбованців громадських грошеј. Пісьла кожних трьох років обчество завше најмаје щотчика, шчоб повірвав урядників. Ото ж і тепер најшли якогось поганенького панка на Середній Голтві (село). Написали приговор: дајемо јому по 3 копійки од податної книжки ј $\frac{1}{3}$ частину того, шчо зашче на урядниках. Наперед дали јому по $1\frac{1}{2}$ копійки ј сказали, шчо остатні $1\frac{1}{2}$ коп. дамо тоді, јак зашче. Засідатель, саміј найбільшій мошенник, грамотній, назнача сход виборних від обчества в такіј час, шчо льудьам не можна було пријти: сніг розтав, і вода, јак по весні, позаливала балки. Ја сам ішов, скупавсьа в бальці ј вернувсьа. Льуде не зіјшлись. Засідатель і урядники сами видали щотчику по $1\frac{1}{2}$ коп. Пісьла того він купив у засідателя вітряк і не зхотів вести щчоти.

Пропало 700 карбованців і шче ті 3 коп. від книжки, котрі получил щотчик. Другіј засідатель теж зајів льудських 40 карбованців,—пропали“.

Про *волостних писарів* пише нам товариш з *Звенигородщини* з своїми увагами, котрі хај читачі сами порівняють з нашими :

„В наших руських часописьах часто ј довго говорили про волосні суди; із всього того, шчо говорилось, видно, шчо јак ті, шчо судять волосній суд і хотять замінить јого „всесословною волостью“ Орлова Давидова з К^о, так і ті, шчо бажають, шчоб волосній суд зоставсьа по прежнему, кажуть, шчо больачка в волостних судах—писарі ј судці без жалуваньня. Дајте, кажуть авторі, жалуваньня судцьам і діло зовсім перемінитьсьа; прибавте, кажуть, жалуваньня писарьам і вони зараз переста-

нуть бути хабарниками, міроїдами. Шчо до первоїї тези — дати жалуваньня судцям — то ми хоч од цього хорошого нічого не ждемо, але поки замовчимо об цім. За прибавку ж жалуваньня писарьам ми скажем от шчо. В нашій Звенигородщині не ма ні однієї волости, в котрій би писарь получав менче як 300 карбованців в год, окрім обшественної кватири, окрім даремної обшественної землі в скілька десятин, окрім, далі, даремних тижневих робітників і робітниць. У нас, далі, јесть і такі волости, де писарі получајуть по 400—700 карбованців і все готове обшественне (Калниболотська (Јекатеринопольська), Петриківська, Јурківська, Вікнъанська і др.); а все таки ніхто не скаже, шчо писарі наші не були хабарниками, здирниками. От хоч би напр. взять петриківського і калниболотського писарів; — вони получајуть по 500—700 карбованців жалуваньня, а все таки народ каже, шчо нема на всій Звенигородщині гірших здирників, як Полтавець, Цеменко. Мені самому лучалось від них слухати, шчо вони получајуть в год по 2000—3000 доходу.

• Як бачите, діло зовсім не в тім, скільки получа писарь жалуваньня; причина хабарства і здирства лежить десь трохи глибче. Будем же јіјі шукати.

Скільки ми знајемо писарів, — а ми знајемо јіх таки чимало та шче і в різних повітах — то всі вони або вијшли з бурсаків, або з крестъан тих, котрих забирали в школи министр. госуд. имущ. і потім посидали в палату госуд. имущ., в губерньське правленіје, або до окружних (бодај вони вже не вернулись) за тим, шчо вивчиться на писарьа. Лучајуться ті писарі з вигнанних заштатних чиновників. Як бачите, писарі наші од мужиків одстали, а до панів не пристали; вони належать до тих льудеј, котрих названо „проходимцями“. Так от мајете ви собі „проходимців“ і темну, бідну массу, крестъанство. „Проходимці“ добре знајуть, як наш народ дивиться на всьакого, хто ходить в „сіртуку“, по панському, а шче лучше вони знајуть те, шчо народ наш темніј у всьакому пригінчому на бураках бачить „начальство“. Знајуть „проходимці“ добре, шчо крестъане не знајуть ні устава про војінсьву повинність, ні волосного і сельського устава, одно слово, шчо крестъанин наш темиј і не зна своїх прав, својеј сили.

Через це і виходить, шчо писарь бере хабарі там, де нічим не може запомогти крестъанишові, як напр. при теперешній војінській повинності; через це ж саме писарі беруть хабарі і при позовах, де вони те ж по закону сили не мајуть, але за крестъанськоју темнотоју, замість того, шчо слухати та писати все те, шчо роблять і говорять судці, вони самі все роблять і судять.

Повірте, шчо як би дати народові таку, як слід, просвіту, то писарі були б тим, чим вони мусьять бути, то б то робили те, шчо їм волосниї суд каже, а не заставляли б волостниї суд робить так, як писареві хочеться.

Тепер спитаєш себе: ну, писарів ми маємо чесних, знающих своє діло, не хабарників, не здирників—чи буде ж через це суд наш справедливий?

Коли б не так! Не буде коверзувати писарь, то будуть коверзувати волосні і сельські старшини, котрих народ шчитає казенними чиновниками, а не своїми виборними; а шчитає він їх чиновниками через те, шчо старшини більше зависьять від посредників і другого начальства, ніж від сельських обчеств. Будуть вони коверзувати шче і через те, шчо вони багаті, а народ добре знає, шчо з багатим не судись і не лаєсь, бо як прише старшину збирать податі з „закуцієжу“, то тоді і приїдеться цілувати і старшину, і старосту, і усіх сельських дуків в руки і ноги.

Одно слово, як ви не дивитьсь на волостниї суд, чоґо ви не видумуєте, а все таки приїдете до того, шчо суд волостниї буде справедливим тільки тоді, коли народ буде дивитьсь на себе, як на чоловіка, громадянина, а цьоґо він дїждетьсь тільки тоді, коли дадуть йому просвіту, коли дадуть йому змогу не бути темним, голодним і холодним. Коли ж то це все зробитьсь?!“

По нашій же думці і просвіти тут мало,—та її і не може бути такої самої, якої хоче наш товаришч, без переміни всіх державних і господарських порьядків. До перших ми нагадаємо, шчо царське начальство шче з самого 1861 р. вистушило проти того, шчоб луде доброї освіти (гїмназісти, студенти і т. и.) не попадали в писарі волостні,—а до других вказуємо на дальшу допись, в котрій видно, як начальство крестьянське злигується з крестьянськими ж багатирами проти бідних сельан. Допись ця записана з слов однієї вдови з *Черниовичини*.

„Те, шчо кажуть, шчо по якихсь селах так наче б луде живуть в ладу,— того в нас не ма по нашій цілій окрузі. Тут у нас такі лущипери — отті Підточники, та Губарі, шчо бідним лудьам, вдовам та сиротам од їх житья нема! Шчо вони вже поодірали в наших лудей землі, так і не передічиш: і в Семена Горбача жінки, вдови, і у Деркачихи, і у мене, і в Јосипової вдови,—сказано таких семеї вже з шість наберетьсь, шчо вони пообіжали! Та шче хоч би просту земљу брали, а то погної, шчо під самими огородами, де вже, звісно, труда приложено чимало.

Трудивсь-трудивсь ото мій небож — чоловік, гноїв-гноїв тују помірочку під ячмень, коноплі та під тьутьун, думалось нам; вже ј почали-були ми з того погноју ј користь собі вживати, так тут саме помер мій чоловік. Осталась ја з Іваном сином та з дочкою маленькою. Вже незмога мені тоје поле орати: на похорон та подушне ј коньячку своју збули, а там на нещастья—вже, сказано, як почне, так одно до другого—ј овечки в нас всі повиздыхали — попадали; осталась одна корівка. Пішиј мій син, не може вже орати,—пішов на плити наньнавсь з весни. Ја сама собі осталась. А все — таја думка, шчоб не кидати поля того, шчо покійничок мій нагноїв. Јому ж і на тому світі веселенько стане, думају собі, коли на јого погноју конопелька та ячмень зојде! усе не даром покійничок труда рук приложив! Оставалась в мене јака там копійчина з торішнього жнитва; ходила шче зімоју најмалась прьасти; там по пјатє та по 10 копійок, прикопила таки на весну, шчоб наньнати орача. Наньнчала, а в нас, знајете, дорого: треба дати карбованців три, шчоб десятинку зорав, засіяв і заволочив. Засіяла ја ячменю, полила тими сирітьськими слізами. А земля таја, знајете, шче літ двадцять до волі була розділена межи мојим Іваном та Степаном Губарем: було, знајете, кожному порівну: ј мојему чоловікові, ј тому Губареві, ј по крашчому шматочку ј по гіршому. І коли і Положеніје вже вијшло, пан нам тују землю призначив. От шче з осені, як помер мій чоловік, став Степан до мене підходити: „поміньяјімось, каже, та поміньяјімось“! Значить, шчоб ја јому оддала тој погној, шчо під огородом, а він мені зверне за те тој свіј шматок, шчо на полі. Наш, бачте, погнојчик коло самого јого ж таки погноју простьагсь,—так јому ј досталась б усьа земля під огородом, а мені—геть на полі!

— Ти ж, каже він мені все, — не зділієш тепер виплатити всіх подушних і поземельних, а ја, каже, стану на душу твого небожа, все виплачувати буду, так і земля значить за мноју буде: все, каже, ј громада хоче мене поставити на твоју землю ј душу.

— Та ја, кажу, знају, шчо ти з старостоју Підточником та з своїми Губарями все в шинку пјете разом! Знају ја теје, шчо вашіј громаді легше поставити землю тобі одному, а ніж роскидати душу мого небожа на скільки там лудеј. Так не хочу ж ја міньатисьа з тобою: всі поземельні ј подушні сама виплачу, вже чи так, чи сыак зберу, а ј засіју своје сама!

Ото ж по весні вони перепилисьа чогось, подралисьа, та ј скинули громадоју Підточника з старости. Настановили нового, та цього ж самого сусіда нашого Степана Губаря. Ото, кажу, ја вже виплатила, засіяла, лудеј најннавши, вже половину сво-

јого погнојчику, а друга половинка була вже виорана. Степан же ж тој, јак став вже старостоју, взяв в ночі засіјав і тују, а на другиј день мене вже ј не пускаје на моју земљу. А потім шче ј пригородив моју земљу до својејі, та так оце третіј рік і користујеться собі нашоју землеју: вже ј жито в јого там було ј јарове знов, а тепер оце під толоку піјде.

А шчо з јіми зробиш? Иван мій, синочок, два роки ходив плити ганьати аж в Херсон, а на третіј вже не здолів, — оставсь дома. Так він же шче молодіј; јак піде на громаду, вони ј слухати јого не хотять. Шчо вже ја походила, бідка-јучись за тіеју землеју: ј у волості разів з чотирі була ј до посередника аж в Самсонівку, поки вони шче були, двічі ходила; і син вже мій прошеніје подавав посереднику Ивану Александровичу Колодьку, шчо у Самсонівці; так нічого не вдієш: волость за јіх тьагне, та ј годі. Шчо пријду ја в волость, а вони вже там з Губарьами сидьать, горілку пјуть! Та не так тој Семен Коваленко старшина, јак тој писарь подліј Григор Гузок! Шчо вже, падлец, перејів нашого вдовиного сирітського добра, хај јому на тім світі мук стільки, скільки слез ја через јого пролила!

Јак засіјав Губарь вже в друге моју земљу ј загородив, — пішла ја в волость; а в осені, знајете, хвиља з ніг мене збиваје, очі мені захльостује. А ја јду та плачу, та плачу. Прихожу в волость, — сидьать вони, пјуть чај та горілку: „дајте ж, кажу, мені порьадох, бо јіј же богу оце до Колодька піду“!

А старшина сміјеться: „стане він, каже, тебе, глупују бабу, слухати! Јди собі, коли хочеш“!

Так ја так, нічого не јівши, ј пішла в Самсонівку — по вітру, по дошчу. Прихожу, — нема јіх дома: појіхали аж в Катеринославську губерніју, — там значить јім наслідство доставалось. Так ја переночувала в сінцях в сторожа, на другиј день пішла таки до јіх письменоводителя. Плачу, прошу. Взьав письменоводитель моје прошеніје: „треба, каже, бабо, з волості свьеденіја забрати“! Написав мені бумагу в волость до Семена. Пішла ја назад по грязі та болоту. Дају јому тују бумагу, а він мені јіјі назад в очі кинув: „підотрись, каже (звиніть), тіеју бумагоју“! А пријіхав потім старшина до нас з засідателем волостним, зібрав громаду, кричить на јіх, ногами тупоче. Ја ј сама таки вијшла, кличу јіх всіх, шчоб подивились на моју земљу: „вам же, кажу, писано од посередника, шчоб діло розібрали“. Вијшли таки вони на вулицю. Људе гомоньать один одно, другиј — друге; старшина лајеться, а вони јому показујуть, шчо поставили Губаря на мого чоловіка душу. Шчо вже ја не доказувала, нічого не помагаје! Так тут, знајете, в нас тогді

колодезь отој копали, шчо проти Приськинојі хати. Ја вже ј плакала ј усе,—кажу: „Такі ви, кажу, волостні, шчо раді були б нас всіх у тој колодець закопати“!

А старшина лајетьсьа: „Закопају, каже, всіх вас, а тебе—на самперед, шчоб знала як бігати до посередника жалуватись“! Такі в нас луде! Потім і син мій до Колодька прошеніје подавав: так вони сами тогді вже вибірались в Катеринославську губерніју, в своје значить хазьяјство, а після їх вже ј не було назначено посередника. Кажуть, је якийсь член у губерніји, шчо замість їх у присутствіји; так хіба ж ми јого најдемо там в городі? А шчо ці Губарі да Підточники у нас на селі всіх пограблуть,—і суда на їх не ма! Хто горілки поставить, тој і земљу собі забіраје; так і в волості запјугь, а ладу не ма“!

Нехај це все, шчо тут розказујетьсьа, робитьсьа дуже вже грубо, так як і все в теперешній Россіји. Воно може робитись трохи мньакше, а кінець виједе все один: „у імушчого і будет, і преізбудет“, а в неімушчого ј те, шчо було, отніметсьа, — а начальство тому поможе.

Как ма́ло помага в біді сельськїј многонадіјне *земство* 1864 р. хоч і вибірне, та на тіј же підставі багатирськїј власности, котру в кінець вкріпила воля 1861 р., видно між инчим і з дописі, котру одну тільки ми ј получили після того, як в кінці шче 1876 р. зведени було до купи дописі про це для П т. Громади:

„24 јуња (1877) зібралось в Миргороді земське собраніје. Пријіхало на це собраніје земських гласних двадцять два чоловіка; між ними всього пјять чоловік із крестъан (старшини ј писарі), а всі остатні сімнадцять душ—пани. За старшого править стариј граф *Орурк*,—він же предводитель, председатель по всіх присутствіях—чоловік стариј, нікчемниј, (јому більш восьмидесяти літ) зовсім з глузду вижив; коло јого, з лівого боку, сидить чернильна пјавка, *Леонтовськиј*, дуже хитра ј пакосна душа—він править за секретарья; праворуч сидить дуже багатіј пан, *Барејев*—баньки вирьачив, як баран і трохи позіхаје; далі біля јого сидить сивиј генерал *Јаковлев*—так і проситьсьа в могилу; коло Јаковлева сидить старенькиј, худенькиј, лисиј чоловічакко — ніс, мов у цаплі, довгїј, губи накопилив, сидить, згнувсьа ј куньяје; шче дальше сидить *Сурин* — він дуже б годивсьа на вгороді соньяшники стерегти від горобців; він більш усіх балака на собраніји; далі шче!... Коли знајете бајку, як

усякаї звір у лісі зібрався на суд, то так і тут: је тут усякі пики: ј свинячі, ј собачі, ј вовчі, ј слонови, ј инші, тільки... не шукајте людської, бо не знајдете.

Чита старшиј, скільки треба грошеј зібрати з лудеј на тој рік, щоб було чим содержати ј управу земську, ј полицију, ј судьдів і було б за што ј містки підчинити по тих шьахах, де більш приходиться панам јїздити, щоб не загрузли часом. Вишло по јого шчоту—грошеј всього на всього треба *сорок одну тисъачу*.

Тут піднався земськиј слон, пан *Зеленський*, і каже, шчо шче треба додати рублів *триста* на шпальари ј инше убраньња господи, в котріј збирається мировиј зїзд. Старшиј каже: „підждіть трохи, бо грошеј не ма, мужики сидять голодні, без хліба“.

Відкіля ж ті *сорок одну тисъачу* беруть? — З землі, з вір'яків, з кузень, з усього, шчо тільки је в хаті мужика, а јак вишло, шчо цього мало, то стали шче ј з хат брати — по *шістьдесять три* копїйки з кожнојі. Шчо *мужиків* утішити в јїхньому горі, вигадали пани ось јаку штуку: теперечка, кажуть, усі рівні: ј пани, ј мужики, то треба через це, шчоб усі ј платили однаково, порівно. От наприклад, і *Муравјовша* за свїј кам'яниј будинок, шчо коштује тисъач тридцять, платить шістьдесять три копїйки, ј остатніј мужик, у котрого вса хата не стојіть може ј 30 карбованців, також мусить платити 63 коп.; таких грошеј збирають *дванадцять тисъач*, на котрі держуть почту, шчоб јїздили пани. Треба шче сказати: — недојїмок на панах числиться тисъач до двадцяти (ні з чога, бачите, јїм бідним заплатити). От у Муравјовші всїєї землі тільки двадцять п'ять тисъач десятин і је, а јїј треба багацько грошеј, бо вона живе за кордоном, десь у теплих крајах; а в других панів то ј шче менше землі. Пан Зеленський, котриј маје парову винокурню, доказује, шчо не треба брати налогу з винокурень, а то невикгодно буде курити горїлку; він каже, шчо земство повинно поважати винокурні, шчоб јїх було шче більше, бо правительство з горїлки більше всього доходу добуваје; а он у мужиків шче не все обложено: напр. оліїниці, кузьні... От і в городі луде досі шче не платять за те, шчо живуть в хатах, а не в хлівах (користујуться цивїлізацією), хоч у иншого хлів буде крашче, ніж мужицька хата.

Ото ж порозмовлявши так, земці розїшлися обїдати з тим, шчоб у вечері знов зїтись і побалакати; одначе нічого буде робити!

Після доброго обїду, та шче ј випивши добре, јакось воно ј јазик крашче вертиться. Завертівся він, нівроку јому — ј у

наших земців. Чого тільки вони тут не балакали: казали, що треба б акушорок пригласити, та так,—щоб було на кожного лкарья по акушорці — тоді б лічити було б приятнішче..... і багато ще балакали такого иншого, про що ж згадувати не хочеться.

Якийсь ветеринар подав був прошеніє, щоб його на службу прийняли в земство, так Сурин каже, що тоді ще більше скот буде гинути, як буде ветеринар. Всі гласні мовчали, не мов він не знати яку правду вимовив! Не забаром після цього захотілось усім і спати.

Гласні почали розходитись до дому. Тут піднімається старшиї і каже: ні ще постоїте, ја вам на закуску, щоб краще спалось, прочитају такиї доклад, що нічого над ним довго ж голови ломати: зараз і рішимо!

Це ісправник пише, щоб подождати взискувати з мужиків земські недоїмки; їх хоч і не багато, та ж тих не ма з чого взяти, бо в мужиків тепер і хліба не ма. Ось, пише він, може принесуть із заробітків, то ја зараз і напушчусь на них: останнє поодајуть. А тепер, братці, подождіть трохи, бо приїдеться хіба шкуру здерти з мужика, більше нічого взяти.

— Е, каже Сурин, скажіть ісправнику, нехай він своје діло робить: з чогож ми ж жалувannya будемо платити! Скажіть йому, що ми йому дамо третью частину, як збере всі недоїмки; на мужика нічого дивитись: у мене крестьяне все бідкались та плакали, що в них нічого не маје, а потім кожен купив собі по парі волів! (Добре Сурин, ти б годивсья бути катом)!

Всі гласні засміялись, сказали, що так дуже добре буде, як каже Сурин, і веселі пішли собі спати.

На другиї день ще раз зібрались, щоб скоріше покінчити діло, та швидче їхати до дому. Але при кінці ще порішили, щоб хліб у магазеях розпродати ж краще держати гроші: думка, бачите, така, що може ж нам перепаде јака копія, як приїдеться продавати або купувати хліб голодним!

Далі, перед тим, як розійтись, Сурин ще раз показав себе:

Одно земство (Ростовське на Дону) предлагаје нашому, що гаразд було б списуватись кожен раз по весні, кільки потребується робочих рук у степи ж які ціни, щоб даром не забивались бідні льуде. Часом їх туди дуже багато находить, а роботи зовсім немаје, ж бідним льудьям приходиться тільки побиватись та страждати.

Сурин (він у нас саміј голосистіј, а багацько гласних так і зовсім безголосі) піднімається ж каже, що сього робити не треба, бо ми самі нужду маємо в робочих і дуже багато переплачуємо, (як ви думаєте, як ја тепер плачу писарьям по

30 копійок у день! Каже Сурин тим, шчо близче сидьать) а як вони там трохи, то пропаде охота в них ходити на заробітки і нам буде тоді вигіднішче.

Буде!... Цур йому; на душі дуже погано... Так от де думали шукати помочи?!... Та бідний парід давно вже привик дивитись на всі панські вигадки, *як на одно здирство*.

Так не можна дальше жити — воно шчо-сь буде, кажуть льуде. Всі ждуть, шчо швидко різатимуть землю на душі по рівну; де які кажуть, шчо царь викупить землю в панів, так як крестьян викупив, — тоді вся земля буде казенна, і мужики најматимуть її в казни... Усе таки, кажуть, може, кращче буде!...

Даремні мрії! Ми шче вернемось до них і докладнішче поговоримо про них далі. А поки замітимо, шчо наш „народ“, именем котрого клянуться усякі „патріоти“, „народовці“ і т. и. жеде-не-дождеться, коли то він вибавитьсь з того порьядку, котриі заоснованиі на свьатіі власності, то б то на поділі на багатих та бідних. До того між самим народом зьявляється думка про якесь инше впорядкуваньня землі, ніж нарізка кожному порівно в власність, — про *најми землі в казни*. Якої казни? теперішньої, здирської?! — Звісно, ні! Певно, шчо такі думки тільки дуже смутне бажанья таких порьядків, при котрих би вся земля була спільною власністю всіх громадян, всього льуду, котриі би вкуні запомагав спільним потребам (дорогам, школам, больницям і т. и.), яким тепер запомага, хоч так не доладно, — казна. А такі думки тільки не смутні, а ясні, і єсть те, шчо звать страшним звірем — *соціалізм*, або *громадіством*!

И. Драгоманов.

II.

ТЕМНОТА.

A) НАВЧИТЕЛІ.

Розмову про навчителів по наших селах треба б було почати з дописів про школи. Але ми ж в II т. мали дуже мало таких дописів, так що частина нашої книги про школи замість звісток з України повернулася більше в звістки з чужини на Україну про тамошні школи. Тепер же ми зовсім не маємо ніоднісінької звістки про наші школи ж через те, минуючи першу частину виділу про темноту:

1) ШКОЛА,

мусимо почати її просто з другої, — з *церкви*, дописі про котру, як і більша частина дальших, впорядковані ще нашим товарищем, котриј стојав при цій праці в II тому „Громади“.

Впорядчик.

2) ЦЕРКВА.

Навчителями в нас мусять бути ж попи...

Жак послухати де коли те, шчо кажуть про них, про те жак вони поводитись і з громадами, ж з урядами, то здајеться, шчо коли не тепер, то хоч в давні часи, були вони добрі луде:— ж народовці з них були справдешні, ж віру своју вони відстојували од ворогів, та ж того, шчо народились вони українцями, не забували ж не соромились.

Таке вихвалуванья, справді кажучи, хоч і маје за себе де шчо в нашій старовині, та тілько не багато, а через те ж то ж не дуже то слушно лізти з ним лудім в вічі.

Придивляјучись от хоч би до народовства попів в давні часи, коли правили в нас народом князі з громадами, так і опісля, за польської держави, коли повстала козаччина, ми бачимо

*

справді, шчо попи себе не відрізняли од остатньоїї громади, а дуже часто радились з нею на осібних зборах; знов же такі звали її раз у раз оберати собі нових попів, як старі вмєрали. Далі шче книжки додають нам, шчо до духовенства, шче за князів, тулились усі так звані „ізгої“ тогочасні, себ то луде, не належачі ні до якого стану, та робітники, шчо виходили від часу до часу з кабали і т. и. Всіх таких лудеї попи і боронили від сильних та багатих та і годували, поки в їх свого нічого не було. Нєма чого і казати, шчо все це можна тільки хвалити. Тільки ж шкода, шчо так то не довго було. Інші думки, інші мети були в попів здавна, і народовство таке, як оце зараз показано було, зявилося в їх тільки через те, шчо жити довелося їм серед русинів та козаків, здавна звиклих до громадських порядків. Волею не волею в ті часи попи мусили не соромитись закидів, шчо в православїю не має „великородних господ“ і відповідати: „та шчо в тім лихого? Та ж і первісну церкву спорудили не пани великого роду, а рибалки“. А як тільки народ втратив свою силу через Москву та і своєю власну старшину, то і попи повиставляли на видноту ті свої основні думки, шчо пристали до їх православїя шче в гречеській землі, відки і до нас воно приїшло при св. Владимирі. Скоро, кажемо, духовні наші перестали висвѣчувати мужиків на попів і в загалі забули громаду призивати на свої збори так само, як шче раніш залишили вони боронити „ізгоїв“ і почали дбати вже тільки про своє грішне тіло...

Хвала, шчо попи віру своєю здавна добре боронили, може трохи більш слухна. Як згадаємо ту добу, коли приходилося їм від унії одбиватись, то і справді зявляються перед нами кілька таких јереїв, котрих варто спомјанути добрим словом. Звісно, завжди треба поважати лудеї, шчо стојать за свої думки і мети, боронять їх од усяких закидів і роздумують, як би їх лучше до життя завести. Коли тільки чоловік шчиро прихилився до чого небудь такого і не лѣкається навіть і смерті, стојучи за своє діло, тоді не поважати такого чоловіка не можна, хоч би думки, шчо він боронить, були зовсім і не наші. Одвернутись від його ми можемо слушно тільки тоді, коли він силою, примучуючи лудеї, дума їх наvertати до себе. За часи, як польаки заводили в нас унію, јереї православні нікого не силували, а напроти віру своєю шчиро боронили і працювали за дѣя цього доволі. Мајучи діло з ксьондзами, котрі проти їх цілі книжки писали, попи тодішні відповідали їм теж в книжках. Книжки ці дѣя свого часу були не погані і показують, шчо попи тогочасні не тільки служби божі правили, але і думали багато та і чужі латинські і гречеські

книжки читали. Знов і дльа руської мови їх писаньна були ділом не посліднім: вони робили з неї мову здатну і дльа письменства, хоч і не дуже то вміло, бо вживали не чисту народнью мову, а мішану з церковно-славянською, а як коли, то і з польською. Наїбільш визначився з таких попів Петро Могила, шчо став було архимандритом київським, а далі і митрополитом. Він не тільки понаписував книжки проти унітів і унії, такі, як „Ліоос, альбо камень“, не тільки видав книжку дльа вченьна закону божого, шчо ухвалили і гречеські, і німецькі вчені тих часів, а шче і завів в Київі колегию, відки повиходило багато льудей освічених, таких, шчо мали силу з ксьонзами боротися. „Коли б ти задумав — говорено до його в одному привіті — виправитися з Київа до Вільна і до країв руських і литовських, з якими радошчами стрітили б тебе ті, котрими наповнені суди, темниці і підземні тюрми за непорочну віру східну!“ Так багато робив Могила дльа свого діла!*) Знов таки не можна не згадати добром і тих попів, котрих саме перед гайдамачиною повбивано польяками за те тільки, шчо вони свого „благочестїя“ держались і не хтіли приньнати унії.

Все це було з нашими попами, ніде правди діти, і за це не можемо не поважати тогочасних мучеників і робітників хоч би і з єреїв, — та було ж і багато чого поганого і за тогочасними попами. Зявлялось меж ними багато зрадників, відступників від своєї народньої віри, і певно, коли б не попи, ось такі, як Терлецькі, шчо був єпископом у Турові, та Іпатї Потї, єпископ владиміро-волинські, то може б і не так то скоро католикам та ляхам довелось завести в нас унію. Ці два, згадані зараз, попи добре вслужили польякам: вони і до Риму їздили розмовляти о вірі з римським папою, і собор в Бресті в 1596 році устроювали, і по єпархїях своїх усіма силами ширили нове вченьна. Знали тоді всі, з якою щиростью робили вони оцє все; і вони самі та і усі знали, шчо уніа на те тільки і видумана, аби легше було зробити з православних русинів католиків і опісля одібрати в їх і мову, і усе їхнє народнє та хоч силою привернути до Речі Посполитої. Дивлячись на таких попів, як Терлецькі і Потї, та таких як Смотрицькі, котрі теж з православного став унітом, хоч перше і дуже одперався від унії, льуде не раз було кажуть про по-

*) Не мало робили дльа своєї віри і дльа школ і такі попи, як Јов Борецькі, Захар Копистинські, Исаја Копинські, Кирило Транквїліон Ставроецькі, Памва Берида і другі. Усі вони і школи заводили і книжки писали.

пів в загалі: „відкіля брязнуть кишенею, тудя вони ј обертајуться“. І ніхто таким словам не дивувався. Нікого в ті часи не вразила ј одповідь черкаського полковника Вешняка королевським послам до Хмельницького ј козаків. „І ваші ксьондзі, сказав він тоді, ј наші попи—усі скурві сини“!

Не дуже то дбали попи ј про своје українство, се б то не дуже то боронили вони своју мову, свої народні звичајі та порядки. Українцями були вони, поки були православні тільки з мужиків, та поки все панство не перевернулось на польаків та католиків. Опісля ж попівське українство дуже зблідло. Навіть шче при польаках на мову українську, котра була ј в јіх семјах рідною, дивились вони јак на мужицьку, свої поученьня усе більш викладали по церковно-славјанські ј хіба тільки попи з мужиків не цурались простої мови; знов же ј з панами, јак доводилось, балакали вони таки по јіхньому, по польському. Навіть стали заборонјувати по школах своїх ученикам розмовляти по простому ј силували јіх завжди вживати чи славјанську, чи гречеську, чи латинську мову. Так було за польаків, а јак вже начальство стало в нас московське, то по троху, по троху та ј зовсім розгубили попи своје українство ј про те, шчо б лудеј наших ні в чому не силувати, а ні в мові, а ні в звичајах, і згадувати забули. Шче здавна вони зміркували, шчо під московським царством јім буде далеко лучше, ніж в Польщі. В остатній бачили вони, шчо державною віроју стало католицтво, шчо через те там тільки ксьондзам і добре житьтя, в Московщині ж держалось „благочестіје“, таке само, јак јіхнње; от вони ј надумали, шчо гаразд буде стать під московське начальство. Це через віру та попів меж иншим так скоро покинули в нас думку про самостіјне житьтя для українців. Шче Јов Борецькіј, котрого при Конашевичу Сагајдачному постановив на митрополита кијівського константинопольськіј патріарх, благав Москву принїняти під своју охрану православну віру на Вкраїні, ј московськіј царь тоді јого не послухавсь тільки через те, шчо сили не було в јого војуватись з Польщеју: саме тоді Московщина поправлялась од лихоліття, шчо було в нејі за часи самозванців і польської војни початку XVII віку. Потім же, јак вже Україна була принїнята під „високу царську руку“, митрополит кијівськіј тільки не хотів бути менш патріарха московського ј собі тільки повиговорјував у царя всякі права, а про народ і јому було так само бајдуже, јак і козацькіј старшині.

Шче поки була над нами зверху Польща, у котројі сильного уряду не було, з попами шче можна було жити, а јак підпали ми під Москву, то ј у нас вони запанували так само,

як в Московщині. Московські царі здавна добре знали, яку велику користь можна їм мати через попів. Перш те, що всі попівські, православні думки про громадське життя були вшчерть такі, як треба було царям московським. Православіє вироблялось, як звісно, в тії византійській, чи гречеській імперії, шчо була потім завоєвана турками. Там царі мали дуже велику силу і, поки зробились христіянами, сами себе звали богами. Тоді як велика купа їх підданих приньняли христову віру,— і царі мусили стати христіянами. Милујучи попів, дајучи їм усьакі права, імператори гречеські скоро дїждались, шчо попи стали казати,— ніби в кожного народа мусить бути тільки один царь, так само як на небі је тільки один бог. Самовольу царів цим дуже вони піддержували. Ці самі думки поприносили вони і до нас після того, як в 988 році Владимир Святий приньнав від греків православіє, і таке ж стали вони джурчати руським князьям тогочасним; та, як звісно, в князів тих не було багато власти, бо громада мала право і оберати їх, і виганяти, а через це і джурчанья попівське мало шчо змінювало. Те, шчо в нас якік час попи показували народовство, једнались з людьми, зазивали їх оберати нових попів— це було не через те, шчо вченьня попів до того їх вело і не через їх добру волю, а через те, шчо в ті часи і у нас, і в Московщині громада була сильніш за князів і не дозволяла себе окручувати а ні князьям, а ні попам. Византійські думки про громадські порядки московські попи стали з більшоју силоју показувати тільки тоді, як громадська сила в північній Русі була зрујнована, і як князі московські за помічью татар стали спочатку перевертатись на якихсь ханів татарських, а опісля на гречеських царів. Це почалось там, у Московщині, як раз тоді, коли в нас шче була воля і коли Польшча змагалась поробити нас поляками. Тоді ж то, кажемо, почалось господарьванья попів в Московщині і јасно розкрились їх думки. Царі московські, знајучи, шчо народ дуже стојав за віру, дуже тримались попів. Сварки повставали між ними та попами тільки тоді, як попи задумовали захопити собі не тільки духовну власть, а шче і світську; цього остатнього не схотів, наприклад, тој царь Алексій, при котрому пристала Украјина до Московщини. Та ці сварки царів з попами тьяглись не довго і не мали великих послідків: згода попів з царьями і далі держалась дуже кріпко. Царі їх дуже жалували, а вони за те були їх вірними слугами. Як пристали ми до Московщини, то і у нас попи стали такими ж царськими слугами як в Московщині. Та до того ж царі добре стали дивитись, шчо б не замішавсь між попами в нас якік-небудь не з византійськими думками. Москов-

ське начальство не раз показувало, шчо воно бојалось, шчо б у наших попів не було не то думки про спільність попа з громадою, а навіть католицької думки про те, шчо піп вище царського начальства. Таке видно ось хоч би з приказів царици Катерини Румянцову, шчо став після знесення гетьманства головою в малоросійській коллегії, котра заправляла в нас усіма ділами. „Должны вы, писала вона, стараться узнать совершенно власть тамошняго духовенства (се б то в нас) по всѣмъ ея околичностямъ, такожъ имѣнія и доходы. И какъ по сему весьма нужно, чтобъ въ архіереи и архимандриты посвящаемы были такіе люди, отъ которыхъ бы по настоящему смиренію и крѣпости духовной резонабельныхъ сантиментовъ ожидать было можно, то не худо, чтобъ вы заранѣе таковыхъ знали и въ свое время на убыльях архіерейскія и архимандритскія мѣста прямо отъ себя намъ самимъ кандидатами представляли, описывая при томъ искусство, образъ мыслей и житіе ихъ“. Те, шчо робила Катерина, робили і опісля її, роблять і тепер; тепер тільки шче частішч єпископів та митрополитів гонять в Україну з Московщини, а з нашого краю беруть до себе.

Та і не тільки так Москва давала і дає нам знати себе; в церковних ділах усі чисто порядки в нас повстали московські, як у всьому. Над церквами в горі стоїть, поставляємиї царем, св. синод, а по єпархіям правлять консисторії, се б то зовсім канцелярія. Мошенства, хабари, доноси в попівському стані стали такі ж самі, як і меж недуховними слугами царськими.

Аж з прошлого віку живемо ми при таких порядках, багато кривд терпимо — а все змін нема та нема; нема в нас тут і того, шчо в остатніх землях в Європі вже је, хоч і там знов таки не мало лиха. Якиїсь час було кричали, кричали про зміни, та зміни повиходили дуже не великі: трохи лучше по семинаріях та по бурсах вчити попів стали та суди попівські позаводили трохи крашчі, ніж були консисторські розправи, приказали робить зїзди по єпархіях дльа всьаких порад та дозволили синам попів бути, чим вони захотять і стали їх брать у салдати — і тільки. Того ж, чоґо перш усього треба; — волі кожному держатись, чи не держатись, якої хочеш віри — цього не заведено, як, навіть, не заведено, шчо б судились попи в одних судах з усіма.

По консисторіях у нас робитьсьа страх шчо, як ось це і з дописів бачимо. Льуде належачі до тижі, чи другої єпархії, зараз як приїздить новиї архиєреї, силуїутьсьа взнати, чи добре він дивитьсьа за попами та урядниками, шчо по консисторіях сидять, і як тільки новиї пастирь всі діла на консисторію спускати почина, дуже буваїуть не раді цьому. Хабарники консисторські,

звісно, деруть тільки з благочинних та сільських попів, а ці вже все, шчо з них здерто, витягујуть з селян: порьадок дуже звісний!

При такому порьадку пишуть, пишуть указы та прикази з синоду, а толку з цього не ма ніякого. Про те наприклад, шчо за треби з приходжан попи не сміјуть дерти, писати почали в нас з синоду шче при Катерині. Тоді сказано було в одному такому приказі, шчо попи не мусьять правити, більш як дві копійки за молитву при рожениці, три копійки за окрещеніје; за вінчаньня та похорон не більш десяти копіжок, а сповідати та причашчати мусьять дурно. Тільки ж нічого з того не виходило, як ось і тепер не виходить у нас з наказу нового кивського митрополита Филофеја, а наказав він попам нічого зовсім за треби не брати. Попи не слухајуться ј давльять народ, шчо је сили. За самі најменші треби деруть по 20—30 коп. та шче в додачу беруть крупів чи чого иншого. Сповідникам продајуть де коли осібні квітки, і хто квітка не покаже, того не сповідајуть. А вже про вінчаньня та похорон і казати нічого: 10—20, а то ј 30 карбованців — ось які ціни правльять попи і з простих льудеј!

І хоч би шче тим кінчалось, а то ні: перед кожним великим свьатом чи сам батьушка, чи частіјш матушка запрьагајуть воза, беруть на јого здорову мірку, таку, шчо мужичих може з чотирі в нејі вміститься та ј јдуть, як то кажуть, *льнувать*, збирати *льон* і всьаке друге. Тоді, тільки шчо в хаті мужичіј на очі навернеться јім, — так собі ј тьагнуть ці добродіјки, свьаті душі. Знов таки мусьять де коли льуде дурно обробльяти попівські городи чи післьа сповіди, „шчоб не грішити перед причастьям“, чи ј так. Жінкам у таких випадках звичајно дајуть матушки шити сорочки дльа себе та своїх дітеј. А як хто упреться, скаже: „не ма часу на вас попів робити“, — то батьушка зараз причастья не даје ј робить сором перед льудьми.

Попи сами деруть і другим дерти помагајуть, — панам та жидам. Льуде вже кумпаніју цю звать „свьатоју тројцеју“. Заразом цікаві ј сумні речі про все це знаходимо в наших дописях. От хоч би про того попа, шчо заборонив в якіксь праздничок в гарьачу робочу пору снопи возить через те, шчо мужики, не мајучи часу за своїм ділом, не пішли на роботу в тој день до пана, а јак селяне јого заборони не послушали, то він звелів серед села поперевертати вози повні снопами; чи от хоч би про того попа, шчо не схотів повінчати одшјејі најмички через те, шчо пану, в котрого вона робила, не хотілось втрачувати добројі робітниці. Не ліпше вигльада ј те, јак попи помагајуть жидам дуже дешево брати в аренду крестьянські землі,

тоді як вже в крест'ян начальство пороспродує і худобу, і плуги, і усе чисто...

Що вищі попи дбають у нас про те тепер, як би викоренити український дух з наших селян, що вони і за проповідь на рідній мові не стоять, хоч і знають, що тоді б вона була зрозуміла нашому народові, і до вченьня по школах добратись не раз і не два замір'ялись, хот'ячи в нього нанустити темноти, — про це все і казати вже нічого. Певно коли б не їхня ледачість, то давно б уже народові в нас можна б було хоч по українському напечатане св'яте письмо мати, — та в тім то і штука, що попи про це не розстарались в свій час, а навіть перешкожали недуховним люд'ям зробити це за їх. Тепер же, звісно, таке вже в нас настало, що і прохати об тім нікого не варто: заборонено все українське таї годі!...

І коли б же хоч попів цих було в нас менше та не йшло на їх з казни, се б то з нашої кишені, такого багато грошей! А то всіх їх по російському царстві 107.724 душі при 50,834 церквах, окр'м чернців, котрих 5989, та черниць, котрих 3587, що живуть при 493 монастирях. Затрачує ж на них що року казна не менше 9,784.962 карб.; гроші ці вона відпускає св. синодові. Скільки їх приходиться на Україну та скільки з неї перепадає на них грошей — це порахуємо вже коли небудь другим разом, тепер же до того нам бракують де які звістки.

Не дивно, що через усе таке, а особно через пересказане вже господар'юваньня попів по селах, діла з попами стоять у нас так, що, як каже один дописувач, тепер у нас тільки і може бути *або бунт, або штунда!*

Багато сказано цими чотирма словами...

Або бунт, або штунда! Справді і попи з своїми кривдами, і усе друге, що допіка тепер селян наших, веде їх чи к тому, щоб „спасатись“ і заводити секти всякі, чи к тому, щоб так чи инакше, а викрутити собі людське жит'я.

Не однаково думають льуде, що їдуть цими різними шляхами, хоч через одну біду одні додумались до штунди, а другі починають додумоватись і до „бунту“ — і треба сказати, що перших вже је багато, а про других, хоч і чуємо, та не часто.

Чому то воно так, — зрозуміти не важко, коли тільки розкажемо, яка розність між думками одних та других.

Поки льуде через освіту не навчаються, як треба досліджувати все, що робитьс'я і з ними самими, і у загалі на всьому світі, вони шче держатьс'я віри в якісь невидні таємні сили, в якихсь богів, чи якогось одного бога. І знов як роблять вони що, то раз у раз хт'ять, щоб не зробить чого-небудь такого, що цим придуманим силам було б не до сподоби. Христ'янство —

одна з таких вір, і тим то її в нас так багато щиро прихильних до його. Воно розказує людям і про їхні людські справи, і про все в світі; через його ж навчаються вони, як треба жити, щоб на тому світі в раю бути. Того, що в науці християнській не все навіть до одного ладу доведено, що один уступ в йому зносить собою другий — цього люди не примічають. Не знають люди, як виробилось так зване „св'яте письмо“, не знають вони, що зложено його з цілої купи таких книжок, що їдуть одні проти других. Не знають і того, що виставляючи всіх людей рівними перед богом, християнство знов ділить їх на більших і менших, багатих і бідних, і наказує, щоб менші та бідні слухали більших та багатих, — що каже воно zarazом любити своїх ближчих, себ то всіх людей, а тут рівня людей чужої віри до собак, — з чого понам можна було вивести, що треба карати „еретиків“, коли вони не по попівському вірують. Це все розібрати можна тільки через світську науку, котра порівнює всі віри на світі, які були і єсть між людьми, та розказує, як вони почались, зростали і пропадали. Така наука вже єсть в західній Європі, — хоч і там не дійшла ще до простих людей. А в нас так часом і највченіші люди з панів ледви чули про таку науку, і книг її, навіть і на чужих мовах писаних, начальство в Росію не пуска і нічого в нас про віру писати не вільно, окрім того, що похвалять самі попи. От через це в нас, коли хто почне про віру міркувати як небудь по своєму, то не вибереться на правдивій шлях, а плутається, хто його зна, по яких закутках. Одно те, що християнство каже про якийсь инший крашчий світ та обіця блаженство в раю за праведне життя на землі та за все те горе, що тепер люди витримувати мусьять, одно те, кажемо, манить до його людей. Жити тихо, витримувати всі кривди, не жаліючись, та благодати в бога блаженства на тому світі, коротко кажучи „спасатись“, — ось до чого дуже охочі нещасливі люди, раз вони втратили надію мати краще життя не на небі, а на землі. Перше було з такими думками слухали попівські поучення та йшли в ценці, православія не кидаючи, а тепер попи та ценці всім так обридли, їх так мало мають за служителів божих, що спасенники переходять більш в штунду; штунда це те ж християнство, тільки без попів, без де яких попівських видумок і, поки що, без усякого здирства. Пристають до неї люди вже тепер. А як незабаром в Росії вкоротиться царська самоволя, та виде воля кожному держатись, якої хочеш, віри, перестануть прихильників штунди садовити в тюрми, то, певно, попів ще більш будуть оставляти.

Радити, що в нас являється такого багато спасенників і

щчо ширитьсьа штунда, ніяк не приходитьсьа, бо далі штунди стануть з релігійного завзятья такими ж упертими та неохочими взнавати щчо небудь нове, як ось в Московщині роскольники та всьакі секти, їм подібні, в англичан та американців. Цікавіш було б, щчоб не спасенників, готових усе неслухне витримувати, зъявлялось в нас багато, а льудеј переконаних в својї правоті та силі ј готових відбиватись від ворогів так чи инакше, се б то готових хоч і на бунт. Таких тепер у нас шще мало. Дльа того, щчоб було јїх більше, ј щчоб при тому не дарма життья вони згубльували, треба ј одностајність, і знаньня—а все це, як звісно, може дати тільки освіта. Тоді тільки, відбившись від царських слуг і в рьасах, і в мундирах, льуде не стануть собі таких розводити на ново, як це може шще вијти в штундів або в других навіть і розумнішчих сектантів.*)

Як ми вже казали, багато кривд, щчо роблять сельські попи народу, залежать від того, як ними правлять усьакі вишчі попи, митрополити та архијерејі. Тим то містимо в началі дописі про цих вишчих попів. Ось щчо пишуть нам з *Кијіва* про покіяного Кијівського митрополита Арсенія, — котриј шще недавно мав велику силу в царському роді ј у синоді.

„28 апріля 1876 року вмер в Петербурзі *кијівськиј митрополит Арсеніј*.

Родивсьа Арсеніј в 1796 році в Костромському повіті Костромської губерніі в с. Воробјівці. Батько јого, Павло Михајлович Москвин, був в тому селі дяком. Сина свого він окрестив Хведором.

Вчивсьа Хведор спочатку в костромській духовній семинарії, а опісьля в петербургській [духовній] академії. В Петербурзі постригсьа він в монахи, мајучи 25 год од роду, і тоді ж то ј названо јого Арсеніјем. Скінчивши науку, дејакіј час викладав він в академії „стариј закон“ і „нравственне богословја“. Скоро одначе переведено јого ректором в могильовську семинаріју, а відти знов через јакіј час на такеж місце в Орел, а далі в Рязань, а знов далі в Тверь.

Так було з ним аж до 1832 року. В цьому ж році назначено јого єпископом тамбовським.

Мало щчо звісно нам про јого, поки він став єпископом, але з сього часу почина він робить таке, чого не можна не знати... Треба тут пригадати, щчо бути архијерејем тамбовської епархії не зовсім проста штука була в ті часи, бо там, бач, багато попам було клопоту з усьакими *сектантами*, або одпавшими од казенної віри, а найбільше з молоканами. Це тепер

*) Дејакі думки нашї, трохи одмінні од думок нашого товаришча, про церковне життья в нашїј стороні в давні часи ј тепер ми казали в І томї «Громади.»

тільки щось вже не чує, як на цих молокан там попи та станові „дій-ствують убѣжденіємъ съ цѣлю побудить оставить суевѣрія, внушаемыя лжеучителями“, а тоді там робилось те ж саме, шчо в нас тепер робитьсья з штундами або шчо... Приїхав Арсеніі і зараз показав, шчо він за пти-ца: Він написав осібну записку, *) як бути з молоканами. Од записки цієї так і несе смородом поліцейської тьурми та попівської, медом обма-занною неправдоју.

Перш усього прописав він там, шчо кожде діло сектантів мусить ітти на слід-ство не до кого иншого, як до попів, бо всі секти так, чи инакше торкаютьсья віри. Урядники з світського начальства мајуть бути тільки длья певности при слідстві, як свідки. А обертаєсь до комитета міністрів слідователі мајуть тільки в дуже трудних случаях, коли закон не указуватиметь, як буги з еретиками. Јому, бач, не хотілось, шчо в попівські діла хто небудь совав-сья та перебивав јому дорогу;— навіть і самиј уряд пускать до себе јому не здатно було.

Писав він теж в записці, шчо треба сектантам на життья одводити місця осібні од православних і держать јіх усіх в купях, з боку людєј нікого до јіх не пускать, окрім попів та урядників, шчо в тому місці слу-житимуть; торг дозволять јім тільки в својему селі, чи місті, а всьакіј иншіј — хіба через чиновників. Виходило, шчо людьам за те тільки, шчо вони не так, як наші попи в бога вірујуть, чи шчо, не можна ј жити там, де вони хотіли б, і робить те, шчо јім вигідніше. Більшој кривди, здаєтьсья, ј бути не може,—скажете мабуть. Еге ж, та це здаєтьсья так нам з вами, а он Арсеніі, написавши свіі думки, додав: «мѣра сія хороша тѣмъ, что, не представляя собою ничего ни жесткого, ни притѣснительнаго, а лишая только расколовожатаевъ возможности вредить другимъ, ведетъ прямо къ цѣли». Бажав він, як це далі ј сам каже, шчо сектанти, всельяких толков, скученні в одному місці, спорились один з одним та при кінці, знудившись цими спорами та сварками, залишили б свої думки. Ну, звісно ј світське начальство в Арсеніја мусило свого діла не забувати ј де коли чи штраф-здоровіј здерти, чи в острог засадить дуже жвавих і т. и. Тільки, звісно по попівському перекладу це виходить ось як „благоразуміе мѣстнаго на-чальства постарается дать сему броженію умовъ (сваркам сектантів меж собою) приличное направление, мало по малу располагая всѣхъ къ обраще-нію на путь истины, а благодать божія, всегда готовая споспѣшествовать благонамѣреннымъ предпріягтямъ, ниспослетъ свою всеславную помощь и довершитъ начатое“.

Так то думав Арсеніі старих сектантів „вертати в лоно православія“, а далі писав він і про те в својі записці, як робити, шчо не приставали до сектантів иові сторонники. Заборонити треба, наказував він, шчо сектанти купували собі землі або ліса, шчо держали корчми та постојали двори,

*) Дивись: Труды духов. кievској академіи. Февраль 1875 г.

щоб мали млини та машини рушалки. Мајучи хутори та лісні дачі, вони остаються далеко і од попів, і од начальства, зазивають до себе льудей та і толкують їм, шчо хотять, а до корчем, постојалих дворів та млинів вони дуже охочі через те, шчо в таких місцях багато шчо дньа народу бува, і їм можна доволі переказувати свої думки, гадки, або читати і по своєму толкувати свьате письмо. Иноді, жаліється Арсені, таке вони розказують, шчо і тверді в православїї одходять та одїздять од їх з недобрими гадками і на попів, і на їх вченьня. Та шче і ведуть вони ці сектанти своје діло так, шчо не зразу і зловить їх можна. Льудім роблять вони всьаке добро: чи грошеј в позичку дають, чи шчо. От на них і рідко хто доносить. Тим то і добре б було заборонити сектантам мати і млини, і корчми, і лісні дачі, і землі і т. и.

На решті просив Арсені, шчо вправителі помішцецькі,— а це було шче за часів крєпацтва—один тиждень в јакому небудь з постів давали мужикам на говіньня, і шчо не тільки пускали до церкви, а навіть би сами, шчо неділі, нудили б льудей силоју вистоювати службу божу.

Так то навчав Арсені боронити православну віру. Здається, ваги великої а ні на молукан, а ні на інших сектантів він не мав, бо сектанти ці не тільки не зійшли зо світу з тиєї доби, але шче расширились.

Цілих девять років турбовав Арсені тамбовців. В 1841 році його переведено відте архієпископом подольським, а потім варшавським... Як був він варшавським архієпископом, управляв він і волинську епархію, і тоді на Волині через консисторію його життья не було: дерла вона з льудей так, шчо більш, здається, і не можна б було. Сидючи в Варшаві, вступавсь він і в вишчу политику. Не хтів він, шчо польакам дано було хоч скілько небудь волі і казав: „Поляковъ ублаготворить ничѣмъ нельзя; ихъ притязанія не имѣють границъ. Можно, пожалуй, уступками заслужить похвалу европейскихъ публицистовъ, но не красна похвала въ устьяхъ *грешника*“ (Газета День 1863 р.). І таке то він казав не через те звістно, шчо польаки хтіли бути панами і держати в себе панські порьядки,— йому навіть тільки і треба було, шчо царь душив польаків за те, шчо вони — польаки.

В 1860 році Арсені був назначені митрополитом київським і галицьким.

Тут він показав вже себе зовсім.

Стали заводити добрі льуде правдиві школи дльа народу,— він зараз почав осібно ворогувати проти школ тих, а найбільше проти школ наших українців. Приказав він тоді ж попам поодкривати при церквах школи, та попи, звісно, тільки на одчотах і попрописували, шчо школи јесть в їх, справді ж школ було не багато заведено та і вчили в тих, јакі були, так, шчо лучше і не згадувать. Дурили попи і митрополита.— Про це все розказано докладно в II т. „Громади“. Незабаром і в Кијівщині довелось Арсенієві наткнутись на сектантів: *штундів*. Митрополит дозволяв попам робити з їми дуже багато неправди, може шче більш, ніж зволяв він це, як

був в Тамбові. Чи мало з наших штундів пішло тоді в тюрми і у Сібір.

За теж попам при йому вільно було робити, шчо завгодно. Треба тут згадати, шчо попів українців він нелюбив, та і прислано його самого до нас в митрополити через те, шчо був москаль. Найкрашчі місця старавсья він давати своїм родичам та землякам.

Найбільшу славу з тих його родичів придбав в нас його племенник, а як другі кажуть син, *архимандрит Мельхисидек*. Мельхисидек цей украв одного разу 10,000 карбованців з лаврських грошеј, обезчестив кількох дівчат, в тім числі і свою племінницю, ні за шчо ні про шчо кривдив деяких простих монахів. Жалілись на його не раз митрополиту, тільки той все покривав, і Мельхисидек аж до остатнього часу державсь на місці. Тільки то ді піймавсь так, шчо не можна було викрутитись, як не розібравши толком діло; він обезчестив жінку якогось мирового судьді, чи шчо. Чоловік обезчещенојі жінки завів діло, почалось слідство, і Мельхисидек стратив своје місце, хоч не стратив великих грошеј, шчо нагарбав під покровоју Арсеніја. Кажуть, шчо сам царь дознавсь о всьому, і як був митрополит остатнім разом в Петербурзі, він вилајав його. Арсеніја це, кажуть, мов би то дуже вразило,—і скоро після цього з ним ставсья удар, од котрого він і вмер“.

Про нового кијівського митрополита Филофеја поки шчо знајемо мало. Пишуть нам про його з *Кијива* тільки ось шчо:

„В нас тепер новіј митрополит *Филофеј*... Попав він на митрополита несподівано дльа всіх і навіть дльа себе. Кажуть, шчо сам царь скотів бачити його на цьому місці. Другі архијерејі трохи розумніші надіјли йому тим, шчо дуже вже заходились з своїм бідканьям о духовенстві та духовних школах, шчо вистарчајуть попів. Про Филофеја ж знали, шчо йому все це бајтуже і шчо він до того шче і шчириј москаль. Знав про це і царь.

До цієїј пори Филофеј архијерејствовав собі тихо літ більш десьятка в Твері, вишчих не чіпајучи, а низчих давльучи. Тільки це кілька років назад потревожено старцьа тим, шчо дали йому було роботу не здатну. Царь звелів через св. синод, шчо б він роздививсь писаньья більш розумних про школи і дав би своју раду про школьну справу. Филофеј возивсь, возивсь та і написав шчось таке недотепне, шчо всі аж руками розвели. Царь звелів синодові промовчати, записки Филофеја не печатати, а йому одповісти, шчо синод з ім не згожувајетьсья.. В листах з Твері до нас писали, шчо він чоловік заразом богомільниј і сердитіј. В однім листу додавали шче, шчо не лубить він товстих монахів, і тим трохи перелькали монахів нашої лаври“.

Між вишчими попами нашими је один дуже не подібниј на других попів, шчо б не сказати чудниј, — це Порфіріј, архијереј чигиринськиј, викаріј кијівськиј. Житьтя цього чоловіка, як би його докладно розібрати, було б дуже цікаве і јасно б показало,

як калічиться тепер в попівстві чоловік з розумом і гарьачим серцем. Увесь розум, все серце Порфiрiя пішло на чудацтво, — j тільки трохи знаходить собі вихід в науці про старовину церков південних і зхідніх. Та j ту науку він вже не може поставити на вільну дорогу, навіть вже j коли б хотів. Між чудацькими штуками Порфiрiя вириваються такі, як напр. те, шчо він не дав світським льудім списувати монахів в Михаїловському монастиру, коли київські географи в 1874 р. робили „однодневну перепись“, — бо, мовляв, „не слід слугам царства земного, блудного, — списувати громадян царства небесного“. Це одна з штук за котрі Порфiрiя прозвали „київським Ледоховським“. — Але між чудацтвами Порфiрiя єсть і такі, як напр. слова його про „штундів“, — шчо він би радий, коли б уся паства його була з таких льудеј, — або те, шчо він при случају почав висвящати на попів не тих, шчо вчились по семинаріях, а простих та письменних сельан. Знає, здається, j Порфiрiј, шчо такі попи можуть бути хоч легкими дльа сельан, ніж панички — семинаристи-хабарники... Про все це ось находимо в дописі з *Київа*:

„Je в нас в Київі чоловік, котриј всіх льудеј назива дурньами j має сміливість усім висказувати таке в вічі, — це Порфiрiј, архиереј чигиринський, вікаріј київського митрополита, доктор богословія j греческої мови. Царь і синод мајуть його за дуже непевного чоловіка j через те не дајуть йому самостајної епархіјі.

Оцеј Порфiрiј шчо раз усім каже, шчо на попів треба поставльати простих сельан, котрі повинні знату одну тільки грамоту j нічим не одрізнятьсьа од простих льудеј.

Як вмер митрополит Арсеніј, синод на який час поручив був київську епархіју Порфiрiјові. Порфiрiј, не довго думавши, став поставльати на попів простих невчених дьяконів, дьяків і навіть переказував, шчо до його јшли прості та тільки письменні сельане, — і тих він обіщавсь висвящати на попів. Тільки скоро про це взнав синод і зараз наказав особим листом не поставльати на попів тих льудеј, котрі не скінчили семинаріј. Порфiрiј одначе не згодивсьа з синодом і всіх семинарістів не посвящав в попів сам, а відслав до Филарета, другого вікаріја київського митрополита, шчо заразом був і ректором духовної академіјі. Це вже Порфiрiјові другіј такіј випадок. Так само було раз, коли Арсеніј јїздив в Петербург і всі дїла було покинув на Порфiрiя. І тоді Арсеніј мусив осібним листом прохати його не ставити на попів невчених. Росказујуть, шчо один дьякон, не знајучи, шчо Порфiрiю вже заборонено ставити на попів невчених, подав йому прошеньня, шчо б він його висвятив на попа. Порфiрiј на його прошеньню одписав „подуло съ сьвера“.

Мајемо допись з *Волині* про тамошніх двох єпископів —

нового, Димитріја, і старого, покоїного Агафангела. В дописі про них згадуютьсья і консисторські порядки наші.

„З 1876 р. у нас на Волині, пише дописуватель, новій архијереј — *Димитріј*). Це тої самій, котрого Одеса не хотіла одпускать од себе і котрого там так шциро провозжали, як настав вже час їхати йому в Ярославль, шчо об цім враз затрубили всі наші газети. Осібно вразило всіх те, шчо навіть жиди одеські піднесли од себе Димитріјеві подарунок і говорили йому хвалебні слова. Хто не знаје, як в нас жиди поводятьсья з попами, того, певно, це мусило вразити. Ми ж, тутешні, добре знајемо, шчо коли жиди лубльятьсья з попами, то дива в цьому ніякого нема, шчо робльять вони їм усякі подарунки і таке инше за дльа своїїх гешетів, а не із за чого другого. І справді, наприклад в нас на Волині жиди більш усякого пана дають і на церкву, і на другі христіјанські потреби: так думають вони заслужити ласку в сельан і показати себе їх пријателями, та і попи, звісно, робльятьсья через те їхніми прихильниками. Опісльа цього, як вже в сельан нема чим обробльати остатніх шматків свого поля, як в їх поберуть і поспродують за податки і худобу, і усе, жиди в згоді з попами зараз најмають дешево ту земльу в сельан, засівають бурьаками, або чим иншим, і тоді звісно лушчат грошники.

Так само як в Одесі жиди прощались з Димитріјем, так в нас вони з ним здоровкались. Піднесли вони йому хліб сіль; він дуже ласкаво їх привітав. Зустрічало його, звісно, і духовенство. Заласних слов наговорено було багато. Тілько з світських урядників ніхто не вишов архијерејеві на зустріч, так шчо як губернатор прочув, шчо од його нікого не було при тому, то зараз, шчоб діло поправить, звелів спекти хліб і на другій же день одніс його преосвященному.

Цей Димитріј не тілько не вмішуєтьсья в діла консисторіј, але і свої діла звичајно здає туди. Через це знов у нас консисторські чиновники, а осібно секретарь, звісній своїм здирством на всьу Волинь, деруть з попів і з дяків скілько влізе. Скоро вернетьсья певно те, шчо було колись за покійного Арсеніја, як він управльав нашоју епархијеју. Росказують, шчо тоді консисторські чиновники відрізували в бідних дяків навіть хальави од чобіт, як тілько хто з їх не міг заплатити грішми. Консисторіја дере з попа, піп лупить з мужика, а архијереј, звісно, святим амофором закрије все здирство.

За покійним архијерејем *Агафангелом* воно в нас на Волині де хто і жалкује. Між иншими архијерејами він був собі шче нічого чоловіаго. Родом він був москаль (з Владимирської губерніі), як і більша часть тих архијерејів, шчо до нас назначають. Приїхав він до нас дуже бідним. Як він сам признавався де кому з наших протопошів, не було в його в кишені і десяти карбованців. Одним одну рясину мав таку, шчо можна було показатьсья лудім. Пожив в нас кілька місяців,—і зовсім оправивсья. Оправивсья тај став перебгати до себе своїх родичів.

Перш усього виписав він в Житомир трьох племінниць од рідного брата свого. Дуже він любив їх, одягав по панському, вистарчив їм усе і за кожною поклав чи малий посаг.

Саму старшу вспів він пристроїти шче за свого життя: виїшла вона заміж за Малиновського, сина одного житомирського протопопа. Оце тої самі Малиновські, шчо, обїзжаючи в 1875 році народні школи в Подольї, звелів становому арештувати вчителя народної школи в. м. Лучинці Могильовського повіту за те тільки, шчо в його в хаті були українські книжечки, та і не заборонені, а тоді шче дозволені цензурою. Тоді він було так росходивсь, шчо і вправителя того села, де школа, хотів теж арештувати, бо в його учитель дістав книжку, та трохи бач руки були короткі. Цього Малиновського всі знакомі звать волинським дурнем; так, кажуть, прозвано його шче в духовній академії в Київі, де він вчивсья. Інспекторське місце достав йому в попечителя київського учебного округа, генерала Антоновича, вже Агаангел, а перед тим був він спочатку вчителем в нашій семинарії духовній якийсь час та тільки не довго, бо всі бачили, шчо дурниї вже дуже, а потім в бурсі; та і з бурси його прогнано через ревізора Зінченка. Агаангел після того шче не зараз схлопотав йому інспекторство, а перш було пристроїв, як тої уже одруживсья з його племінницею, вчителем в женській гімназії — та і тут Малиновські не вдержавсья. Тільки тепер на інспекторському місці і держитьсья, бо там ума багато не треба, аби вмів доноси писати.

Другі дві племінниці Агаангела шче не пристроєні, але за кожною з них оставив він по 12 т. карбованців. Не мало залишив він грошей і дльа племінника.

Пожививсья таки преосвященниї, як бачите! За одно тільки можна сказати йому спасибі: шчо держав в руках консисторію. Жививсья він більше з почаївської лаври. Її він мав за свою корову. Та так і всі архиєреї дивлятьсья на лаври і монастирі. І нового Димитрія заманила до нас не так сама Волинь, як почаївська лавра».

Переходимо і до низчих попів, сельських. Обідрані вишчими, а осібно консисторіями, вони вертають страчене з народа. Здирство їх, як показують дописі, не менше панського і жидівського, так шчо в нас справа церковна је справди соціальна справа, котра корінитьсья в темноті народу.

З Звенигородки, Київської губернії пишуть нам:

„Ніколи, здаєтьсья не було в нас так часто мови про попів, як тепер. Яку б не почав читати часопись, непременно знайдеш там де шчо і про попів; почнеш говорити, з ким попало, про се, про те, — непременно про попів спомжанеш. А послушайте наших сельан: тільки і мови в їх, шчо про попів. Перш усього роспитуютьсья сельане про те, який в селі пп, — чи не вдо-

вещь, чи не п'яниця, чи з старих, чи з молодих, чи добре живе з людьми. Як роспитають за попів, то аж тоді вже починають балакати про панів, жидів, волостних писарів—і других всьаких п'явок та здирщиків.

Що ж це за знак? Чи вже ж попи опрокльа́ти нашому народові гірш усього? Чи може народ наш бажає од попів спасеньна од свого лиха, своєї бідности, од здирства,—та через те ж говорить про попів перш усього? Ми не будем одповідати на це все сами, своїм міркуваньням, не будемо, як то кажуть, заходити за хмару,—а лучше розкажемо де які случаи про життья попів з селянами. Те, шчо ми розкажемо, по правді кажучи, гріх і назвати случаями: які це случаи, коли так робитьсьа в кожному селі! Те, шчо ми розкажемо, ми назвали случаями по другій причині—це все, бачите, ходило по всьаких начальствам, про це говорять по всім губерніям, про це було трохи писано ж у „Київському Телеграфі“ за 1875 год; одним словом все те, шчо маємо розказать, перестало бути домашнім ділом... Так слухајте ж:

В нашій Звенигородщині јесть дуже велике старостинське село *Јурківка*. В цім селі сидить попом вже годів з двадцять п'ять *о. Власіј Савин* (перша фамиліја јого була Коцьубинський, а Савином јого прозвали в київській бурсі). Пријіхав він в Јурківку таким бідним, шчо ј сказати не можна; був він шче до того таким большчим, шчо наче јому було три чисниці до смерти. Скоро він пријіхав на параквіју, зараз попросив до себе хазяјнів і так льудеј чимало, прихилив јіх добрим словом, наговорив багато де чого про те, јак він добре житиметь з льудьми ј т. и. Все це він переказував так смиренно та ласково, згинавсьа так низько, шчо неначе ј справді хотів бути добрим пастирем, јак то кажуть! Мир, звісно, дякував попа за ласкове слово ј почав носити попові на нове хазяјство—і теличок, і бичків, і курочок; де які хазяјини виорали јому поле, де які засіјали. А піп все дякује льудім та замовляје так, шчоб јому дурно робили та більш платили за треби. Довго так *о. Власіј* пестив та милував своїх крестьян, а вони ј не примітили, јак він помаленьку та потихеньку прибрав јіх в руки так, шчо вже, јак треба јому шчо робить, то він не сам просить, а приказује селському старості, або соцькому, шчоб вигнали јому льудеј на роботу. Потихеньку та помаленьку діјшов він до того, шчо почав брати за сповідь по гривеннику (10 коп.), за похорони—по 3, а де коли ј по 10 карбованців, за крестини по пів карбованцьа та шче курку ј пів ока горілки, за вінчаньна—по 10—30 карбованців, окрім шести платків та ока горілки. А тут захотілось јому шче церкву нову стројить. Пішов він тоді обдираць льудеј.

*

Тільки все це він робив так, шчо льуде ј не зчулись, јак в дурні попали. Тільки років з вісім назад схаменулись вони, але вже було пізно: піп вспів вже набить калитку добре, вспів купить собі ј набедренника, ј скуфју, ј багато дяки дістав за своје примірне служеньња, так шчо јак подали льуде на нього жалобу архијерејові, то ј звістки ніјакојі не було на ту жалобу. Льуде подали вдруге,—і тоді тільки архијереј приказав розслідувать діло. Пријіхали слідователі: благочинниј, два попи та становіј. Почали то вмовлати, то кричати на льудеј та ј зробили так, шчо попові не було нічого, шче він через місяць дістав камилавку.

Тоді льуде вибрали з села ходоків і послали јих до самого архијереја. Були ті ходоки в консисторіјі, в архијереја, потрапили сотні зо дві грошеј на хабарі ј добились тільки того, шчо наръажено було нове слідство. Нові слідователі знов то просили льудеј, то кричали на них і зробили так, шчо піп знов зоставсья неповинним. Подавали жалоби шче років з шість, робили кілька разів слідства, але нічого не вијшло; та јак воно ј вијде шчо, коли піп сам разів по три в год јізде в консисторіју та ј так, по почті, посла гроші членам та секретарьові консисторіјі. В 1874 році пројіздив через Звенигородшчину митрополит Арсеніј; от льуде ј поклали просити јого всім миром, шчоб він дав јім другого попа,—і тільки шчо вјіхав Арсеніј у село, јак увесь мир впав на вкољушки ј почав кричать: „владико свьатиј, ізбав нас од нашого пастирьа—кровопіјци!“ Але Арсеніј тільки руками одмахувавсья ј не приньњав навіть прошеніја. Народ загомонив, заговорив грізно ј поклав робити так: ні сповідатись, ні причашчатись в свого попа; за треби нічого не платити, а прошеньња по прежньому подавати. Вже досі на ці прошеньња стратили громадських грошеј карбованців 700. Јак хто з крестьан не захоче послухати громади, то тому роблять шкоду в хазяјстві. І справді тепер јурківські крестьане говіјуть, сповідајутьсья ј причашчајутьсья в Јерках, Стебному, Вербівці ј скрізь, а з своїм попом тільки лајутьсья та позивајутьсья.

Попи—сусіди, просили вже јурківського попа, шчоб він пішов собі на другу, хоч би лучшу паравхију, бо, јак вони кажуть, через јурківчан можуть всі села збунтоватись проти попів,—але о. Власіј хоче, шчоб своју паравхију непременно передати кому небудь з својејі рідні. Коли ж мужики ј цього не хочуть.

Сусідње з Јурківкою село *Стецівка*. Це вже село помішчицьке (предводителя дворянства Протопопова). В цьому селі сидить попом о. *Миколај Данилевський* і теж позивајетьсья з мужиками. Мужики подавали вже прошеніј з п'ять, але все діло нічим не кінчалось. Помішчик повертав діло так, шчо попові ні-

чого не було. Разів два льуде хотіли подать прошенъня при проїзді архиєреја, але становіј повиганъав усіх тих, котрі мали прошенъня, і не допускав ні одної душі до архиєреја. Приїшло до того, шчо і стецівські мужики робльять з своїм попом так, як робльять јурківчане.

Трошки дальше од Јурківки, близче до Херсонської губерніі, јесть село *Ромејкіека* (помішчицьке) з приселком Гончарихоју (староство). В це село недавно поступив попом *о. Димитрій Меланиковський*, удовець; всього і семіі в јого, шчо одна мала дочка. Піп цеј, як тільки приїхав, зараз објавив, шчо за сповідь треба давать по 15 коп., за хрестини по 50 к., за посвяту вінків на Маковіја по дві гривні, за вінчанъня—скільки з кого можна здерти і т. д. Але мужики сказали јому: „як хочете батьушка, то дерить з нас так, як дер ваш предмістник (добрий таки був обдиратель), а як не те, то ми вам по шагу за все будемо давати.“ За молитву з кропилом батьушка потребував по дві гривні, а мужики сказали јому: „лучше не ходить, батьушка.“ Цеј піп робить шче і такі штуки; На Спаса після служби пошчитав він свій дохід і нашчитав тільки одного карбованця; він розбив тоді церковну кружку, взяв звідти 3 карб., а сельському старості приказав зібрати з обшчества 3 карб. і оддати в церкву, але пожде шче, поки староста збере...

В м. Камніболотах (Катеринополь) два попи. Один, *о. Іван Војнарський*, бере з льудеј не тільки грішми, а чим попало; як нема грошеј у чоловіка, то він візьме вівцьу, свиньу, корову.

Одного разу він взяв у бідної жінки корову, але корова на другий день втопла в р. Тикічі; тоді піп потребував телицьу. „На шчо, каже, ти корову зажалувала? Вона б була не втопила.“ *)

От таке то робитьсья з попами в нашій Звенигородщині! Як би пришлось розказувати за все, шчо попи виробльајуть в кожному селі, то здајетьсья і чернила і бомаги б не стало. **)

*) У цих всіх попів і жінки такі, шчо деруть наче б то і справді вони мајуть јаку власть. Савина, Војнарська і Данілевська распоряджајутьсья по приходу наче сами попи; сельській і церковній староста, сторожі і дяки бојатьсья їх гірше, як попів.

**) Як назначили в Кијів нового митрополита, Філофеја, то він зараз потребував од благочинних, шчоб вони поодбирали підписку в усіх попів, шчоб не брать нічого за треби. Але ж благочинні не всі і не скрізь давали такі підписки, а коли які і давали, то сміјучись з указу митрополитчого. Та воно і справді је чого сміјатись,—бо хіба це першиј раз ідуть такі укази? Знајемо ми вже їх багато. Коли попи јдуть проти церковних і апостольських правил, а то б шче вони сповнъвали укази таких обдерателів, як і вони самі. Як би сповнъвали вони такі укази, то з чого б наживались консисторіі?! Шкода тільки, шчо плакати хочетьсья, а то б було з чого сміјатись

А народ бідній терпить, бо жалоби начальству нічого не помагають, а самим розправитись з попом — прогнать його, не можна, бо зараз пошчитають за бунт і пришльуть москалів; але сміло можна сказати, що скоро настане той час, що вся Звенигородщина або збунтується проти попів, або переїде в штунду.“

Те ж таки розказує і *козелецький* дописувач про попа в одному селі свого повіту. Дуже цікаві звістки подає цей дописувач про те, як одбувається в нас говіньня по селах, і яка з того буває мука мужикам.

„Найбільшій здирщик у нашому селі це піп з попадею. Це такі тварюки, що здається вже других таких не можна знайти. Він тільки того і дивиться, щоб усіма силами витягти послідню копійку з чоловіка. А як бачить, що вже нічого з його взяти прямо, то надумує як би його яким инчим робом покористуватись з голого чоловіка. Піп кличе бідного чоловіка на одробіток, і горе вже тому, хто не піде до попа: піп усе йому одбачить, хоч не тепер, то в четверг.

Якось довелось мені почути, що льуде проміж собою розмовляють про попа. Позбірались жінки коло церкви, сидять та і балакають собі про всяку всячину. А далі одна і каже: „сьогодня моєму чоловікові піп не дав причастя“. — „Чому? — пита друга. „Та так, бачте, пришов піп за роківчиною до нас, а тут випало так, як і з кожним не раз буває, що і самим нічого їсти. От чоловік мій каже: „не дам я вам, батьушка, тепер нічого, бо повірете, і самому нічого їсти“. А піп йому на те: „ну, їди до мене два дні городити“ „не піду тепер, каже чоловік, і городити, бо треба самому город орати; хаї — каже — як вправлюсь, то приїду“. Батьушка з тим і пішов. А тепер висповідав мого чоловіка в п'ятницю, а в суботу той пришов до причастя, та тільки що підступив, а батьушка йому і каже: „одступися, я не буду тебе причащати.“ От і треба йому говіти тепер в друге, Та ще б воно дарма, як би не та свічка, що за неї треба платити восьмигривенника, а тут ще і діти не всі говіли“. — Бачите, задумали в нас строїти нову церкву, бо теперішня душе стара вже стала. А де ж грошей узяти? От і придумали на льудей налог зробити і постановили, щоб на сповіді в піст усі чисто, починаючи з годової дитини, давали по восьмигривеннику; так що як у кого і десять душ сімї, то і треба давати десять восьмигривенників. Та ще і попові треба за сповідь давати по три шаги, а як не принесеш, то і не висповідати. Одно хлопця пришло сповідатись і кладе перед попом восьмигривенника за свічку, а три шаги не принесло. Піп зараз і пита: — „А три шаги де?“ — „Не ма“, каже хлопця.

— „Ну їди, принеси — тоді я висповідатиму“. Усі люди жаліють-ся на бісового попа, бо не ма того чоловіка на селі, кому б він не досадив до живих печінок. Приїде з молитвою в хату, то ї треба йому давати дві гривні грішми ї миску крупів, а як не даси, то він зроду з хати не піде не взявши чого иншого ї після цього вже в церкві не дасть дідам проскури: все сам поїсть! Та обоє ж ї зібрались до купи, як піп так ї попадьїа!.. У здирстві ї вона не поступається від попа. Оце як бачить, шчо піп надходить, то зараз ї роздає жінкам по селу сорочки не пошиті, шчоб вони ї їх шили. Раз одна жінка каже попадьїї наймишці, шчоб та забрала сорочку, бо її ніколи шити. Наймишца ї розказала це попадьїї, а вона ї каже: „нехай вона лишень шиє, бо приїдеться її говіти, то хоч не схоче, — пошиє“. Се б то як не пошиє, то піп ї від причастя зверне. А як станеш питати в льудей, чому вони такого попа не проженуть, то вони на це кажуть, шчо „ми вже одного скинули, так, бачте, якого другого нажили“ „А за шчо ж ви того скинули? питаю їа“. — „Та за те шчо обдирав льудей. Ми думали, як цей буде, то не стане обдирати льудей; аж він шче гірше, ніж тої; дере — так, шчо тепер вже страшно мінвати цього на третього, шчоб шче гіршого не нажити“.

Допись з *Київської губернії, Каневського повіту з села Ісаїок* показує, які штуки може в селі витворяти батьушка, ї як трудно навіть в таких випадках мужикам судитись з попами, когрі стоїать один за одного ї завше покривають один одного.

„В селі Ісаїках, пише дописуватель, живе піп Синельников ї шчо то вже він за здирщик, то ї сказати не можна, тьагне з живого ї з мертвого. Терпіли ми, терпіли, а далі вже всім стало не в моготу, ото ми ї надумались собі: подаймо, кажемо, владиці в Київ прошеніє на батьушку від громади. Кажуть, шчо цей новий владика добрий ї справедливий, то чи не поможе він нам, чи не змінить нам нашого попа на другого крашшого. Зібралася громада; поміркували, шчо його написати, шчоб ї не багато було, ї так, шчоб владика приньняв наше прошеніє. Одні, на громаді, казали: пишть все до чиста, а другі кажуть: ні, не можна, бо як багато напишемо, то владика ї читати не буде, а написати тільки головнішче. Отгож ї написали тільки десять најголовнішчих пунктів. 1) Як умер покїїний митрополит, то батьушка ї каже: „от умерло уже стерво ї таке воно було смердъуче, шчо його не ховали, а манахи викинули в рїв собакам“. (Ми, бачите, думали, шчо це митрополиту буде шпилька, ї він швидче зверне увагу на наше прошеніє). Далі писали: 3) Як піп нас здорово

обдирає. 3) Як у піст не сповідає, поки кожен із говільників не відробить йому даремне три дні на току, або коло горожі. 4) Як не хоче ховати, поки не заплатять йому 5 карбованців. 5) Як не хоче вінчати, поки не заплатять 10, а багатшиї то і 20 карб. 6) Як батьушка потребує, коли гарна дівчина виходе заміж, шчоб вона непременно перш усього согрішила з ним. 7) Як навчає, шчо куми, коли хочуть бути в царстві небесному, повинні між собою мати гріх. 8) Шчо він витворьа з дівчатами і молодицьами. 9) Як він толоку збира і 10) як він на кожному місці пје нашу кров. Прошеніє це підписало нас півтораста чоловіка. І подали. Ждемо одвіту, ждемо; не ма. А піп наш. почувши це, почав шче гірше нас душить. Коли це не швидко вже після подачі прошенії, приїздить до управи, з сусіднього, села Чаюк, батьушка от. Ів. Трегубов; звелів зібрати лудеї, шчо подавали прошеніє, це б то робити слідствіє. Зібрали нас усіх, він і пита:

— „Ви подавали владиці прошеніє на свого свьашченика?

— Ми, — кажемо ми.

— І ви підтвердите під присьагоїу все шчо написали?

— Підтвердимо, — кажемо,

Далі він почав нам розказувати, шчо свьашченики богом нам дані, шчо вони за нас у церкві молятьсьа, і шчо яка то важка штука та присьага. Потім надішов наш батьушка; вони шчось побалакали, а далі Чаїківськиї батьушка написав шчось таке у волость, віддав старості і поїхав.

А в волость він написав, шчоб Волостне Правленіє вислало йому на дом, в с. Чаїки, 12 чоловіка стариків, котрі не були під слідствієм і судом „для снятія съ нихъ показаній по дѣлу о доносъ нѣкоторыхъ изъ крестьянъ с. Исайки на своего приходского священника Синельникова“.

Коли приїшли, таким побитом, до батьушки села Чаюк, Трегубова, ці 12-ть старих лудеї, то він перш усього почав їїх брати до себе на допрос у горницю по одному. Зробивши перш усього кожному з них пасторське внушеніє, — получив од кожного одвіт, шчо нічого того, шчо написано в доносі, не було, бо то донос значить брехня. Получивши такиї одвіт від кожного поодиначці, покликав далі піп до себе всіх разом, та і каже їм:

— Так ви показуєте, шчо ваш батьушка гарниї чоловік, і все шчо написано в доносі на його — лож?

— Да — відказують старі.

Потім він звелів покликати з свого села кількох старих лудеї і при них знову спросив ісаїківців теж саме і, получивши знову одвіт „да“, привів усіх до присьаги. Потім составив акт, звелів усім підписатисьа і приставив до владики. Таким робом

наш піп ісаїківські, Синельников, зостався правиї і зно вз нас дере, а ми, громада, зостависья винні. Је думка, јак владика повернеться з Петербурга, знову подавати јому прошеніје. Та тільки вже щось мало охотників знаходитьсѣ на јого. а тут і робоча пора наступаје. Шчо буде? — не знају. Јак шчо знову воно впливе наверх, то напишу ј вам знову“.

А ось дописъ з *Київської губ.* показује, јак попи окрім чисто церковних поборів, не жахајутьсѣ ніјакого мошества, навіть звязанного з злодіјством зовсім не підходьачим до служителя Христа, шчоб так чи инакше добути собі грошеј.

„В Київській губ. Липовецького повіту, в тій јого частині, котра доторкајетьсѣ до Подольської губ. лежати село Ш., в котрому попом сидить о. Јван Р. В 1874 р. купив оцеј піп у сусідньому селі К. (Подольської губ.) десъатину землі ј засіјав на ніј баштан. Того року був стршенниј неврожај на кавуни, так шчо на баштані о. Јвана не було нічого. Бачив о. Јван, шчо пријдетьсѣ понести вбиток. Воно хоч і не багато було потрачено грошеј на баштан, а все таки батьушці жалко було намісць добутку шче викинути із кишені своїх грошеј. Коли це один шчастливиј випадок поміг о. Јвану не тільки вернути потрачені на баштан гроші, а шче ј получить з јого добуток.

Јакиј плохиј не був баштан, але о. Іван все таки приставив до јого сторожа, једнак сторож нічого јому не куштував, бо був церковниј і мусив слухати батьушку. А тим часом може батьушка думав, шчо приставивши сторожа можна кого небудь на баштані ј піјмати, бо јак би ціјејі думки не було, то справді не варто було приставляти сторожа там, де нічого не було. Але це побачимо далі...

Однојі темнојі ночі, не далеко від баштану пасли хлопці скот. — Коли це приходе јім в голову думка підјихать до баштану ј накрасти кавунів. Так вони ј зробили. Але тілько шчо вони вспіли нарвати кавунів з десъаток в кулак завбільшки, бо других не було, јак почув сторож і почав јім кричати, шчоб вони јшли з баштану; ті не слухали. На крики сторожа сбіглись лъуде ј јакось одного хлопця задержали, а другі повтікали. Повели шјманого хлопця до попа, а потім, по јого приказу, в волостне правленіе, де так до јого присікались, шчо він видав своїх товаришчів. — Вијавилось, шчо всі ці розбіјники були хлопці, з котрих најстаршому не було шче 18 літ. Піп зараз подав жалобу в мировіј суд і виноватив јіх в грабунку, та окрім того шче в жалобі просив вискати з винуватців 150 карбованців ніби то вбитку, котриј він поніс, кажучи, шчо вони јому розорили баштан. За свідків ставив він своїх лъудеј, наперед на-

поївши їх і навчивши, шчо говорить. Мировиї судьдѣ приговорив обвинувачених хлопців на 8 місяців в тюрму і присудив заплатити попу 150 карбованців. Отправили бідолах в острог, а так як всі вони були сироти, то піп мусив получить з них гроші, коли вони одсидять в тюрмі.

Піп дожидається.... Через 8 місяців хлопці приходять з острогу, але не всі. Двоє з них зробились сивими, третій слабим, а четвертий так в острозі і умер. Піп зараз пристав до них, шчоб віддавали гроші, а не то грозив тюрмою. Мусили бідні хлопці наньнѣтись у кабалу до поміщика за безцінок, бо тої наперед заплатив за них попу гроші.

Може ви думаєте, шчо піп тим вдовольнився? — Зовсім ні... Шче довго після того випадка він з жалем поминав об тім, шчо четвертий парень вмер в острозі і не виплатив тїї частини грошеї, котра на його випала.

Ось де правдиве злодіство, а не те, шчо хлопці (зовсім діти) зробили, котрі може добре і не розуміли того, шчо вони роблять грабунок, за котриї приїдеться тѣжко одвітити“.

Шчо справді мінѣти попів одного на другого не варто — це і з других дописів бачимо, ось хоч би з дописі з *Роменського повіту*, Полтавськ. губернії.

„Гарниї у нас батьушка, пише дописуватель, не згірш од пана Кольчевського, шчо ми описували раніш. За вінчаньнѣ бере по двадцять карбованців, а вже саме менше шчо 15, хоч якії би не був бідниї чоловік. І як там уже не благають цього виродка, шчоб хоч за 10 згодивсьѣ, так де там: „і не ходи і не проси, бо не повинчаю, як не принесеш 15-ть“. А як його не женитись, коли не ма робітника, мати стара, нікому а ні зварить, а ні спекти.... А попадѣя як почне льнувати, то як приїде в хату, та як стане казати: і того мені даї, і того мені даї, то хіба цѣята або третѣя частина усього в хазѣїстві зостанетьсьѣ, а як же не даси, то вже безпремінно попові скаже, а тої і почне... або причастѣя тобі не дасть, або почнеш оце говіть; говієш, потратиш гроші, як је шче, приїдеш до причастѣя, а він і скаже: „геть одступи!“ от тобі на все село такого сорому наробить, шчо і сам собі не рад будеш. Так от такиї то в нас батьушка!“

Дрібненькі, а все таки ясно показуючі попів наших случаї знаходимо в листі з *Гадѣацького повіту* Полт. губ.

„Часто можна від попів чути поклики, наче б то вони живуть по завіту христову і апостольському, — тільки таке вони роска-

зують тоді, як це приносить їм яку небудь користь. Коли ж іноді користь з „завітом христовим“ не једнається — співають вони другої: „тепер, кажуть, инше времја настало, ј свјатий заповіт від того треба инше сповнјати, ніж в давніші часи“...

Роскажу вам наприклад про одного благочинного. Имя јого Јановський, живе в селі Борках. Цеј благочинний вже три роки получа від консисторіјі гроші, котрі дають јому дља одного дьака јого паравхијі, а дьяк тој вмер три роки назад. Рапорту про те, шчо він вмер, благочинний не представляв в консисторію, бо дьяк був заштатний, так шчо консисторіја про смерть јого ј досі не зна. Гроші јого благочинний хова в своју кишеньу ј не стидиться лишати без призору двох маленьких дівчат того дьака. Хоч грошеј тих всього 12 карбованців, — всеж дітям вони здались би ј дуже

А то другиј піп, Тереховський, в селі Сватках, розсердившись на одного сельянина пришов хрестити дитину јого пјаниј, і хрестив три дні. Почне та не кончить. Пријіхав другиј піп і мусив дохрещувати за Тереховського... Післъа він дуже радувався, шчо таку помсту зробив својему ворогові“.

Јак з свого здирства попи наживајуться де коли, показује допись з *Золотоношського* повіту.

„В Золотоношському повіті, в селі Митьках був піп. Звали јого *Корніјенко*. Тепер він в другиј паравхијі. Цеј Корніјенко за тој час, шчо був в Митьках, встиг збудовати собі добру хату, карбованців в 2.000 та шче ј грошенъат придбати. Встиг він зробити все це в јаких небудь два роки. Кожний мусить бачити, шчо инакше, јак обдирајучи народ, таких достатків сельський піп придбати не міг.

Јак пријіздить піп на нову паравхију, то він, по давньому звичају, просить крестъан дати јому те, чи друге на нове хазяјство. Корніјенко не відступив від цього звичају. Цілі пів року співав він лазаръа, јак то кажуть, і все збирав, все збирав: у кого візьме збіжъжъа, в кого коноплі. Јак минуло пів року, він обернув діло так, ніби сельяне обовјазані давати јому все, шчо він доси получав від јіх, јак подарунки. Та шче опріч того не забував він дерти з сельян за кожну потребу ј дер чимало.

Був такиј раз випадок, коли це тільки можна назвати випадком. Ховав він јакогось мерцьа. Про плату за це він з родичами наперед не вмовився ј зробив так: виніс мерцьа на пів дороги та ј став. Давајте, каже, 15 карбованців, а то не буду ховати ј піду відци“. Мужик вертівсьа, вертівсьа та не було чого робитя, мусив віддати попові 15 карб.

Не менш, коли ще не більш драв він і за вінчаньня та христини. За вінець менше десяти карбованців і не показує, а ја знају, шчо з одного чоловіка, не дуже заможного, але все ж з достатком, він здер 30 карб.

Про те, як ільнујуть і сами попи, і жінок, та як панам помагајуть в їх здретві знаходимо в дописі з *Полтавичини*.

„Деруть з наших людєй і „офіціально“ і „неофіціально“ наші духовні пастирі — попи. Тепер вони видумали звичај тричі в рік ходити *ільнувати*, а правдивіше сказати — грабувати. Цім ділом займајутьсья попадьї. Пријде до чоловіка в хату — а на вулиці вже віз в неї стоїть — та і почне випитувати, чи не ма в тебе того, або того. Шчо је, од усього дај јї хоч трохи. Де не ма попадьї, там сам піп ходить і дере ще крашче. Наприклад у с. *Козлівці* піп по смерті жінки став сам ільнувати. „Такого обдирајли і родились, і христились, то не бачили“, розказујуть людє: „пришов він до одного чоловіка, мабуть најбіднішчого в селі, никав, никав з кутка в куток — нічого взяти; одначе нагледів таки при кінці на полиці троје курьачих јаєць. Шчо ж ви думајете? І ті забрав у чоловіка — не посовістивсья... А як треба кого вінчати, то без 16 карбованців і не потикајсья. Ховати — 3 карбованці, це најменше. В де яких селах нашого повіту попи позаводили дльа сповіді квітки та і продајуть їх по 25 коп. штуку. Усьак, хто је сповідатись, бере попереду в старости квіток і кладе јого коло попа на столик, а то бува і так, шчо хто не дасть квітка, то піп јого і промучить цілиј піст, не даје причастья, — шби то за великі гріхи. Та шчо і казати! кожній ступень людськиј бува пону на користь. А як злигајетьсья піп з паном, то вже прьамо хоч іди світ за очі: приміром схоче оце дівка, најмичка строкова, — а в нас рідко јака дівка не служить у тьутьуні, — јти заміж; панові не хочетьсья втерять гарного робітника, а вдержати јїї силоју не може, — от і підводить він отаку штуку. Пише лист зараз до попа: „так і так, каже, вдержити отаку-то дівку“. Піп зна, як це зробити: тільки пријде до јого дівка, він і зажене за вінчаньня карбованців 50 — та і не спуска ні шага. Шходить, походить молодіј, нічого не бере, — ну і розіждетьсья пара. Бува, шчо пан, піп і жид у трьох злигајутьсья, шчоб крашче лудьми орудовати, та і держуть усе село в своїх руках. Попові, бач, треба дати за служби, панові за земљу або шчо, а в жида, звісно, позичиш та опіслья і сплачујеш трохи не втроје проти того, шчо взьав у јого: така троїця, хоч куди! Тільки пани як де, то најдурніші, і јим најменш перепада: скрізь проживајутьсья вони і оддајуть жидам земљу на аренду —

бо крашчого митця як жид, шчоб зняти остатнью сорочку з бідолашнього крестьянина, ј світ пројди, то не најдеш, Шчоб вже ј попам оддать церкви в жидівські руки на аренду: бо вже ж скрізь бідолахи жаліютьсьа, шчо доходу мало, а льуде такі противні стали: зовсім не поважають духовного сану! Може б тоді скоріјш дожили вони до новојі Коліјівщини!“

Про те, скілько заробляють попи по церквах на свічках, це з усяких синодських рахунків певно ніхто не визнає, јак треба, бо рахунки ті роблятьсьа зовсім осібним робом, јак ось пише нам *звенигородськиј* дописуватель. Кому в кишеню јдуть гроші, шчо при тому свічному зборі крадутьсьа, певно не знаємо, тільки, здаютьсьа, не меншим, а більшим попам.

„Приходилось мені, розкажує дописуватель, скілько разів писати церковні приходсько-роходні книжки. В роходну книжку вписуєтьсьа між иншим, скілько грошеј тратитьсьа на воскові свічки, на церковне вино, оливу, борошно дља проскур, дадан, підчинку церкви ј другі потреби; в другу вписуєтьсьа, скілько зароблено на воскових свічках, скілько получено з калитки ј кружки (на службі божіј, јак водитьсьа, ходять і в нас з калиткою ј кружкою староста, сторож або хто другіј і просьає в крестьян на „дадан“ та „оливу“), скілько пожертвовано крестьянами ј другими льудьми. Завжде бува по церквах так, шчо ці записі роблятьсьа перш усього на шматках паперу або в чорновіј тетрадї а потім вже, јак треба везти книги на ревізію до благочинного (в јулї та в декабрї), або јак проїздить архијереј, то тоді вже ці записі вписујутьсьа в настојашчу, данну з консисторїї, книжку. Ото ж јак ја мав писать ці записі, то мені піп і каже:

— Пиши, голубе, так, шчоб в тебе за рік вијшло не менш ні більш јак 33 фунта свічок і шчоб баришу з цих свічок було не більш ні менш јак 19 карбованців. Вигадај також, шчоб в піст великіј і в ті місяці, коли бувајуть великі свјата, шчоб тоді було більш роходу на свічки, а літом, в робочу пору, јак льуде рідко јакі ходять в церкву, — шчоб був меншіј роход на свічки.

Ја здивувавсьа та ј питају попа:

— На шчо ж воно треба так писати?

— А на те, одповів він, шчо синод постановив за дља всьа-којї церкви звісне число фунтів свічок і звісній на них бариш. Через це ми не маємо права писати в книги стілько, скілько вијшло свічок і скілько на них ми заробляем, а мусимо писати, скілько нам сказано. Та отже ж спитај і в других попів і навіть по инших повітах — і в јїх так само.

Нічого робити: моє діло писати так, як мені кажуть, а не так, як треба. Поміркував ја трохи, як би то розділить 33 фунти на цілий рік і скільки б треба на всьакій місяць, і коли то народ частіш в церкву ходить; рошчитав скільки то прибутку приходиться на кожній фунт і почав писати. Написав, звірив з чорновими записам та ј побачив ось шчо:

	Чорнові записі.		Настојашчі консисторські записі.	
	карб.	коп.	карб.	коп.
Январь	8	90	2	85
Февраль	10	50	3	97
Март	13	60	5	90
Апріль	57	50	5	90
Мај	12	75	2	85
Юнь	8	12	1	43
Юль	6	15	1	43
Август	9	72	2	85

В консисторських записях одмічається так: „Январь—выручено капиталной суммы отъ продажи 2-хъ фунтовъ свѣчей 1 р. 70 к. Получено прибыли — 1 р. 15 к.“ — і так пишеться за кожній місяць.

Як помічав чорнові записі, то побачив, шчо за 8 місяців було приходу справді на свічках 117 карб. 24 коп. а показано було по книгах усього 27 карб. 18 коп.! Роздивлявсь ја після того по книгах, чи не ма де в другій статті того прихода вписано, шчо справді виручається за свічки: не ма ніде. Дививсь теж скрізь, чи не ма де записаних тих грошей, шчо беруть в церкву за вінчанья, похорони (за виданья провода, — хоругвів) — не ма ніде. Тим і скінчив, шчо подумав — „ну, та ј хитра ж штука!“

Мало попам треб та свічок, шчо видурьувати в лудеј гроші: дльа того ж видумують вони шче свјаті криниці, чудовні ікони та хрести. Ось шчо пишуть нам про одну таку криницу в *с. Студенці, Помокенської волости*:

Якось раз трапилось мені бути в селі *Студениках* як раз перед тим дньом, в котрій там ходять з церковноју церемоніеју до якоїсь чудотворяшчої криниці в чотирьох верстах до села.

Приїхавши в село, ја заїхав до одного сліпого чоловіка, Јухима Јвановича. Почувши, шчо це ја, він і каже:

— Еге, це мабуть ви до криниці приїхали.

— До криниці, кажу йому, сміјучись.

— Хйба ж таки вам можна таким ділом заїматись? Нехај вже лъуде темні до неї їздять та пјуть її воду, а ви ж таки чоловік вчениј і мусите знати, шчо воно за штука ця криниця.

— А шчо таке? питају. Ја нічого про неї не знају.

— Еге, каже, та це як би вам сказати по правді це так чистіј туман, шчо б лъудеј темних морочити. Це все видумки тих книшохестів — хаптурників.

— Як так?

— А ось як. Шче в 1834 році проходив оцими місцьами јакись прохожіј. Проїшовши більш 200 верстов та годујучись одними сухарьами, звісно, підтоптавсь трохи, неначе пішла в його слабість по всьому тілі. Приїшовши до місцьа, де тепер криниця, сів він спочити. Подобалось йому. Ліг він полежати — та ј пролежав ціліј день: бо добре — трава, дерева кругом, тїнь, свіже повітря. Відоме діло, почув він себе після того здоровіјш. Дива в тому не маје, галасу робить нічого б було, здајеться. Та, еге ж, инакше вијшло. Прохожіј, бачте, багато наслухавсь попів і здавалось йому, шчо все так і справді бува, як попи розказујуть. Ось і вијшло, шчо поздоровшав він через те, шчо вода в криниці чудотворна. Зараз кинувсьа він до пастухів, котрі недалеко пасли овец, і сказав позвати попа, шчо б, бач, тому розказати про своје ізцїленья. Поп прибіг, бо попам тільки того ј треба, шчо б свьаті, чи ікони, чи криниці в їх приходах зъявлялись... Призвали лъудеј з села, шче раз роспитали прохожого, як то йому сталосьа; пастухи, шчо нічого не бачили, стали за свідків. Ну чого ж більш? Вода чудотворна та ј годі. Одправили молебень, обстроїли криницьу та ј ходять до неї кожного року. Бідним лъудьам од неї тільки шкода, а попам та жидам — лахва хоч куди. Один, бач, править службу божу, а другиј осьмушку сипле.

В дописі з *Полтавщини* розказујеться знов про зъявленья чудовної ікони. В дописі ціј знаходимо ј про те, як в загалі деруть попи ј як панам дерти помагајуть.

„... Голодні наші лъуде, голодні... Та де ж йому ј ситим бути бідному мужикові? Як останеться в його јакиј шматок хлїба, то напоследок пријде до його піп та ј остатніј шматок вирве з рота: молитвами бувај ситиј...“

„Оце не знају, шчо ј робить, розказував один чоловік: — було коробок зо три пшениці, все до празника додержував, думав

на паску буде, аж тут приїхав піп з молитвою та все ж забрав. Та шче, шчоб ви знали, з своєїєу міркою їздить, такою, шчо наших дві туди влізе.“

Те ж і в *Матяшівці* о. Терентій не менш дере: видав він приказ—за панахиду приносити йому живу курку і полтинника грошеј... В однійі вдови вмерла дитина, хлопчик так літ десьати Приїшлоє ховать. Піп і каже:

— Як не даси полтинника грошеј, то не буду ховать.

Плаче бідна вдова, просить јого, каже, шчо в нејі ј копіјки не ма.

— Оце сьогондња позичила семигривенника в льудеј, то хиба јого візьмете? пита.

— Ну, чорт з тобою: давај хоч ті двадцять копіјок, одвіча піп...

20 јульа на Ільбу, звісно, празник. Пора стојала дуже гаряча, хліб сох в полі, колосьєа витрушувались, ось льуде ј надумались снопи перевозити в клуні хоч і в празник. Піп взнав і распорядивсьа, шчоб волосне начальство заборонило в празник хліб возити ј шчоб, як будуть јіхати мужики з хлібом, воно звеліло поперевертати јіх вози. Начальство послухалось јого, ј поперевертані вози лежали скрізь по селу, роскидані снопи пообтрушувались шче гірш. В тој день панєві, бачите, треба було робітників, а докликатись нікого не можна було.

А в одного попа так заведено: в піст після сповіди, шчоб говільники не грішили, заганьа він јіх до себе в двір і там даєтьєа јім робота—кому прьасти вовну, кому трепать коноплі кому кілки тесать і інші „благочестиві“ діла робить.

Заводьать шче јак де ј чудовні ікони. Так це випало в Федунці, де попом отець Петр. Він сам про це росказував:

„Нас, попів, у селі троје; село бідне, дуже бідне, нічого з льудеј і взьать. А ја читав, јак одкривајутьєа јавлені ікони. Думају: попробувать і собі одкрить чудотворну ікону. Знајшов стару ікону та ј вкинув у ночі в колодязь у садку, а на другіј день призвав старосту церковного та шче де јаких льудеј та ј росказују јім, јакє мені чудо представилось у ночі. Так мов і не спав шче, коли це јавляєтьєа до мене муж-старець, в сіяніі увесь, і каже:

— Отче Петре, у твојему садку, в пустім колодязі завелась чудотворна ікона божојі матері; піди туди ј воздај подобајушчу честь; од сего дньа місце те буде свьато, воздвигни там храм божіј.

Ну, звісно, зараз пішли до колодязьа гуртом, витягли ікону, приїшли до мене в хату, поставили јіі на покуті ј одслужили молебень. У ночі ја јіі знов одніє і вкинув в колодязь, а в ран-

ці розказав, шчо јавлявсь мені тој самиј старець; сказав, шчо ја не достојниј, шчоб ікона в мене помішчалась, і зараз шчез з хати, а за ним і ікона... Пішли вијать до колодязьа ј там знов „обрѣли“ ікону; тоді однесли вже јіјі до церкви, поставили јіјі там і знов молебень одслужили. З тих пор народу стало більш сходитьсяса з усіх міст, а найбільш на Јвана купала, коли в нас храм. Доходу зараз стало більш, та тільки все хотілось шче більш мати, приходили, бач, одні бідні, мужики. Шчоб більш принадлежи богомольців, одьагсьа ја странником, котомку ззаду начепив і пішов на великиј шльах, шчо веде в Решетилівку, а по тому шльаху багато богомольців, московських купців, із Кијіва јіде або в Кијів. От ја таких і став роспитувать.

— Чи не знаєте, луде добрі, де тут Федунка село?

Ті одказујуть:

— Для чого тобі здалась Федунка? Шчо ти за чоловік?

— Ја, луде добрі, з далека. Літ з тридцять одержим усьа-кими болізньами. Як був у Кијіві та моливсьа в святих угодників, стоимивсьа через молитву аж до болісті ј заснув коло храму божого. Во сні мені зјавивсьа старець божиј, увесь в сіяніі, подібниј на чудотворцьа Миколу—(а москалі Миколу дуже поважають!)—і каже: „іди, чоловіче божиј, в Федунку, вона тут недалечко.“ Через теж то ја ј шукају тепер цього села... воно кажуць, тут недалечко.

От кушці собі ј думајуть, шчо јїздили по всіх святих місцьах, як же ж не зајіхать шче ј в Федунку. Питајутьсьа ј собі, де Федунка, јідуть туди ј застајуть стареньку убогу перкву з староју іконоју, шчо з колодязьа ми витягли: благочестиві купечеські душі все це дуже вражає. Молятьсьа вони—і багато зоставляјуть грошеј. Післьа вже порозузнав ја всіх багатих і благочестивих купців і став јім через богомольців проскурки за здравіје засилати.

Вони потім одвезли ікону в Москву, зробили там дльа нејі багату ризу ј знов вернули. З тијејі доби, иншиј місьаць, кожний з нас трьох заробльа по 50 карбованців. А јак спровадемо третього попа о. Јвана відци, то вдвох шче лучше буде...

— Та чи ж воно не гріх вам, батьушка, так дурить лудеј, кажу вже ја опісльа.

— Та хоч і гріх, то шчо. Шче час је, замолю: збудују камјану церкву та ј по манастирьах молебні буду правити. А тепер, хвалить бога, пресвјата владичицьа нас не оставльа. Отож ви бачили в церкві коло ікони висьать очі, руки, ноги мідні ј жесььані—то ја нарочито в жида-мідника в Полтаві заказував, і јак у кого шчо небудь болить, то ј купујуть, шчоб од хвороби збавитись, а другі на памјать.“

Про чудовні ікони пишуть і ось шче шчо знов таки з *Полтавиччини*:

„В містечку *Варві*, Полт. губ. Лохвицького повіту, єсть дві церкви. Одна з них давно вже має чудовну ікону і з неї гарбує од льюдеї свого і других сел чимало грошеї, а в другій, де попом *о. Данило Галабутський*, довго не було ніякої осібної приманки, шчоб дурити льюдеї.

Ось наш *о. Данило*, шчоб „поправити діла церкви“ а заразом, звісно, і свої, два года проседівши, як то кажуть, видумав таку штуку: вмовивсь він з паном-польаком і став того прохати, шчоб він переказав приходжанам бідної церкви, мов би то в його, в с. Повстині, єсть чудовна ікона, та і згодивсьа б їм її продати. Пан згодивсьа, бо йому аби гроші. Назначив він за ікону 100 карбов. Як почув про це народ, то аж схаменувсьа трохи: чудно йому стало, як таки чудовну ікону купувати.

— Як би вона справді була чудовна, міркували про між себе льюде, то і явилась би собі де небудь стиха, нишком, бо, звісно, такі ікони тільки нишком і з'являютьсьа де небудь: отак, або в поповому садочку на дереві, або в колодязі, чи в криниці, а як коли, то і в церкву її внести не можна— усе вона вертаєтьсьа на те місце, де з'явилась, як було це колись з іконою в другого батьушки,

Після цього ми дивуємсьа тільки, чом і отець *Данило* не встроїв так, шчоб і його ікона з'явилась нишком.

Так от, почувши од одного і другого попа, шчо єсть продажна чудовна ікона. народ побачив, шчо треба ікону купувати, і тільки замісь ста карбованців усі давали панові 25. Торговались, торговались, та при кінці пан згодивсьа на 25 карбов., бо бачив, шчо в мужиків нема грошеї і видурити більш в їх не можна.

8-го травня 1875 року ішла вже з церкви церемонія зустрічати ікону. Зустріли, внесли, поставили, а після і стали ждати чуда якого небудь. Досі одначе не було ніякого, і льюде вже почали кажетьсьа, шчо дурно 25 карбованців викинули, і казати, шчо лучше вже було б підждати трохи та купити за карбованців 100 чи скілько там цілого св'ятого в Київі: Казали, шчо і ту ікону польак-пан дістав десь у Київі...

Далі довелось мені чути, шчо недалеко од м. Варви єсть село *Гніденець*, де здавна сидять пани Тарновські. Тепер там живе п. *Аксентій Іванович Тарновський*. Він має в себе чудовний хрест з частицями мошчеї і давно вже пристає до льюдеї, шчоб вони взьали хрест тої у церкву. Хоче він, бач, задурити льюдеї своїми милостями, шчоб потім добре душчити з мужиків гро-

шки. Попи ј згожујутьсьа та тілько кажуть, шчоб пан напечатав десь описанья хреста та розказав, де він јого взяв і які чуда од јого бачив.“

Ці дописі про чудовні ікони показують не тілько те, до чоґо доходить попівське шахрајство, а ј те, јаке таки справжнє сибірське шаманство та колдовство наше христіјанство по селах. А ось допись про одного попа, в котріј видно, шчо воно може спускатись шче низче: Нам пишуть з *Городницького повту*, Черниговської губерніі.

„Јесть тут у нас один пан та женивсьа на панночі, а вона јому јакась родичка. Родилось в јіх дитья. Зараз до свого попа хрестить. Піп охрестив та ј пише незаконним. Ті образились. „Ми, кажуть, жонаті!“ Піп одначе не вірить без свідѣтельства. Вони јому ј свідѣтельство показують зараз. „Нас, кажуть, дроздовицькіј піп вінчав і свідѣтельство написав.“ Піп і нічого собі...

Аж тут батько того пана подав донос архијереју на дроздовицького попа—јак смів јого сина вінчати. Архијереј Серапіон був јакось на ревизіі та ј в Дроздовицьу налагодивсь: на попа, каже, подивльусь і діло розслідују.“ Благочинніј зараз даје звістку попові: „привези, пише, дарохранительницю з запасними дарами,“ а архијереј тим часом в другому селі був.

Привозить дарохранительницю тој піп. Подивились—аж там булка в молоці намочена. Попи ј руки розставили.

— Шчо це? питајуть.

— Дари.

— Јакі дари?

— Других не ма.

Достали десь то дарів.

— Вези ж та переложи в ковчег, бо завтра архијереј у тебе службу правитиме! кажуть.

Піп і појіхав собі.

На другіј день јіде архијереј у Дроздовицьу. До церкви—замкнена, до попа—не ма попа. Кумедіја!

Знајшли ото попа, свьаті јого знајуть—де він був.

— Одмикај церкву!

Уходить архијереј в церкву, јде в вівтарь—не ма чаші на престоі.

— Де чаша?

— А ось тутечки.

Поліз піп у јакусь скриньку, витяг звідти чашу. Подививсьа архијереј у середину.

— Шчо то?

— Дари.

*

Які такі?

— Дари.

— Переложи зараз у ковчег.

Піп ніяк не зможе, вже благочинний переложив.

Після служеньня архиєреј до крест'ян, пита про попа. Ті жаліютьсьа, просьять другого попа собі.

— Воно, кажуть, і це чоловік і добрий, і хорошиј, і бідний, і дітеј в його четверо, та тільки треб не сповн'яє, а за нього матушка-попад'я все робить: дітеј хрестить, пострига ј миром маже.

— Як так?

— Та также: ризи матушка од'ягнуть та ј діютьујуть, а бат'ушка молитви харамаркајуть.

А воно, бач, ось шчо: років п'ять тому назад чоловік город городив, а бат'ушка јшов мимо, та захотілось јому по својему незлобіју мужика з'якати. От він підкравсь з-за плоту та диким голосом на того чоловіка јак зареве, а чоловік з перельаку кілком серед лоба бат'ушку так і оперезав. Піп прост'ягсьа, та ледве видихав, а потім і збожевілів з того; у вівтарі льульку курить, і руки в його колот'ятьсьа. Тим то ј треб сповн'яти не може, тим то попад'я ј діютьује, бо јак би бат'ушка сам став дітеј постригати, то, певно, носа б дитині врїзав, бо руки в його самі ход'ять. Попад'я ж п'є ј чоловіка б'є. Оце недавно јјї у шинку л'уде висікли: заголили манать'я та ј одсипали добре.

Все це чисто архиєреју ј переказали.

Јак взнав про це архиєреј, — зараз до благочинного.

— Чому мені не доносив?

— Не знав, каже; л'уде не жалувались.

— А ось ја завтра сам знов розпитајусь.

Благочинний до д'яка.

— Купи, каже, мужикам відро горілки, та нехај говор'ять, шчо на попа не жалувались.

Д'як метнувь по селу: крест'яне ј сказали, шчо жалко було, піп бідний і дітеј четверо; тим то ј не жалувались.

Архиєреј знов до попа.

— На шчо свідительство такому то видав?

— Јаке свідительство?

Вијавилось, шчо попад'я свідительство за десьать чи шчо карбованців видала, вона ж і книги за свого чоловіка підписује.

Архиєреј перевів попа на другий приход, — кажуть, попад'ї з'якавьсьа, бо сікалась, јак сльота в очі, ледве л'уде здержали. А про те піп під слідством, і шчо з того буде — хто јого зна: може таки сердешний і Сїбири не мине.“

Такий стан повітства і віри на Україні дуже б придався до того, щоб пустити серед народу проповідь зовсім проти вської церкви і повітства. Тільки ж за те ніхто не береться, — і селяни, котрі більш других думають про церковні справи, виробляють нові віри або сами собі, або слідом за німцями та московськими сектанами. На правім боці Дніпра більше видно сліду німецького, найбільше під Одесою, а на лівім боці — московського! Найпримітніші з нових вір на нашій Україні це — *штунда*, або *руське братство* на правім боці та *шалопутство*, або віра *льудей божих* на лівім боці. Хоч про них і часто згадується в остатні роки, та все таки не можна сказати, щоб їх добре знали наші письменні льуде. В вільній печаті московській і нашій про ці віри дуже мало писано, і усе, що єсть про них најцікавішого, напечатано в печаті підневільній, підцензурній. Ми нагадаємо нашим читачам статті „Малорусская штунда“ в „Недѣль“ 1877 г. №№ 6 і 7 та „Рационализмъ на югѣ Россіи“ „Отеч. Записки 1878 г. №№ 1—2, а також: „Шалопутство въ полтавской и екатеринославской губерніяхъ“ въ „Кіевск. Телеграфъ“ 1875 г. №№ 41, 42, 43, а сами передамо небагато тих дописів, які дійшли до нас.

Про штунду наші товарищі пишуть нам дуже не багато, — тільки про те, як попи притісняють „штундів“, та і ті звістки тепер вже стратили свою вартість після одеського судового процесу „штундів“ в 1877 р. Ми приводимо ці звістки тільки дльа того, щоб читачі порівняли їх з словами самих штундів перед одеським судом.

„В 1870 році, пишуть нам, штунда в нас стала дуже ширитись. Попи схаменулись; злякались, як би хліб в їх з рота не випав, коли заведена буде нова віра. По приказу митрополита Арсенія накинулись вони на штундів разом з справниками та становими, мов би то на злодійів. Почалось в нас тоді таке, чого б вже ніяк не слід було бачити в дев'ятнадцятому столітью; іноді здавалось, що живемо ми серед пор'ядків давньої старовини. Сектантів без всякого суду — та який же і суд то в такому ділі може бути? — без суду, кажу, посажали їх в остроги та позасядали на Сібір, хто його зна за що.

Одного з штундів, Балабана, що більш других стоїав за свою віру і ширив її між селянами, продержали попи з начальством більш двох років в тюрмі в одиночному заклученьнью, як то кажуть. Знов таки те саме зробили з Лясоським, ковалем, та з деякими жінками і дівчатами: всі вони просідили в острозі, кожне в осібній хаті, по два по три роки. Сичука ж заслано на Сібір „за хульня слова на богородицу и оскорбленіє святыни“,

як писала урядницька часопись „Кіевлянинъ“ в 137 № 1876 р. Про Сичука звісно шче ј де шчо друге. Як тільки піп того села, де він жив, взнав јого за штунда, зараз сказав јого заперти. Сичука заперли ј почали з јім робити всякі дива. В јанварі місяці, наприклад, обливали јого на морозі холодноју водоју ј мокрогo зоставляли на ніч в холодніј, а 6 јанварья, на богојавленья, привели јого на ордань, кинули там в воду ј держали јого в воді мабуть минут з пјать. Після того не давали јому нічого јісти шчось день чи два. Все це минулось попу, хоч на јого вже ј само начальство мусило донести, і хоч на слідстві, як знов сказано в урядовіј часописі „Кіевлянинъ“ (137 № 1876 р.), всі вчинки попа були відкриті. Оступивсь за јого, бач, митрополит Арсеніј покојніј, і він викрутивсь з біди.... Сельяне, на котрих попи понаписували доноси, шчо вони штунди, збідніли зовсім: јіх бо начальство допікало штрафами навіть за те, шчо збирались вони на молитву в тому, чи другому домі. При кінці 1876 р. більш 20 штундів держано було в Михајловському монастирі. Там јіх монахи морили голодом і в віру своју обертали, лајучи јіх поганими словами.“

З других сект частіјш усього згадујуть у нас про „шалопутів“. Шчо вони таке—досі шче зовсім докладно не звісно; певно, шчо секта ця мішана ј по місцьам різна,— хоч більш усього подібна до московських „хлестів“, або „льудеј божих“ з наклоном в один бік до „свального гріха“, а в другиј до „скопцівства“, як і в московських „хлестів“, тільки, здајеться, в меншіј мірі.

Ось допись про шалопутів з Миргородського повіту Полтавської губернії.

„В *Балабанівській* волості Миргородського повіту по степу роскидано багатенько хуторів, найбільш по балкам. Меж козаками хуторьянами јесть чимало льудеј заможних, шчо мајуть земельки десјатин по 50, по 70, по 100; шчоb мали більш—таких мало. От у тих то хуторах, најпаче в хуторах Портьянських (недалеко од села Портьянок),—сама столиця *шалопутів*; то б то українських скопців. Поки ја сам не був у тих хуторах, роспитував ја про шалопутів у льудеј, шчо живуть не далеко од јіх, або чули про јіх. От шчо росказували мені про них:

— „Шалопута од разу можна пізнати, хоч би він був один меж тисъачьчу льудеј: Хто јіх бачив і знаје, од разу вгада. Такі вони якісь жовті, обрзклі, наче налите в јіх лице. Сала ј мнъаса вони не јідьать, а јідьать молоко, масло. Ја знав одного хлопця шаланута—пастуха. Так було як помажуть јому хлопці з салом хліб, чи пиріг там, чи вареник, то дивись—узьав, викинув та ј погнався до дому. І ціліј день не буде јісти, а не

зїєть того, шчо осквернено. Горїлки не пїють, лїудьки не курять, не граїуться з дївчатами та хлопцїями, ніколи не скаже „чорт“ або „ледашчо“, або часом „собака“. А шчо́б він згадав чорта, як у наших це поводитьсья, так боже сохрани, зроду не згадає. А як було з хлопцїв хто згадає куцого (чорта), то він (шалапут) і пику одверне (так йому противно, шчо його бога лаїуть— додав розказчик)“... Далї вже розказуїють всьаку чудесну нїсенїтницїю про шалапутїв. Ось примїром як один розказував про їх молитвенні зборишча: „у селї Баранївцї єсть одна сімїя шалапутська. Хазяїна звуть Сохрон. Як настане вечїр, то позачиняїють ворота, віконницї, випустяють собак і годї вже сидять у хатї ж нікого не пускаїють. Раз журба хлопцїв зїбалася, одманили вони собак далеко на вулицю, а сами тихенько підкралися під вікно, відчинили трошки віконницю, та ж дивлятьсья:— аж посеред хати стоїть шаплик з водою. Круг шаплика стоїють шалапути всеїу сімїєїу ж кричать: „боже наш, виїди до нас!“ То скачуть через шаплик, то знов кричать. І справдї виходить до їх чорт. Жа сам не дїдавсья, не бачив, а хлопцї, шчо ждали довго, довго, аж до півночи, бачили. як із шаплика вискочив їх бог“... Другїй розказував таке: „лїуде кажуть, шчо шалапут положе на вікно пїять копїжок або гривеник, то з його стане карбованець: так їм чорт помага, бачите.“ Сам розказчик не вірить тому, „бо звїсно, каже, шчо єсть лїуде не багатї, а то ж убогї з шалапутїв, як ось портьянські шалапути: ось Хведїрченко (або Колесник), Ростовський та ковалївські шалапути: Мазниця та Кобаньук“... Далї от шчо менї розказували про шалапутїв їхнї близькї сусїде— козаки, шчо живуть в одних хуторах з миргородськими шалапутами. „От цих шалапутїв у нас не багато— козак Павло Маничинський з сімїєїу, два брати козаки Ростовські (один Дмитро— охолошчениї, другїй Якїв— нї) з великоїу сімїєїу, бїльш десяти дїтвари; бувшїй крестьянин Мусїна Пушкіна, Микола Стрїлець або Стрїльченко з матїрїу ж сімїєїу та його рїднїй брат Василь з сімїєїу, бувшїй крестьянин, двоїуроднїй брат Миколи Стрїльченка— Савка Стрїльченко з матїрїу ж сімїєїу (тїлько рїднїй брат його оставсья православним, тепер у москальях), зять Савки Стрїльченка— Ростовський (не твердїй шалапут, бо як заложилися хлопцї на карбованець, шчо він сала зїєть, то він зїв як нї в чому не бувало). Оцї пїять сімеїєств живуть в барановсько-портьянських хуторах по балкам: Маничинського ж Ростовських шче двї сімїї шалапутїв живе в с. Портьянках барановської волости: маїстер (мїни вітряки стрїють), кр. Хведїрченко, та козак Ростовський. Та шче єсть у Ковалївцї двї сімїї: Мазниченко (вїбравсья на хутїр) і Поросьук. Та шче одна сімїя коз. Сох-

рона в с. Баранівці. Појавилося шалапутство шче літ пјатнадцять назад. Заніс його якийсь захожіј брат одного з перших тутешніх шалапутів, здається, — брат Павла Маничинського. Навчивши нової віри, він скрився і пропав без вісти. Новонавчені ставали людьми дуже богомольними; в церков ходили, не пропускаючи ні однієї служби, хрестилися великим хрестом (розмашисто), не їли м'яса, не лајалися, навчилися скоро грамоті, не пили горілки, не сквернословили (як лаје чоловіка, то найбільш, як скаже: ледашчо) переставали спати з жінками, ходити на вулицю — хлопці женитися, дівчата виходити заміж. Однож вам кажу слово: так як подивитися зверху, то люди вони најдобріші, благочестиві, уступчиві, спокійні, богомольні, трудящі, живуть чисто, не пјаниці. Поки їх добре не взнали — було дуже багато людей охочих до шалапутства. Најпаче шче тим, шчо всі сливе шалапути люди заможні, а хоч і були незаможні, то, ставши шалапутами, робилися заможними. Так балакали люди. Одно слово, з початку пошти всьакий хотів бути шалапутом... Після ж вже як добрався до їх судовниј слідователь, як став їх обискувати, як став їх тьгати, як стали безпокојити людей, тьгати на допрос, як стали їх всіх роздівати до-гола, перекидати все до самого маленького клуночка, штовхати стожки, скирди, розривати поміст, стелі, роскопувати јами, льохи, то наробили їм такого сорому тими обискуваньнями (тоді најшли пјять чоловік із шалапутів вихолошченими: Маничинського, Дм. Ростовського, Миколу і Савку Стрільченків і Јос. Хведірченка), шчо в людей не мало таки одпало охоти шалопутитися. "Один багатіј козак, шчо мав 35 десјатин землі казав мені, шчо як би не ті обискуваньня, як би не бојалися кари та преслідуваньня начальства, то багато людей пошалапутилось би. Другіј біднішчіј — маје 8 десјатин землі: — казав вже таке: „з того часу, як їх острамив так судовниј слідователь, ми вже не шчитајемо їх людьми, а їх віру мајемо за нехорошу.“ Објаснити, чом не шчитають людьми, дьадько гаразд не објаснив, більш здається — тим, шчо „обискујуть злодіјів, то шчо.“ Після вже дьадько розказав багато де чого про них такого, з чого можна зрозуміти неохоту народу робитися шалапутами. (Дивись далі: насмішливе прозваньня шалапутів *святими*). Судовниј слідователь, як обискував і тьгав із за них людей по цілим місьацям, хвалився, казав, шчо їх виселять із наших крајів. Преже по хатах шалапутських сиділо по пјять чоловіка, — стерегли їх, шчо не повтікали. Слідователь добре взявсь було за їх з початку. Потім же такіј мньакенькіј зробився. Мабудь добре підмастили шалапути; — нажився слідователь із всієї тіј бучи, шчо підняло начальство проти шала-

путів, — та ж тільки!. Тепер тож саміж слідователь вже хвалить шалапутів; каже; „прекрасні, преумні, пречестні, предобрі луде ж христіжане“. (Це тож саміж слідователь, шчо попав під суд за те, шчо взяв хабара з якогось бувшого під слідствієм пана: він начеб то купив тоді панське іміння, а на правду, то взяв за хабара, шчо за те визволити того пана із біди. Слідователя того звать Соколович; він старіж підїжачіж, жарига давніх часів). Запримітьте, шчо ж владика полтавськїж Іоан вихваля шалапутів, яко благочестивих христїжан і хоче, шчо і всьа його паства була такою ж по благочестїю. „Опісля вже, казав дьадько далі, стали ми розбірати тих шалапутів лучше: зверху, кажу, та на словах вони такі хоч до рани приложи, та тільки їхидні здорово — от шчо! Наприклад оце жде він тобі, питаєшся — куди, відкіля? Непремінно збреше, хочаб він і знав, шчо тобі добре звісно, де він був і куди жде: не скаже правди. Зарьатувати чоловіка — не зарьатує. Каже, як приїдеш чого позичить на час, або просить: „як жа тобі не дам, то ти раз мене вилаєш, а як дам, — то десьать.“ Грошеж нікому не позичають, на одробіток дають.“ (Це росказував багатїж сусід шалапутів. Другїж, біднішчїж — сусід Савки Стрїльченка — каже: „він для мене добріж; позичає, дає, шчо треба; не знаю — як для других.“) Після ми вже добре пізнали, шчо вони луде жилаві, все тільки собі. Наприклад один з давнішчих і багатїшчих шалапутів, Микола Стрїльченко, — має 65 десьатин хлібопахатної землі; — як строїв свої горпиці в Ковалівці, так так притїсньав маїстера своїми вигадками та невстоїкою на слові, шчо тож казав лудьам: „50 літ строю, а такого падькуки не зустрїчав шче; три рази кидав жа його ж три рази вертався; — попомучився доволі!“ Другі луде росказували, шчо дуже обїжав їх тож самїж Микола Стрїльченко, як вони підрїжались в його возить кирпич з його кирпичного заводу. Візьме та ж не доплатить, каже: „не довіз стїльки-то ж стїльки.“ Тож божитьсьа, кльанетьсьа, приставля свідків; — багато сварків було ж клопоту! Тож же самїж Микола з Савкою купили ліс на зруб у пана Лесевича, так, продаючи, дерли з лудеж так, шчо ого! Як було междуваньня землі, то Микола Стрїлець держав земльомира в своїж квартирі, та шче хотів, шчо обшчество наньняло в його для земльомира коней, шчо жїздити по дачах, та обчество не схотїло. Микола хотів шче жїздити, шчо прислужитись та більш наговорить собі на користь. А Савка — так тож купив земльомирові чоботи за пять рублів. За те ж вже де було шчо најлучше, то все пішло Стрїльченкам. А Савчиної землі ж не мїрвав, а прьамо помїрвавши земљу всім, оддав йому, шчо зосталось.... Бачте, які оті шалапути! А на словах — прьамо свьаті. Савка було каже:

„колись льуде спасались в вертепах, в пустині, а тепер настав такий час, шчо треба спасатись в мирі!“ Тим же то ми ј зовемо јіх на сміх *святими*. Чудні льуде ті шалапути: льуде називајуть јіх штукарьами, штукованними льудьми; у јіх усе не так, јак було в батьків чи јак у других: живуть вони не в хатах, а в горницях (у самих убогих тільки нема горниць), јак пани, пашуть теж не так јак льуде: не плугами, а јакојусь сошкоју, шчо по польу то сьуди, то туди крутитьсяа. Ось і Савка так паше. Завели оце вони котки огті. До них такојі штуки в нас і не чути було: груду розбивав дошч. Тепер вони, а за ними ј всі багаті почали вже ј молотити катками. А воно бог зна шчо. Тільки багатим добро, тим, шчо скоро ј багато можна змолотити. А бідному так тепер прьамо пропадај: із снопа заробить нема де, польа взьать трудно, усе багаті заберуть оптом, заарендујуть, та ј деруть з бідного. Преже бідні льуде заробляли хоч за коробку, а тепер котками молотять, і коробки заробить нігде бідному чоловікові... Јак пријдеш до шалапу-та, то собак в јого такого багато, шчо пројти не можна. Собаки рвуть—а він і не вијде; от јак у Савки хоч би. Охота отпаде ј ходить до јого. Оттакі то наші святі. Пошти кожен з них, јак тільки спроможетьсьа, баришникује зараз: наприклад Стрільченки купили на зруб ліс у пана Лесевича і продавали льудьам, јак ја вже казав. Микола Стрільченко в Ковалівці торгује в лавці. Савка скуповује зерно в льудеј та продаје купцьам. Савка оддаје своје поле за сніп, а чуже најмаје (всього маје хлібопахатнојі землі десьатин 30—40) та баришникује, заробля на землі, оддајучи льудьам по вишчіј ціні. Не такі вони святі, јак зверху показујетьсьа! Савка Стрільченко, јак був на Ільїнськјіј јармарці в Полтаві, накупив собі на одежу вьсакого матерјалу карбованців на 50. Чоботи носить панські, такі на корках! Спасатисьа так добре... Ја казав вже, шчо з початку льуде дуже охочі були до шалапутства через те, шчо народу тепер прибільшујетьсьа: в кого батько або дід мав сто десьатин землі, тој може через розділ землі меж дітьми діјти до того, шчо матиме 5—10 десьатин, а јак у јого народитьсьа 5—10 синів—от і думај, јак јого на світі жить. „Пошалапутитьсьа!“—так і лізе в голову. *І справді в шалапуста мало дітеј, мало клопота, јак земљу ділити приходитьсьа.* *) Ну; та опісльа льуде побачили, шчо все таки ј меж ними убогиј не багатіје. Так шчо тепер, кажу, нема охотників до шалапутства. Мајже де котрі з тих, шчо пошалапутились, з охотоју вернулись би в православну віру,

*) Цікаво, шчо тут ми бачимо на иншіј лад те ж саме, шчо ј у багатих крестьан у Франціјі, котрі не хотять мати більше 1—2 дітеј.

— та тільки боїаться, щоб і з ними не було того, що з одним шалапутом, котриј здурів, як повернувся в православну віру, — ј досі ходить дурниј.“

Як підїздиш до хуторів, де живуть шалапути, то зараз відрізняєш їх хати од других. Наприклад у Савки Стрільченка горниці довгі, хоч старі, вітряк — машина, мальована червоною барвою. У Миколи Стрільченка (живе не один, а з братом Василем, котриј прьамо таки најмитує в його) горниці високі, кругом закриті постройками, машина велика, покрашена, недалеко од горниць. У Маничинського Павла (більш ста десьятин землі) велика машина — вітряк. То все багаті. У Ростовських (що мали своєї землі десьятин 10 та ще прикупили на позичені в волосніј касі гроші. Вони не багаті — винуваті до семисот карбованців) велика машина знов, хоч і на чужі гроші куплена. Вони, бачите, все пнуться, щоб бути такими як Микола та Савко — та трудно їм діти до тих, бо в їх багато дітеј. Як би не пошалапутилисьа, то досі були б прьамо убогі — дітвара так би ј обсіла.

3) СУДИ.

Ті, що правлять тепер нами ј боронять усякі порьадки, які в світі панують, кажуть звичајно, що школа та церква мусьять навчати лудеј уму розуму, поки вони нічого поганого не вдїјали, тоді ж, як зроблять вони щось не добре, за науку приймаються суд...

З першого погляду не погано, здається, надумано, — та шкода, що не в усіх однакова правда ј не всі однаково розуміють те, що јде на громадську користь. Тепер так виходить, що в панів та урядників бува правдоју те саме, що по здоровому розуму је најзгірша кривда! Пригадајемо тільки, як розправляються ј у нас і по інших землях з народовцями, що стали переказувати лудім про панське ј урядницьке здирство та писати про це книжки, — і ми зараз зрозуміємо, јака то правда в наших судах!

І треба ж сказати: не мало коштує така правда, таке навчанья народові. Судове міністерство в царстві руськім затрачує на рік 14,340.226 карб., а на тьурми јде 8,567.539 карб... Як бачимо трохи більш ніж на вчителів народних та на школи!

Це страшенне затрачуванья грошеј тим менш ще правдиве, що при добрих порьадках навіть і злодіјв бути на світі не

може і не тільки таких, яких тепер урядники злодіями звуть, але навіть і таких, шчо і частні льуде звикли мати за злодіїв, хоч дісно, то і ці остатні не злодії, а тільки недужи льуде, котрих треба отдавати не в тьурми, а в больницы. З цього погляду навіть і такі суди, як в Швейцарії, де більш по правді ведеться діло, не можна оправдити, а про суди у інших європейських землях, і осібно в нас, і казати нічого....

Школу та правдиві, користній дльа всіх, громадській устрії треба нам мати, а не суд!...

В нас судове діло стојало на лучшій дорозі, ніж тепер, тільки в дуже давні часи — тоді, як громада мала більш сили, ніж усякі кнъазі та начальство, тоді, як шче були копні суди. З цих остатніх судів певно могло вијти те, шчо надумали далеко пізніш усякі вчені, затикајучи шматътам здорові прорихи в заведених панами порьадках. Певно, шчо через копні суди правда була під крашчоју охраноју, ніж через усі ті, які повстали дали. Кнъазі та начальство, шчо перетьагли до себе судове діло, завжди з правдоју не дуже то багато порались, і прьамовали к тому, аби все виходило на їх сьогочасню користь.

Не багато в нас залишилось з тих старих судових порьадків до теперішньої доби. Порьадки ці ми бачимо тільки де не де в так званих сельських судах, чи лучше кажучи в судах сельської громади, котрі держуться в нас навіть і при, установленних через начальство, судах волосних і рїшають як раз ті самі діла, шчо рїшають ці остатні.

Тільки в сельських судах, де судцями бувають усі громадяне, діла рїшаються так, як указује обичай та громадська совість. В судах цих не має теж а ні подкупу, а ні якоїсь казенної правди; знов же те, шчо рїшено, не записується там ні в які книги, а через це діла не протягуються на довго.

Инше їде вже трохи діло в волосних судах, шчо установлені положенієм 1861 року. І в цих судах, як в сельських, не мусити бути казенної правди, і вони теж опираються на народні звичаї, — та все ж в їх судять вже осібні судді і усякі рїшеньня записується в осібні книги волосними писарями. Через ці зміни, законом заведені, і виходить, шчо де коли і писарь і старшина мајуть вплив на діла в таких судах; через це ж знов бувають там також і подкупи. А як де тільки је вплив начальства та подкупи, — там, звісно, правди скоро не знајдеш.

Разсуджованья по совісті, а не по казенній правді, вважаються між тим таким важним ділом, шчо і волосній суд в нас часто більш льублять, ніж усякі іншій. Побачити це можна хоч би ось з чого. По закєну в волосному суді мајуть право судитись крестяне, як звісно, тільки тоді, коли діло їде не

більш як о сто карбованців, чи коли зроблена така кривда, шчо тільки одніј волості шкодить; виноватцями мусьять бути теж тільки одні сельане без помічників з иншого јакого стану — чи з салдат, чи з папів чи з кого там. І ось при такому то законі сельане дїла гражданські, доволі великі, коли приходиться позиватись з ким о гроші чи шчо, дуже часто ставлять в 100 карбованців, аби судитись в својему суді та не обертатись до јакогось вишчого. Одні тільки уголовні дїла, звісно, вже не можуть луде так легко переносити в свіј суд. При таких переносах не мала річ шче ј те, шчо волосніј суд дешевше, а в инших судах „і за те заплати, і за друге заплати, а иноді шче ј брехачі оберяють.“

Така прихильність лудей до сельского ј навіть волосного суду не мусить одначе закривать од світу все те погане, шчо је в таких судах. Суди ці стојали, та може ј тепер стојать на правдивіј дорозі, бо судять в јїх по совісті, та тільки ж порьадки јїхні дуже вже постаріли. Одна доба на другу не подібна. Сікуціїі або тріпаньня по пиці можна було шче витримувати шістьсот, п'ятьсот літ назад, тепер же все це не ліпше казенних кар. *) Треба, шчоб сами сельане скоріјш залишили такі судові;

*) Про такі дїла знаходимо звістки в книжці д. Зарудного «Законы и жизнь. Итоги изслѣдованія крестьянскихъ судовъ.» С.П.Б. 1874. Там між иншим на стор. 167 читаємо: «Староста залвилъ, что нѣкоторые изъ крестьянокъ въ праздникъ 19 февраля работали по домамъ разную работу, какъ-то мыли бѣлье и т. д. Судь, имѣя въ виду, что поступокъ названныхъ крестьянокъ есть непростительный, такъ какъ день 19 февраля есть день спасенія 23-хъ милліоновъ крестьянъ отъ крѣпостнаго ихъ состоянія, каковой день каждому изъ насъ долженъ быть незабвенный и приспомятный, который слѣдуетъ проводить какъ одинъ изъ самыхъ важнѣйшихъ праздниковъ, а потому судъ рѣшилъ: означенныхъ крестьянокъ подвергнуть наказанію розгами, дабы помнили день 19 февраля.»

Там же знаходимо ј таке рішеньня: «Крестьянка Ц. жаловалась, что крестьянка К. пустила молву, что будто бы она, Ц., когда квартировали солдаты, ходила къ капитану съ безнравственнымъ намѣреніемъ. Солдатка же М., извѣстная по распутной жизни, говорила сіи слова: за хозяйками не успѣютъ и солдати заработать какого рубля. Волостной судъ нашель жалобу справедливо, а потому рѣшилъ, чтобы Ц. въ публичности передъ людьми за опороку ея и дочери ея оттрепала по щекамъ К. и М., въ примѣръ другимъ.»

Різками, котрі ј у загалі волосному суду не були заборонені, скінчилось і дїло, переказане в тіј же книжці на 164—165 стор. «Волостной судъ, прописано там, слушалъ споры промежду собою: именно И. занесъ жалобу въ правленіе, что дѣлають на него разныя нападенія и неприятности, какъ то П., В., и М. и что, кромѣ того, промежду собою одна другой прикладываютъ неприличныя прозвища и уличають въ злыхъ поступкахъ и одна другой давали дули, при томъ и ихніе мужья вмѣшиваются въ споры и драки женщинъ, а не учать своихъ женъ благородному обхожденію, то по разбирательствѣ этихъ дракъ и споровъ въ судѣ присудили наказать розгами: И. 10 ударами, В. 10, М. 5, мужа П. С. 10 и мужа В. О. 8-ью.»

звичаї. Боронити суд, завислиї од однієї тільки громади, це треба, це значить бути на правдивій дорозі, та треба ж, шчо в таких судах вживалось усе те, шчо мусить вживати кожна порьадна л्यудина. Біжку та лажку также само погано бачити і тоді, коли їде таке по судовому приговору, як і тоді, коли б'ютьсьа та лажутьсьа Іван з Петром по добрій волі.

Так то стоїть діло з судом крестьянським, з судом, шчо веде свії початок од старих копних судів. Як бачимо, суд такиї дуже мало власти маїе. Панують же в нас, як і по інших землях, тепер суди панські, ті самі, шчо виїшли з давніх княжеських та воєводеських судів. Шчо в остатніх силували правду на користь царів та князів, шчо тьагли в їх і з живого і з мертвого, — це і нагадувати не будемо, як річ дуже звісну. Тоді, коли суди такі начались, ніхто шче не мав за не слущну річ те, шчо князі та їх слуги — і усіма державними ділами заправляли, додивлялись начеб то ладу по всіх усьудах, і разом судили л्यудей, котрі ставали їм на дорозі в їх роботі. Це далеко пізніш зрозуміли вже л्यуде, шчо суд та начальство це два різних діла, шчо не доладу бути начальникам судцями, бо не рідко л्यуде сперечаютьсьа з самим начальством, і тоді таким судцям приходиться розсуджовати свої власні діла. Коли це все стало ясно кожному, тоді треба було начальству позаводити зміни хоч де які в судових порьадках, і воно позаводило, та тільки ж і досі так стоїть діло, шчо суд маїе по всіх землях в руках у таких л्यудей, котрі шчо најближче звязані з начальством.

І в нас на Україні діло це їшло не инакше. Правда, за перші часи польського пануваньня, при слабому уряді, в нас знову і більш сили забирали було старі копні суди, а про королевські суди л्यуде знали тільки хїба по городах, — та все це пропало знов тоді, як присунулась до нас Москва. Суди царських воєвод, шчо повстали при нїї, були дльа українців тим гірше, шчо воєводи ті були все чужі л्यуде, великоруси, і дуже не прихильним оком дивились на черкасів, як тоді вони нас звали. А шчо суд чужого чоловіка, та шче неприїателя, поганше усьакого иншого, — це вже відоме діло.

В 1864 р. одрізнити суд од начальства схотів і царськиї уряд у нас. Зявились тоді на світ і нові закони. В тих законах прописано, шчо суд мусить бути зовсім одділений і не завислиї од начальства і прокурорів, себ то тих урядників, шчо виноватьять на суді л्यудей та домагаютьсьа, шчоб були вони за те чи друге скарані; прописано там і про те, шчо суд мусить бути гласниї, одкритиї дльа всіх, шчо обвинувачені л्यуде маїють право виставляти за себе на суді адвоката за дльа переваганьня з прокурором,

себ то за дльа оборони лудеј од јого; прописано в тих законах на решті ј про те, шчо по уголовним ділам, се б то тоді, коли хто судитьсьа за убіјство чи там кражу чи шчо инше, ршати — чи правіј чоловік, чи виноватиј — мајуть присьажні засідатели, себ то луде, взяті серед громади з різних јіјі станів.

Прописано це було в законі, кажемо, та не дуже то охоче було начальство наше справді все таке до житьтѣа прикласти. Треба тільки придивитись до того, јак і хто вибира в нас судьдів, — і зараз красні слова начальства позгинајуть в більшіј частині.

Вибира в нас судьдів трохи не усіх судовіј міністр, і кого він вибере, то царь утвержда в должності. Председательскими судових палат та окружных судів і јіх товаришчами міністр може наставити таких лудеј, јаких сам схоче; а в члени судів хоч і може він теж непосредно вибрати лудеј, одначе по закону мајуть право показувати јому кандидатів і ті судьді, шчо вже сидьать в судах, тільки ж не треба забувати, шчо разом з судьдями в такому случају показ нових членів робльять і прокурори, а ці остатні, звісно, зовсім таки царьські урядники. Ось і міркујмо при таких порядках про независимість суда в нас од начальства! Тільки мирових судьдів і виберајуть в нас сами громади, та ј то не по всіх кутках Россіјі: — в западных губерніях јіх назнача начальство.

Таке то діјсно сталось з независлостью судьдів у нас. Не лучше вијшло діло ј з усім другим, шчо понаобицьвав уряд, — та на цім тепер не остановимось.

Різні суди держатьсьа в нас по закону 1864 року. Је в нас окружні суди, судові палати ј кассационніј департамент сената ј, окрім вьсього того, дльа малих діл суд мировіј. Такі різні суди треба було завести через те, шчо не однакові діла треба судьдям розберати. Де коли діла випадајуть дуже незначні ј такі, в котрих треба тільки скоріјш сказати, хто правіј, хто виноватиј, а де коли знов діла бувајуть дуже заплутані ј треба бува јак можна докладніјш розібрати, ршшајучи јіх усьакі дрібні обставини, при котрих вони вијавились.

З усіх судів ми тепер роскажемо де шчо тільки про суд мировіј, бо про цей суд јак раз говоритьсьа ј у наших дописьах.

Мирові судьді мусьать розсуджовати гражданські діла тоді, коли луде позивајуть один одного не більш јак о 500 карбованців, а уголовні тоді, коли виноватцьу може випасти кара сидньня в тьурмі не довш, јак 6 мисьаців. Коли пригадајемо, шчо в волосних судах судьатьсьа тільки крестьяне з крестьянами, то ј побачимо, шчо навіть усі дрібні сварки та неустојки, јакі виходьать у сельан з помішчиками підходьать під тој род діл,

що підпада мировому суду. По селах через те крест'яне завжди знаютьсья з судом цим, і за дльа їх дуже б добре було, коли б мирові суд був в нас не панський, а правдиві.

Як ми вже казали, окрім волосних судьдів шче одні тільки мирові оберяютьсья в нас громадами. Звісно, як би справді настоїашча громада обєрала їх, то шче може менш чого було б на їх жалітись, — та тим то і горе, шчо оберяють їх дльа сел земства, а дльа великогогородських судових участків городські думи. Як же поустроїувані земства в нас — хто в їх панує — про це вже ми казали. Про городські думи приїдетсья далі казати теж саме. Тут додамо шче про земство, шчо пани гласні добре знають, як їм користо мати судьдів з льудеї, до їх прихильних, і через це раз у раз на ті собраньня, на котрих треба оберати судьдів, вони не забувають приїздити і дуже дивльаютьсья за тим, шчо б не зробивсья судьїєїу чоловік зовсім до них не прихильні. Це всіма вже замічено. Через усе таке і виходить, шчо хоч і виборні у нас судьді та не дуже то вони краще за тих, котрих назнача начальство. І знов же в правобічній Україні, де мирові суд був заведений тільки в 1871 році, судьдів цих назнача само таки начальство, бо земства там, як звісно, і досі не ма, а через те нема кому оберати і судьдів.

При такому порядку вже ніхто не може сподіватись, шчоб між судьдьями багато було чесних льудеї: звісно, всі вони, як панські виборці, мають догожати панам і нікому иншому. Та начальству цього шче було за мало: боїалось воно, шчо по деїаких земствах може випасти так, шчо нерозумні пани стануть оберати, собі ж на шкоду, льудеї дуже небезпешних, їаких небудь народовців, і ось через це ж то і було додано в законі, шчо судьдїєїу мировим може бути: альбо тої, хто маїє землі не менш їак 400 — 1300 дес., (їак до губерні.) альбо тої, хто маїє друге їаке небудь недвижиме владїньня, хвабрику чи шчо в 15000 карб., альбо тої на решті, в кого їе хата цїноїу не менше їак в 6000 карб., коли хата ця в одній з столиць, а коли вона в їакому другому городі, то не менш їак в 3000 карбованців. Правда, можна попасти в судьді і чоловікові бідному, тільки ж дльа цього треба, шчоб усі гласні в один голос їого вибрали, а при цьому, звісно, не можлива річ, шчоб в судьді попав чоловік чесній, бо хоть і буваїє між виборцьями порядні льуде, але шчоб були всі такими — цього ніколи не буваїє.

Указуїючи на таких багатих льудеї, начальство вже бїльш забезпечуїє себе в тім, шчо судьдьями не поробльають земства їаких-небудь народовців, бо хто ж не зна, шчо багатші пани самі наїшчирші прихильники уряду нашого і усьакого закон-

ного і беззакононого здиства. Про знесення кріпацтва пани ці починають вже забувати, бо бачать, що уряд не залишив про їх пильнувати. Дуже рідко може випасти тепер так, шчоб і між теперешніми судьдями були народовці. Не рідко бачимо правда судьдів лібералів, та це маїже всі такі ж самі здишчики, як і пани з старими поглядями, бо маїже всі наші ліберали— тільки вони язиком ліберали.

Казали і кажуть, що надумало начальство допускати в судьді мирові тільки багатих льудеї через те, шчоб не було подкупів. Та хіба ж багатство здержує льудеї жадних від збиранья грошеї навіть усякою неправдою? Де в кого вже аж скрині не вмїщають усього їх добра, — а про те такі льудеї карбованця не забувають здерти з бідного, як тільки де можна... Знов казали, що найбагатші помїшчики були указані дльа суда через те, шчо треба було мати судьдів з місцьових льудеї — та і це марна розмова, бо по закону наприклад в нас на Україні може бути судьдою пан з під Москви, а там знов якії небудь з наших панів. Так то воно на решті і виходить, шчо зроблено це за дльа панської і державної безпешности та на те, шчоб панам хоч судїїство подарувати замісь віднятого в їх кріпацтва...

Ось і розважаютьсья тепер пани цим подарунком, сидьачи в мирових судах, так розважаютьсья, шчо де коли, як видно з наших дописів, крестьяне вже не їдуть до їх за судом: „не хочемо, кажуть, марно час гаїати“. З тих же дописів видно, шчо пани та вправителі їх, коли вже не знають, як зідрать з робїтника заївії карбованець, — то зараз вишукують, як би до суду з ним добратись, а там вже вони певні знаїти і дуже користній дльа себе закон і дуже доброго судьдью...

Звісно, на кожную кривду мирового судьді можна жалїтись в мировий зїїзд, — та хто ж з крестьян наших не зна, шчо жалоби такі не варті хлопоту, бо в мировому зїїзді сидьать ті самі мирові судьді і завжде бороньать один одного, бо сьогднья мирові судьді Антон Петрович та Степан Хведорович розбїрають жалобу на судьдью Јвана Јвановича, а завтра судьдья Јван Іванович розбїратиме жалобу на Степана Хведоровича чи Антона Петровича. Та шче ж по дорозі в зїїзд і брехунці за мужичу кишенью чипляютьсья. А до того шче і про судові здержки треба не забувати. Через це то, як усе порахує за-суджениї чоловік,— то і охота знатись з зїїздом в його пропаде...

Не навчанья, як бачимо, не оборона правих од неправих— діло нашого суда, а туман та помїч здиству панів та уряду.

Допись з *Миргородського повіту* від разу дає нам знати судове вченьня... Діло, в ній переказане, тим цікавіш, шчо обвинуваченими з'являютьсья малі дівчата-наїмички. *)

„Je в нас мировий судья *Зеленський*; він же і предсідатель чи голова мирового зїзду. Цеї судья в маї місяці 1876 року подав десьять жалоб другому судьді *Кривулі* на малолітніх дівчат, шчо торік робили на його табачних плантаціях. Жаловавсья він, шчо ніби то ці дівчата давно вже взяли в його задатку по 3 карб. кожна на цей год, а на роботу не приходили. Адвокатом за Зеленського був його табашник *Соломаха*, а свідками його ж вправитель польак *Лончинський* і приказчик *Купрієнко*, котрі і підтвердили панську жалобу. Дівчата були без адвоката і без свідків. Вони показали, шчо ніколи і ніякого задатку з Зеленського не брали, шчо робить в його заклъались, бо він погано расплачується, і шчо по три карбованці взяли вони шче як торішню плату, котру Зеленський їмоставсья винен, а зовсім не як задаток на сеї рік. Мировий судья Кривуля одначе, не дивлячьсья на те, шчо судились в його діти і на те, шчо свідки Зеленського всі льуде заїнтересовані, присудив взыскати з крестьянок, себ то з тих дітеї, *Зинчашової*, *Німченкової*, *Корниловсї*, *Субботиної* і інших по 8 карбованців з кожної на користь Зеленського за прогульні дні, та по 1½ карб. з кожної за суд. Рішеньня це не було обжаловано, так воно і осталось“.

З Житомирської дописі, шчо тепер іде, добре можна побачити, як мало судьям нашим діла до правди... Не міг панський вправитель зідрати грошеї з обвиноваченого чоловіка, то суд дозволив йому зідрати їх з тесья того обвиноваченого, хоч ніякого спільного добра тесья тої з зьятем своїм не мав.

„Роскажу коротенько одно діло, котре дуже добре показує, якії то гарнії наш „скорії і правії суд“.

Крестьянин села *Свішчова* Ярославлицької волости Дубенського повіту Викентії Жигальук, не маючи наділа і хазьяїства, пішов служити на панський фольварок помшчиці Марії Ледоховської в тім же повіті. Прослуживши четвертину рока, він попросив в управителя Ледоховської Парневського грошеї. Тої йому відказав, шчо гроші він получе всі разом при кінці року. Добре знаючи, шчо економія раз у раз не віддає робітникам зароблених грошеї, Жигальук поміркував собі, шчо по-

*) Порівняєте вишче, стор. 83 і другі в частині «Здирство», де роскажується, як суди держуть руку панів проти наймитів. *М. Д.*

заїак в його ніякого письменного договору не має з економією, то в кінці року він не матиме справи з неї, поміркував та її покинув фольварок, не взявши навіть і копійки за свою працю та ще зоставив на панську користь їм самим засіянй город, з котрого економія окрім різної другої городини зібрала 60 корців картоплі. Покинувши фольварок, Жигальук знов пішов жити у Свішчово до свого тестя Матвіја Кухарчука. От же вправитель тої, Парневський, через кілька місяців подає мировому судьді 3-го участку дубенського судбно-мирового округа, *Никитенку*, і просить, щоб тої присудив у його користь за „самовольну отлучку“ Жигальука по 60 копійок за кожній прогульній день та три карбованці за веденьня діла. Мировий судьда, „руководствуюсь“ тим добрим законом по найму робітників, присуджує — 1) взискать з Жигальука по 60 коп. в день, починаючи з 19 јуля по тої день, в котрій неборака виплатить гроші, 2) взискать і 3 карбованці за веденьня діла. Сповнити це все мусив старшина Григорій Шило.

Приїздить старшина у Свішчово і објавля Жугальуку, шчо він повинен віддати гроші. У того ж, як водиться, не має і копійки зајвої. Старшина хоче тоді „наложить арест“ на його худобу, — а худоби теж ніякої не ма. Тоді старшина кидається до худоби Матвіја Кухарчука (у котрого жив Жигальук) і хоче арештувать цю худобу. Кухарчук одвітив, шчо в його не ма такої худоби, шчоб zarazом належала і його зятьбу. Старшина зупинився і написав лист до мирового судьді, питаючи, як бути в цьому ділі. Мировий, тої же Никитенко, в бумазі за № 138 від 1 февралья приказує старшині „при приведеніи въ исполненіе рѣшенія руководствоваться ст. 1079 уст. гр. суд“. А статья та каже: „При указаніи взыска́телемъ на находящіяся въ какомъ либо правительственномъ или судебномъ установленіи капиталы должника, или на слѣдующія ему оттуда денежныя выдачи, приставъ сообщаетъ этому установленію исполнителный листъ съ означеніемъ времени послыки должнику повѣстки объ исполненіи“. Заполучивши такий приказ, старшина догадався... шчо Кухарчукову худобу треба мати за якесь правительственне або судебне установленья, з котрого можна взяти гроші, присуджені управителєві від Жигальука. Після цього старшина приїздить знов в Свішчово, збира поньятих і описує все Кухарчукове добро і худобу — усього на 131 карб. 10 коп., а такі як раз гроші він і мусив по указу судьді уплатити економії до 27 февралья 1875 р. (з 19 јуля 1874 до 27 фев. 1875 треба було віддати йому 136 карб. 80 коп., коли одкинемо 5 карб 70 коп., котрі Жигальук заслужив у економії, то і ви́де 131 карб. 10 коп.) На цім діло не стало. Кухарчук

*

подав прошеннѣя до того ж таки справедливого суддї, просив знѣать арешт з його худоби, бо Жигальук сам собі, а він, Кухарчук, сам собі. Суддѣя призвав селян свїшчовських і запитав в їх тїлько, чи живе Жигальук укупі з тестем Кухарчуком. Тї, звїсно, одвітили, шчо живуть вони в одній хатї. Тодї мировий „на основанї показанїя крестѣянѣ“ одказує в прозбї Кухарчукові. Так то худоба Кухарчукова мусила бути продана. Просив він видати копію цього остатнього рїшеннѣя, бо хотїв обжалувати, побачивши, шчо суддѣя мошенничає, та ј цього не дали: замїсць того секретарь мирового зїзду, шчо був при тому, випхав його за дверї.

Згубивши всѣакї строки на апеляцію (та як јїх і не згубити), Кухарчук кинувсья до мирового посредника. Тој поправити дїла не мїг, але зібрав 22 свїшчовцїв і в тому числї всїх тих, шчо були свїдками у суддї. Тї всї в один голос сказали, шчо Жигальук нічого не подїленого з Кухарчуком не мав, він навїть не був хлїборобом, а годувавсья тим, шчо шив чоботи; далї показали свїшчовцї, шчо тесть справив Жигальукові одѣжу, бо він нічого не мав, через шчо ј пішов було служити в панїв. Теж саме показав і пїп того села. Коли мировий посредник спитав у прежнїх свїдкїв — на шчо вони показали проти Кухарчука, то всї відказали, шчо суддѣя не питав јїх за нероздїльнїсть худоби, навїть як вопи сами хотїли казати за це, то він јїм приказав мовчати, а тїлько питав чи вкупї Кухарчук живе з Жигальуком і вони одвітили јому, шчо в купї.

Дознавсья правди мировий посредник, та Кухарчукові через те не помоглось“.

В дописї з *Кременчуцького повіту* згадуєтьсья знов вже звїсний нам пан *Устимович*. Як побачимо, мировий суддѣя добре помага јому хазяїнувати. З другої частини цїєї ж дописї можна буде побачити ј те, як минають селяне мировий суд, хоч де коли без суду јїм не легко обїтись.

„Je в *Кременчуцькому повіті* пан *Устимович*. Має він аж цїлих два маїетки, десѣятин всього буде з 1500, і, звїсно, через це јого ј вибрано головою зїзду мирових суддїв у мїстї Кременчузі... Рокїв два попереду сього засїжав він недалеко від свого дому поле кукурузою. Літом пїслья того вже як кукуруза була зібрана, на нивї пооставались шче мало кому здатнї качани. Ось догледїли це двї якихсь баби з дуже бїдних, таких, шчо де коли ј старцї крашче за јїх живуть, догледїли, кажу, ј пїшли з мїшками на шлечах на ту ниву, шчо то покористуватись хоч крихтами від бучних жнив пїшного дука... Чи багато вони встигли позбїрати цих покидкїв, чи нї, про те ја не знају, — як се

раптом наліта на ниву управляюшчій Устимовича *Август*, з нагаєм у руці, гукаючи на льудеј, шчоб ті ловили жінок. Вовком накинувсья він на без крају перельаканих баб і почав жіх без жалю бити. Баби впали навколішки, цілували руки в Августа, кинулись навіть цілувати ј ноги, але Августові — все бајдуже. „Крадете в мене“, каже, та бје, все бје. Змордувавши до крови бідних жінок, поволік віп жіх в економіју свого пана. Призвали туди старосту, „засвідчив він шкоду“, написали акт; до акту додали прошеньня до мирового судьді та ј одіслали куді слід з верховим, а безшчасні баби, плачучи, пішли до дому. Через кілька часу *мировіј судьдѣ Питленко* визвав тих баб і свідків. А треба знати, шчо Питленко тој шчиріј пријатель і товаришч Устимовича. Ну, звісно, на суді вијшло, шчо баби обікрали поміщика, і як же б ви собі міркували, скілько казав судьдѣ јім заплатити панові? Вісімдесѣт карбованців! Плакали баби, в ногах вальались — та нічого не помоглось. Мусила одна з них одвести двох своїх синів, підпарубків, в економіју до пана Устимовича ж, а друга најньяла до јого ж свого жонатого сина з невісткоюју. Ці чотири душі мусили задурно більш року працьувати панові — і за шчо? За те, шчо матері жіх, трохи не вмірајучи з голоду, взяли з ниви шановного голови зјїзду мирових судьдів јакихсь двападцѣть гнилих качанів пшенички.

Та ј це не все про Устимовича. Окрім Августа, шчо завідује одніјеју економіеју, је в јого шче другіј на другу економіју — *Крилов*. Јакось раз в апрілі місьаці перед поминками в субботу світлого тиждня забажали сельане того села, де він господарује, забажали окопати ј причипурити трошки своје кладовищче. А стојіте воно на землі папськіј. Ледве степановці — село зветьсья *Степановка* — розпочали своју працьу, як прибіга Крилов. „Кто здѣсь смѣль безъ спросу начать работу? Гдѣ староста? Позвать мнѣ сюда падреца!“ репетував він, мов навіженніј. Приходе староста. Не довго думајучи, Крилов јому раз, другіј, третіј по пиці. Староста, не сміјучи обороньатись руками, не знају, чи сказав шчо јому, чи хотів вијти з хати, де все діло було, ј тим дуже розљутовав Крилова. Ухопив він старосту за волосьѣ, розірвав на јому сирьак, сорочку, а далі став шче залізноју палицеју катувати бідного старосту. На галас та грюк позбігались льуде, шчо робили в дворі.

Обороньати свого чоловіка вони не осмілились. Минут мабуть з пѣять вони мовчали та дивились. Тільки јак побачили, шчо староста впав, шчо голова в јого побита, взяли вони та витягли побитого на повітря.

На дворі поклали вони јого на воза ј поміркувавши одправили одмирового посредника, котріј жив в верстах мабуть тринад-

цяти від їх села. Посередник подививсь на покаліченого, з пробитою головою, окривавленим обличчям, в підранні сорочці, здвинув плечима і відказав, що се діло підлежить розбору мирового судьді. Почувши це, родичі старости рішились везти його в город, бо знали як у мирового свого судитись з Устимовичем. В Кременчугу думали вони знайти оборону в справника. Приїхали, а це не близько було — верстов більш п'ятидесяти. Виїшов справник. Побачив старосту і теж відказав, що посередник: „везіть до судьді; ја нічого не можу“. Де хто додає, що на проханьня старости, він одвітив шче і так: „шчо ж? Коли Крилов бје, то і ви його попобијте. А мені яке до вас діло?“ Так з тим і поїхали сельане до дому та про суд вже і не думали опісля. Крилов і досі господарює в Степановці на користь пану Устимовичу“.

3 Полтавського повіту звістки про мировий суд не крашче. Ось шчо пишуть відти.

„Відоме діло, шчо судьдєју може бути в нас тільки тої, хто має десьятин 400 поля. Знов таки відомо, шчо ворон ворону очей не викльує. От і виходить, шчо „правий“ суд з судьдями з најбагатших панів не на користь мужикові держитьсьа. Пани судьді завше стојать за своїх же, або за таких, шчо їм під якії час стајуть у помочі, наприклад позичајуть гроші, купујуть тьун чи хліб і таке инше. Прості льуде зовсім не мајуть ніякого захисту від панів як і від других ворогів своїх, і діло діјшло вже до того, шчо мужик не хоче вже і часу гајати, шчоб іти жалітсьа в суд. От вам два приміра.

Лохвицький судьдья **Савицький** розсудив одно діло так: пан жалівсьа, шчо його куховарка не хоче в нього служити і відіјшла від його. Судьдья призвав тују жінку в камеру до себе і присудив, шчоб вона зараз же јшла до папа і відробляла забрані гроші чи шчо, а за те, шчо вона кинула до строка елужбу наложив на неї штрафу 30 карбованців, а це як раз двурочня плата тијеї жінки на панській одежі. І хоч би жінка не хтіла отдати панові його гроші, а то ні, казала вона: десь в другому місці заробльу та јому принесу, служити ж в його не можна мені...“

В Пирятинському повіті один чоловік узьав у якогось підпанка на одробіток 5 карб. грошей. Раз якось не було в мужика часу за својеју роботоју і не пішов він косити в підпанка за процент жита та і сказав: „нехај ја тепер вже ліпше верну ваші гроші“. Підпанок не згодивсьа та до судьді, і тої присудив, шчоб тої мужик вернув 5 карб. та шче і за убитки заплатив підпанку 20 карб. (?) „Ліх треба катувати, шкуру з них здіјмати, казав після цеї судьдья, шчоб вони знали, шчо то значить „условіје“ і шчо значить не

вишновнати того условія. Нехај зрозуміють своєю волю та знають —коли јім гірше чи тепер, чи за кріпацтва було...“ І справді вже де хто ј розуміє...“

Про те, як боронить крестьян новиј вишчиј в царстві суд — сенатський — пишуть нам ось шчо в дописі з *Черниовичини*.

„Проїзжајучи по Городищенському повіту, зајіхав ја на кілька днів в село *Дроздовицу*. Мені хотілось тамошніх крестьян наставити, як јім вести діло з поміщиком Лизогубом, через котрого російськиј суд хотів зідрати з них 2000 карб.

Діло було в јіх ось яке:

Поміщик *Александрo Владимирович Лизогуб*, шчо володів Дроздовицеју, котра тепер належить генералу *Ждановичу*, бувши мировим посредником, дививсья на все крестьянське добро, як на своје власне. Він розтратив хліб з запасного магазину ј за це *посредник Миклашевський* присудив јого заплатити мајже 2000 карб. Лизогуб оставсья цим рішеньням недовольниј і переніс діло спочатку до зїзду мирових посредників—својіх кумів, *князья Кејкуатова, Бакуринського* ј інших. Зїзд змінив рішеньња Миклашевського. Сельяне знајшли це не слухним і сами перенесли діло в сенат. В сенаті через хитрі події *графа Милорадовича*, знов були вони овиновачені: присуджено шчоб 2000 карб. заплатили вони, хоч Лизогуб при лядьбах казав, шчо розтратив хліб він, і просив тільки, шчоб з сельян узьали половину штрафу.

Миклашевський спочатку дуже усердно відстојував крестьянський інтерес і хотів навіть бути со стороны сельян свідком на суді, коли діде діло до суду. Тепер же він умива руки ј не хоче нічого слухати о тім, де правда де ні, бо в Лизогуба, котриј тим часом вже вмер, је дочка, вдова Силич, і Миклашевський з тоју дочкою кохајетьсья. „На шчо—додумавсь він—відијмати в наслідниці Лизогуба 2000 карб. Нехај лучче гроші ці заплатить уряду сельська громада: вона велика, на кожного пријдетьсясья не дуже багато...“

Скажіть же тепер сами: чому може навчити сельян такиј суд? —Тому, шчо не треба покладатись ні на яке царське начальство, а треба скинути јого?! Ех, коли б то! А більше такиј суд налькаује сельян своїми формальностьями, затуманюје голову кручкотворством, та навча, шчо јесть дві правди: лядська ј судејська. ј шчо тому тільки ј добре жити, хто живе по ціј судејській правді, — значить розбива до останку спільність між громадянами, а иноді ј просто навча мошенству.

Б) ТЕМНІ ЛЬУДЕ.

Добрих навчителів дає царь з панами народові, як бачимо з усього, шчо надіслано нам про школу, попів та суд. Не маж чого ј дивоватись, коли через таку освіту льуде в нас по дејаких місцях зовсім темні. Бува часом, шчо вијавляјеться в јіх тепер те, чого преже не було.

Звикши бачити кругом себе ворогів, крестьяне наші тепер і думать забули про спільне життья, один одному не вірять, один одному ані в чому не помагає. Часом між ними вијавляјуться лихвјари шче лютішчі, ніж з других.

Окрім того, не знајучи спільного життья, не мајучи освіти, обідрані льуде в горілці шукајуть утіхи.

Через усе ж таке бідність по селах у нас більшає та більшає.

Скілько втрачујуть сельане в хазяјських справах через недостачу спільности, видно ось з *Волиньскојі дописі*. Тим добром, шчо могло б піјти на користь јім, користајуться тепер усьакі чужі льуде, німці або чехи, котрі по троху підбавляјуть в нас орду менших і середніх багатириів, пјавок сельських.

„Трапляјеться так в нас, шчо пан дешево віддає своју земљу в аренду сельанам, аби жидові не віддати. Жидів, бачите, ј дејакі пани в нас не лублять та не хотять јім догожати, бо бојаться, шчо ті замість јіх панами стануть. За земљу з сельан в таких случајях пан править або звичајну плату, або ј далеко вигідніјшу. Здајеться, крестьянам так би зараз за це ј хапатись, коли је гроші. Та еге! Це так тільки мусило б бути, та не бувало ј не бува: громадьане, не мајучи меж собоју спільности, хоч і не бідні, землі не купујуть. Пан, бачите, продаје звичајно не по одніј десъатині, а дільницями десъатин в 12, так шчо закупить таку силу землі могла б хйба громада, а не Јван чи Петро—і ось на це ј не стаје спільности меж сельанами. А продајеться часом земља не далеко од села, та шче

з лісом, в котрому всяке дерево знайти можна, і продається на дорожче як 18 карб. за десятину.

Не так ведуть свої діла німці, що понаїздили до нас здалека: вони купили собі ту панську землю, і тепер ще шкоду нам роблять: — довають громадський скот на вигонах в себе та і правлять з нас спашне. Звісно, німці, що до нас ідуть, тільки одностаїність меж своїми і розуміють, а того, шчоб і з нами по людському жити, в їх нема. Пип у нас попався добрий чоловік, то він і почав вмовляти громаду хоч тепер перекупити землю в німців, але ж його не слухають.

Як роблять свої діла німці, ми тим часом вже і придивились: з них багатші купили по кільканадцять десятин та поперепускали по часткам убогим за виплатку через довгий час, а не то бідні меж ними складаються і теж в панів купують.“

З Волині ж пишуть і про те, як не розумно рострачують темні льуде ліс чи друге добро. З дописі цієї можемо побачити і те, в якому забутті в нас спільне хазяїство.

„Траплялось не раз бачити, що громада мала свій лісок не великий... Як би доглядати цієї дорогої речі і з розумом її користатись, то був би і випас і огорожа. Шчож робили справді? Випльундровали без пуття ліс до прутика! Земля ж під ним або горувата, або через що инше не здатна до хліборобства і тепер стоїть сумною голою пустою. Сельане вперед знали ту землю... Поки було дерево — була паша, а тепер ні стеблини: сонце все випало!... І такі вчинки не рідкість.

Або знов. За остатню льустрацію де-які села добули від казни ліса чи-мало, та ще якого! — Усе стародавнього. Як добули, то зараз кинулись як несамовиті на той ліс один поперед одного і, звичайно, заможні позвозили собі занадто, а бідні убого покористувались. Правда, треба було кілька десятин на хліб витеребити, а все ж таки багато землі з під того лісу лежить пустою і коли то ще сдается вона на хліб, а до того і паші на ній путної не буде.*)

З Бердичевського повіту пишуть нам про лихварів з сельан і про всяку другу біду через неосвіту та здиство панів.

„Через панські утисненья та лихе життя в нас між сельанами робиться як раз таке, як буває з бжолами маломедними.

*) Така лиха вправа з лісами иноді виходить з того, що «прості льуде» не вірять, шчоб ліси zostались за ними, і шчоб не було звернуто їх знову панам, чи казни, — от і поспішаються з ними покінчити. По країні мірі ми знаємо подібні случаи в козацьких громадах в Полтавщині. М. Д.

Бжолі ці поїдають одна другу. Також і в селянському житті: замість того, щоб стояти одному за другого цілою громадою, бачимо тільки, як льуде одно одного гублять, того тільки ж дивлятьсь, як би свого ж брата обдурити і обідрати. Тільки завелось в чоловіка кілька грошей і бачить він нужду в бідного чоловіка, то де б дати йому запомогу, він же зараз з його шче ж покористується, дасть йому грошей у позикку та ж обдира вже тоді скільки влізе.

У нас тепер дуже розвелось лихварство. Заїмаються цим ділом в нашому селі не жиди навіть, а селяне тьаглові. Вони дають гроші у позикку за 5—6% в місяць, і навіть ніхто їх за це не гудить, не плує їм в вічі. А виходить шче жак раз навиворот: громадяне мають жак найбільше шчастя — зібрати під старість невеличкі гроші, карбованців 100—150, шчоб потім відпочити від роботи, ставши лихварами та почавши давати гроші в позикку.

Шче за часи крѣпацтва був звичай збиратись гуртом і по черзі обробляти поле чи жати знов таки по черзі у кожного. Тепер вже цього не має: кожний робить сам собі, кожний дума: „можа хата з крају — жа нічого не знају“; спілка хоч і буває коли, то хіба тільки між поміщиками, шчоб лучше притіснювати льудей.

Далі селяне дивлятьсь, жак на річ звичайну, на користуваньня селянських урядників громадськими грішми. Через те, жак обрають вони казначеја, то завжди мають на прикметі вибрати чоловіка бідного, котрому ця служба була б на користь, шчоб поправити своје господарство.

Ми не бачимо громадської спілки навіть у таких ділах, жак најманья випасу ж пастухів за дья громадської скотини. За випас кожний селянин платить поміщикуві осібно ж осібно також і вмовляється кожний селянин з пастухом, так шчо тільки з поодиночої умови хазяїнів виходе наче б то громадська умова ж громадське діло. Те, шчо пастух — најмит громадський, шчо він служить всій громаді, виказується хіба з того, шчо він обіда по черзі в кожного з своїх најмателів.

Тепер је більш причин сімјам ділити худобу меж дітьми, ніж було за часи крѣпацтва, коли їх здержувала від цього просто панська заборона. Тоді кожна нова сімја могла дістати новий шматок землі від пана, шчоб хоч жак небудь прохарчуватись. Тепер же через недостачу худоби та землі сімји сварятьсь одна з другою, сперечаються. От наприклад один з членів сімји пішов у ліс дрова рубати та ж замерз, бо другий одьгав тим часом кожух, шчо один на всю сімју. Ну, звісно, без сварки вже такиј случай не обїдеться, а далі — ж поділ. А то знов :

двоє жонатих братів жили собі під одною стріхою. Були вони не розділені і за три годи догризлися оттак за всьакий дрібязок до того, шчо молодшиї одірвав од хати свою половину і поставив, прикупивши дерева, власну хату за кілька ступнів од братової—аби своје хазяїство було; дїлять шче тепер тік, клуню, город, обгороджуютьса один од одного, аби не жити вкупі.

Шчо все це киди селян шче більш в руки всьаких здирщиків, хрещених і не хрещених,—про це нічого і казати. От хоч би для приміру: в одному селі крестяне запродали 7 десятин цілини, се б то такої землі, шчо шче ніколи не засівалась і тільки шчо викорчованої,—запродали јакомусь москалеві під баштан. Узьали вони з його по 3 карбованця від морга. А звісно,—так дешево не продав би ні один поміщик. Це вже одно показує, як у нас громада пильнує свого добра, особливо як пригадати те, шчо землі в нас велика недостача між селянами. Баштан цєй приходиться як раз між озимими засівами, а озимий хлїб, як звісно, знімається в нас з поля на два місяця раніш, ніж кавуни та огірки. Скот, шчо після того пасетьса на вільних полях, не може не заходити в баштан, а особливо в ночі. Цим користується дуже тої москаль. Ја сам був свідком, як він за чотири огірка і п'ять соньашників брав по 3 карб. „по таксі,“ хоча сотня динь коштує тільки півтора карбованця. За літо москаль за самі спаші набіра карбованців з 20, хоч шкодить йому худоба і дуже мало: багато як з 10 огірків зїєть. Сельський сход, староста, соцькі, добросовісні, волосниї суд, хоч і мають вони всі право цінувати вартість потрави, тільки ж в цьому ділі нічого зробить не можуть, бо не хочуть знов таки одно за одного стати, неначе не додачають, шчо це всії громаді лихо, не дивлятьса на це, як на діло громадське.

Оттак же самісінько не може в нас громада нічого вдїяти з конокрадами... Шчо року в селі викрадають 15—20 пар коней у селян, панських же за тої час пропаде не більш 4-х. Це залежить від того, шчо поміщик має сторожу, котра в день собі спить, а селяне стережуть сами, після роботи. Не диво, шчо втомленному чоловікові трапиться часом заснути, а злодію цього тільки і треба.

Шчоб здається—і собі завести особливих громадських сторожів, шчоб у ночі ходили. Так де ж там... громадське, бач, діло....

Не вже ж, скажете, так от і бідують льуде, сами свого лиха не розуміючи, не хотьачи нічого собі на поміч вдїяти? Чо-

му ні? Та тільки ж розуміти своје лихо—це одно, а допомогти собі—друге, ј перше далеко легше, ніж друге.“

Не згірш за бердичевського дописувателя показује ј дописуватель з *Кијівського* повіту, јак темнотоју крестьянскоју користајутьсьа вороги јіх.

„Мала одна громада десьятин 25, јак јіј здавалось, не хліборобнојі ј не сінокоснојі землі. Зјавивсьа жид, поставив він громаді 5 відер горілки, ј громада наньняла јому оті 25 десьятин за стільки, скілько треба платити в рік викупу за ту земљу, а викуп зовсім не великіј. Добувши земљу, жид взяв гарпенько обкопав ті 25 десьятин, перекопав упоперек, висушив таким чином низину ј тепер викохав навіть лісок чималиј, маје сіна з јіјі карбованців на 300 та шче ј хліб сіје,—а громада потилицьу чеше. А јака, шче спитајете, умова написана в громади з жидом? Така, шчо жидові можна держати ту земљу доки світу сонцьа!...

Чого тільки не можна зробити з де јакими з наших громад горілкоју. За горілку часом продасть громада ј своје спільне діло ј де јаким з членів својіх нашкодить. Горілка псује льюдеј шче малими!... Не дивујтєсь, а слухајте. Не раз доводилось мені балакати з матерьями об тім, шчо зле вони роблять, јак, мајучи грудну дитину, напивајутьсьа горілки, а потім пјані годујуть молоком својім дитину, або иноді ј заливајуть дитину горілкоју. Вони не вважајуть на те, шчо де котра дитина ј занедужаје, бо горілка дуже шкодить дитиньячому мозкові. Јак почнеш јіх вмовляти, то вони з вами згодьятьсьа—а ј в друге, ј в третє, ј в десьяте так зроблять,—шчоб дитина спала добре та матері не заважала. З отрути такојі, звісно, діти вмирајуть, а матері звичајно кажуть: „так бог дав.“

III.

УСЬАКЕ ЛИХО ВКУПІ.

Після тих дописів, в котрих переказується те, чи друге крест'янське лихо, ми ставимо тепер листи, котрі дають більш чи менш цільні картини сільського життя. Читачі наші знайдуть в них і про здиство та неустрії в хазяїських працях, і про темноту, і про неправиї панськії суд, і про все инше, шчо їде тепер по селах та мабуть і їтиметь шче довго, поки будемо тільки визнавати, де ж яке лихо терпльять льуде, та нічого не робити, шчоб від цього лиха збавитись...

Цільні картини життя шче більш попередніх дописів показують, шчо лиха більшого, ніж наше, ж бути не може. Видно з них і те, шчо покладати які небудь надії на начальство та на панство, шчо ніби то вони залишать дерти з льудеї та впорядкують їм хоч трохи льудське життя, — це дурнішча з дурнішчих надїї.

З Жармолиць, Проскуровськ. пов., Подольської губ:

„Нїде, здається, на Україні здиство з селян не доходило до такої ступенї, як в нашому кутку-затишку...

Нам трапльалось чимало ходити по Подольській та Київській губерніях, осібно по першїї — і бодаї не казати про всі наші помїтки...

Приїшов оце жа в м. Городок, встрїв там чоловіка з с. *Скотиньан*, почав його роснитувати, як в його селї живуть льуде тепер і як їм преже було жити. „Погано нам тепер, та не крашче було ж у давні часи, відказав він менї на мої питаньня. Шчо вже знушчались тоді над нами — не доведи господи. З нашоїї малоїї слободи багато льудеї понакладали на себе руки. І тепер на країу ліса за селом видно місце з вішалницьким кладовишчем. А тепер?... Належимо ми до кількох панів, і пани ці так стиснули нас вигонами та межами, шчо бідному чоловікові хоч сьадь та плач. В тому селї, де жа живу, льуде ганьають худобу на водопої за вісім верстов від дому, бо пан загородив настоїашчу дорогу; „ціїїї дороги по плану, каже, не ма...“ Так

нам погано, так погано, шчо вже навіть старшина наш, розказуючи з одним паном питає його: „скажіть мені—чи буде коли яке полегшання від царя нашим людім. Шчо нам приходитьсь витримувати — один біг знає...“

Узнали ми далі, шчо зима 1876 р. далася в знаки бідним хліборобам: голісіньки від неї зостались трохи не всі. Зима була льута, а хліба перед тим вродило мало. Всі громадські комори з хлібом пришло спустошити і усе ж таки, кажуть, староста с. Скотиньан так репортував волосному старшині: „Шчо робити, пане старшина? Матері приносять своїх дітей до мене і гвалтують, шчо не ма чим їх годувати. Просто лихо та і годі“. „Та шчо і казати, одповів старшина: на кого бог, на того і льуде...“ Воно, звісно, було б чим допомогти людім, коли б магазини з хлібом доглядались як слід, було б тоді чим годувати льудей до осені, та тим то і шкода, шчо доглядають їх дуже погано. Так в м. *Городку* хліб в магазині лічилось з жнив 1862 року. Тоді як він клався в стіжки, робили *пробу* і по цій пробі хліб вагою вносили в реєстрі. Від коли те було, скільки хліба збавили миші, скільки попусувала сльота, а він неторканий стоїв та стоїв аж поки тепер його не взято відти. Тепер тільки почали казати урядники оставляти хліб не в стіжках як перше, а в скірдах. Побачили мабуть, шчо миші та сльота так зменшували запаси, шчо з літами магазини не наповнялись, а пустіли. Лучше стоїло це діло в крестьян казенних: вони з давних давен держать запаси хліба в засіках в зерні, від цього він не так пеується, як у других, хоч все ж пеується. Та пропадає збіжжя не мило шчо і через покражу урядників. Так у *Кальніболотах* Звенигородського повіту, Київської губ. ласі руки урядничі допускали собі брати хліб з магазинів, як то кажуть, на вічне одання. Недавно піймавсья помішник станового, котрому старшина казав віддати хліба кілька корців ніби в позику, — та один чоловік доніс губернському начальству, яка це позичка, і обох сватів прогнано з служби...

Видима річ, шчо цей скарб льудьскій жде путніjšої схованки. Начальство, звісно, втішується записями в книгах, дума, шчо „і сіно ціле, і кози ситі“, а не дивиться на те, шчо справді твориться... Зоставатись при таких порядах дуже тьажко, і певно, шчо колиб з тих ньаньок најмичок, се б то урядників, шчо склавши руки дбають у нас про добро селян, ні одної не стало, народ плакав би за ними як за торішнім снігом і ніхто б, окрім їх, нічого не програв би.

Після лихоті зими, звісно, настав великий стиск на все у весну. Роботи було навіть не напитаєш, а хоч де яку і знаєш, то за плату, котрої і на харч дневну не вистарча: злотий (15 коп.)

на день чоловікові і двадцятка (10 коп.) бабі на своїх харчах. А робить ідуть набоєм, так шчо половина вертається ні з чим. Багато лудеј поставало робить на сахарні, аби дес'яток рублів наперед узяти на оплатки, — поставали на 4 карбованці в місяць і за харч... Таку плату дають тільки чоловікам, жінок же зовсім не приймають...

На безголов'я лудське точать народнє добро жиди і пани всіми способами, навіть так званим правим і милостивим судом. Недавно оце підрадились волость'яне одного села возити бур'яки в сахарню і позабирали, конешне, гроші наперед. Тільки, звісно, паша погана і дорога, де котрі з наньнявшихся позбулисьа худоби і не виповнили умови, де котрі ж позіжжались на поле везти бур'яки, та бур'яків шче не було накопаних, тільки прогајали час, вернулись і в друге не поїхали. Умови значить не сповнили. А в умові тіј хитро та мудро, по за очима сель'ян, пани вмістили оттакі дописі: мають крест'яне такі і такі завезти стілько то пудов свекловиці, лічучи по 3 шаги з пуда, а як не завезуть всього, то мають штрафу платити по 6 шагів од кожного не перевезеного пуда, та окрім того мусьять і завдаток вернути. Далі: робить це мусьять сель'яне з 28 августа аж по 10 октяб'ря, — а тим часом бур'яки були накопані аж по 10 сент'яб'ря, і в умові не було прописано чим одвіча сахарня, як вона не дасть роботи в строк... Ну, як в друге сель'яне не приїхали за бур'яками — жіх, рабів божих, до суду, а суд судить мајучи в підставі писану бумагу, підписану і приштемпельовану волосним урядом; на те, шчо лудеј умовляли при најмі у корчмі, і шчо умови жім не читано — він уваги не зверта. Не дивно післ'я цього, шчо суд присудив сель'ян вернути сахарні завдаток, заплатити штраф та шче і за ведення справи взяв з них. Одначе, як пријшлось здирати гроші, — у винуватців знајшли голісінькі стіни, образи, ломані манатки і ганчірки, так шчо хоч сажај жіх на своју харч в т'урму... До кінця це діло і досі не доведено...

Шчо до характеру вмови, то мушу сказати, шчо вмови завжди так у нас пишуться, шчо до мужика знајдете на кожному слові причепку, до господар'я ж — нічогісінько, навіть плата, яку він мусить давати, визначена не јасно. В суді звичајно за сахарню стојіть продажна душа, адвокат. Судьді і не спохват'ється, як він почне жім вичитувати стат'гї уставів. А сирома мужик, знај, розклада гар'ячу сповідь про свої хатні пригоди і ловитьсьа „за неумѣстность доводовъ, непослѣдовательность, грубость разсказа и невѣжество“. А судьдам — панам шчо? Аби загамовити сільнішчого та одправити скоріјш жалобщиків; у всіх жіх на думці: „баба з возу — кобилі лекше...“

А тут ще і попи деруть. Вони скаржуться, що їм тепер недогода: „скупо, кажуть, жертвують, на молитви“. Ми ж при-свідчимо — що народ дуже прихильний до жертвованьна на церкві. В піст кожную субботу бачимо в церкві гору паль-ниць і замість браку меду шматки сахару. Допевне знају далі, що трохи не скрізь по селах попи накладають сами від себе внески по пів карбованця на сімју, а тутешній ксьондз по соро-ківцю (20 коп.) на душу.

Найбільшу користь мають попи і ксьондзи нашої околиці 12 і 13 червня, коли в м. Городку сходяться два храмові свята ддя двох вір: святаго Антоніја в католиків і святаго Онуфріја у православних. Обидві церкви славляться чудотвор-ними іконами цих святих. За ддя циєїї пригоди најіздять в Городок чужі ксьондзи і попи — і тих і других по дес'ятеро, не менш; моляться, а разом і кишені набивають. Луде звуть цеї час *жнивими ксьондзів і попів*“.

3 *Городницького повіту* (Черн. губ.)

„Був ја оце колись в селі *Жабчихах* Городишченського повіту і розказував там з селянами, ходив і по їх хатах. Бідність та лихо кругом себе тільки і бачиш. В селі цім је 110 козаків та 112 временно-обов'язаних крест'ян. З того самого часу як їх висвободжено від крпацтва в їх що року описують за не-доїмки все, що вони встигнуть заробити.

Село хоч бідне, одначе має невеличку школу. Вчителем в їх салдат. Чув ја від лудей, що як де хто здобуде книжку на українській мові, то читається вона скоріш московських. „Парова машина“ наприклад зробила на селян великий вплив. Перед тим як дісталась їм ця книжка, купили вони землю і хотіли її ділити на участки, тепер же володіють жеју спільно“.

3 *Чигиринського повіту* (Київськ. губ.)

„Заїда наш народ недостача землі. Шчо року до того ще јаке небудь лихо прилучається: то неврожаї, то скот пада, то грьад попобје хліб, то мороз наробить шкоди. Через лиха ці мужик наш не збира з свого поля і половини того, що звичајно ра-хује зібрати. Як би землі було більш, все ж йому було б лекше. Таї допікають його ще непомірні податки. Не тільки треба нести гроші в казну, в волость, треба і панові за винас платити, батьушці за хрестини, похорони і інші треби. В місяць мужик достаје багато багато 5—6 карбованців, а як ховаје кого з своїх, чи дитину хрестить — треба і понові, і дякові, і на церкву, треба і сусідам поставити хоч відро горілки. Так і виїде карбованців 4 кожний раз. Де ж мужик дістане ті 4 карбованця?

Нехай вигадує, як знає. От і jde він до якого небудь Лејби позичати гроші на проценти під заставу свитки або чого другого з хазьяјства, j дає за позичку страшні жидівські проценти: 3% в тиждень від рубља. Рахујте на рік, то побачите, шчо мужик наш через рік мусить віддати Лејбі вже не 1 карб. а 2 карб. 56 коп., себ то заплатити 156%.

Звісно, не розорьвати наших селян це не може. Котрі заможні, ті продають воли, хазьяјство все, j який час держаться при одній землі, а потім і землю продають. От як приміром ja знав одного чоловіка багатого, котриј мав землі двојну пропорціју, три пари волів і всього другого доволі, та до того не треба було јому наймати робітників, бо були свої — був вже жонатиј син, котриј жив при јому, був і меншиј і шче меншиј. Так ось чоловікові пријшлось узяти раз якось карбованців на 70 позички, не здержав він умови з жидом, не заплатив процентів рік, другиј — і пішли прахом і волики, j хазьяјство j земля. Тепер він зоставсь таким же бідним як і де які з јого сусідів, коли шче не бідніјшим. Коли таке скојілось з багатим, то шчо ж стає з бідними, коли вони позичають у жидів? Страшним ярмом ложаться на јого ті проценти. Найбільше довльаться на позичках молоді, шчо женьаться, та заводять нове хазьяјство. При великих процентах, як тільки шчот запушчениј, знов стати на ноги јім не можна.

„Не знају, чи в субботу дасть пан мені грошей“, бідкавсья робітник Степан. „А тобі дуже потрібно јіх?“ — питаються в јого. „А як же? Вже багаторосло процентів у Ривенці. Неділь мабуть з шість не платив...“ От так то живетьсья нашому робочому льуду. А тут шче јого просто трујать на роботах. Хоч і кричать, шчо мужик наш нічого не маје від того, шчо пјанствує, але ціеју слабістьју нашого мужика користуютьсья самі ті, котрі на јого за це кричать. Літом звісно, коли мужикові треба своју роботу робить, і коли він де вгодно може најти діло, як приспје у багатих панів — Бобринських чи Альбрантів — проривка буряків, тоді трудно најти „робочих рук“. От пани j пускаютьсья на всякі хитрощі. В празничні дні зајїзжа в село здоровіј фургон за робітниками, — зајїзжа в село j непрімінно стає коло росправи або волости, підкупує писарьа та старшину, підпојує самих робітників і заключа тут же договор з ними. Це так з тими, шчо најмаютьсья на строки, а дльа поденних најмають музики j тим забавльають молодих цілу дорогу; молоді јдуть не туди де вигодніјш, а де веселіјш. На роботі ж тут як тут јавльається барильце з горілкоју. Хто хоче з робітників, тој і купує собі. Де які так напиваютьсья, шчо остајутьсья шче винні хазьяјіну. Це кажуть так робитьсья у Аль-

бранта, того св'ятого, котриї ставить свічки перед іконами та бажає якогось раю на небі. „Щоб мені зробить, льуде добрі, шчоб війти в царство боже?“ „Знаєте шчо, пане“, обізвавсья тут один Дорох, „засїте земљу хлібом та отдайте льудім половину за сніп зібрати“, „Е, ні, каже, ја і так їм дају багато зароблять на бур'яках“.

А пішов би та полічив, скілько виносить робітник од його грошеї з бур'яків, як половина їде на горілку, а друга на харч, бо він, Альбрант, хоч і харчує, але ж тої харч нічого не варт і робітник їм вдовольнитись не може. Хиба ж можна робочому чоловікові најістись jakim небудь круп'яним кулішем? От і кричить, кричить робітник на їжу — а все таки мусить купувати тут же собі оселедець або шчо инше; купувати приходиться у тогож таки пана—бо він держить не одну горілку, а і закуски.

Як би там не було одначе, а на поденних заробітках харчі шче нічого против других, котрі дають заводчики робітникам строковим. От там харчують вже так, шчо тільки біг його зна, як ті робітники живуть. На поденній роботі харч лучче, через те, шчо як раз-другий погано нагодують робітників, то вони до того пана їдуть на роботу без охоти. На строковій же роботі селянин мусить оставатись, хоч би шчо, бо він зв'язаний умовоју. Та до того ж пани розпустили чутку, начеб то начальство видало такій закон, шчо як не вибуде робітник умовленного строку на роботі, то повинен платити панові 50 карб. Тим то і мусьять крест'яне їсти, шчо їм дають. Скажете — жалітись мусьять до суду. Та де ж того суду на хаз'яїнів шукати?

Щоб лучше було зрозуміти, як добре жити робітникові, коли він не попоїв, як треба, розкажу вам, яку роботу він робить. Він повинен в день або змолотить копу озимого, а як ярового — то півтори, провіять це і прибрать, або пів дес'ятини викосять, або чотири копи зв'язать. Це самі трудніші роботи по розумінью самих крест'ян; не дарма склалась між їми поговорка: „ціп та коса, то то бісова душа“. І за такоју роботоју в хаз'яїна давали на сїданок сухарів; на обід варили без усякого приварку куліш круп'яній або пшон'яній; на полудень — знов сухарі, а як літом то шче шчо небудь з городини—огірки, цибуля; на вечерю ж або куліш знову, або галушки. Коли ж робота їшла дома, то обід бував з борщю та каші. Все це вариться без сала або олії. Та і крупі і городину дають так, аби тільки не було бунту. Все ж таки разів кілька бувало так, шчо на галушки давали тухлого борошна, так шчо з його не виходили ні галушки ні дрожчи, а так собі якась кваша; собака був најівсья тијеїї страви—та і ригав пісьля того днів зо три.

Дивно, шчо все це не дуже то сердить наших робітників на хазяїнів. „Ну, колиб мені дотягнути як небудь цей рік до кінця — буду заказувати поступати до цього хазяїна“ — тільки ј почувеш. „Ну, вже чорт јого батька зна“, підхвачује другий, як почувје першого: „тај годује ж!“ Колиж хто скаже, шчоб знов просити луччих харчів у хазяїна, — „та шчо з того, шчо будемо гризтись; харчів не перемінять; день-два буде лучче — а там знов за своје; треба б самому знати честь і мати совість“ — відповідають другі.

Таке то житьґа строкових робітників у тих хазяїнів, котрі хоч розсчитујуться з робітниками, як слід.

А в нас багато је таких, шчо лублять, шчоб јім робили на-борг, поки будуть гроші. „Мужикові менш треба грошей, ніж панові“ — це так, бачиться, појаснюють пани те, шчо не віддајуть грошей в строк робітникам. І жде мужик грошей по пів року та року. Тепер як пита хто робітника, які пани дља них луччі, то ј чујеш: „тој, котриј гроші справно віддаје“.

До того всього шче при најмах роблять такі умови, з котрих не трудно побачити, шчо хазяїни мајуть заміри як можна більше зідрати з робітника. Ось наприклад, як не пријде строковиј на роботу, коли зве јого хазяїн, то ј повинен за це платити хазяїнові штрафу 1 карбованця за день. Далі, як погода, дощ, або шчо не дасть строковим скінчити свіј урок, то вони повинні дороблювати јого в своїј дні, коли вони вільні від хазяїньскојі роботи — бо, бачте, бувајуть такі строкові, шчо обовязујуться на хазяїна робити тільки три дні в тиждень, а остатніј час мајуть в својіј волі. При такіј умові все ж бува, шчо в літње времја роблять најмити на хазяїна більш трьох днів в тиждень; в такому разі зменшујеться строк јого најма в хазяїна... Як заболіје годовиј робітник, то уходу за ним не ма ніјакого. До доктора повезти — то не чуване діло! Хиба вже як пројїздом бува в селі лікар, то призовуть јого подивитись на слабого. Тільки ј тут не обходиться без здирства: беруть з робітника ј багато на лікарство. На мојіх очах було, шчо за лікарство, котре коштује 39 коп., хотіли взяти 50 коп.

А скілько пријдеться робітникові заробити потишлишників та гризоті, — про це вже ј не кажу. Це таке вже звичајне діло, шчо робітники вже ј не гнівајуться „як пан јіх лаје...“

Заразом вже зачепљу ј попів, покажу, як ці христові пастирі поставили себе до простого народу. Перш усього треба сказати про наших попів, шчо вони вже давно втратили простоту своґо житьґа. В нас кожніј ппц, як трохи вже в јого там у кишени заворушились гроші, зараз зверта своју обставу на панську ногу: купује собі фаєтон, держить на коньушні четверо коней, дочок

*

своїх одягає по послідній моді. На все це потрібні гроші, — звісно. Де ж він їх бере? Трохи з хазяйства, гандельми всьакими там, а трохи з „приходу“, себ то з мужиків. Як наживаються попи з приходу, — приведу те, шчо чув. В с. Т. је старій піп, звісній вже другим як великий здирщик з мужиків. Жила в тому селі одна покритка, дівчина, котра привела дитину не од чоловіка. Кожний зна, як живеться покритці. І сором перед собою ј лядьми, ј тиканьня пальцем од лудеј, і насмішки молодих. Нікто за неј не оступиться. От піп знав це тај все не вводить, та не вводить јјі в церкву. А звісно, по селу не можна пројти јј доти, поки в церкву јјі не пускають. Тим часом вона ходить до јого ј він заставля јјі гусеньата пасти або робить шчо друге. Три роки так вона ходила до јого, аж поки в другому селі піп згодився јјі ввести в своју церкву.

Најбільш ласі попи на вінчаньня. Тој самій піп здер з одного парубка 25 карбованців за те тільки, шчо тој вінчався в другому селі. Та кажуть, шчо це в јого положено брати за вінчаньня по 25 карбованців...

З Звенигородського повіту (Київськ. губ.)

Поки до розмови про Звенигородщину, треба сказати, шчо це сторона трохи не така, як інші сторони на Україні: инакше склалась јјі історія, а через те ј життья ј луде звенигородські трохи инакші, ніж по других сторонах. Не заходячи далеко, ми нагадаємо про Лисьянку, Вільшанку, Холодній Яр, Керелівку — місця, відкіля пішла колись *коліївщина*, нагадаємо, шчо вона була колись најближчим місцем, куди набігала татарська орда, шчо в Звенигородщині ж ішла довго біжка з сербами, болгарами ј другими лядьми, котрих приводило московське начальство, шчоб одрізати городову Україну од низовојі, запорожської. Звісно це все не минулось без сліду ј на народі. Шче ј треба ј те нагадати, шчо ці місця аж до кінця минувшого століття були під польськоју короною, потім частиною належали до звенигородського старства панів Салтикових, а частиною до других польських і московських панів. Окрім усього цього було шче багато де чого, од чого ця земля відрізняється тепер від других. Звенигородщина, як відомо, простяглася саме обік Херсонщини, а тут найбільше јде лудеј з усіх міст на заробітки: по весні ј у в осени, лишајучи дома тільки старих, дітеј та жінок. От через ці то заробітки вже ј народ став не такиј, як перше: „заробітан“ вже ј пізнати можна, бо вони з заробітком (коли шче је) несуть з „невінчанојі“ губернії, з Бесарабії, ј інші пісні, ј інші звичаї ј одєжу, навчајуться на чужій стороні ј землю на инший лад

обробляти і хату будувати. От з цього всього і виходить з звенигородців наче якийсь інший етнографічний тип.

В Звенигородському повіті тепер вже мало не 10 сахарних заводів — через це в нас знов пішла особлива робітницька вдача — „*буряковики*“; вже і пісні пішли про заводи та про плантації, а старих пісень усе чуть менше та менше. Окрім роботи на сахарних заводах та на буряках льуде в нас ідуть камінь ламати, бо і каменю је доволі, ідуть у калниболотські копальні вугільля копати; у північно-східній частині Звенигородщини роблять усякія хлібопашеськія струменти: плуги, рала, борони, вози і инше, виробляють з дерева посуду: кадуби, зрізки, діжки, миски, ложки, цебри, обручі, з глини всяку ганчарну посуду роблять — хоч це все робитьсья і спродується тільки в своїх містах та в Херсонщині. Через це ж усе багато льудей ходять у хуру, а поки не було залізниці то і чумакували. Тим то звенигородці і не подібні до инших українців, шчо тільки хліборобством живуть.

Ми казали вже, одна частина льудей в Звенигородщині належала до староства, а друга була в підданстві в панів, себ-то одні були „старостинці“, а другі — „крепаки“. Перші тепер живуть на землях казенних (Государственных Имуществ) і звать їх „казенними крестьянами“, а ті шчо за панами були, тепер стали „крестьяне собственники“. Так вони, значить, і живуть різними селами. Же шче села заселені частиною казенними крестьянами, частиною ж *шляхтою*, себ-то збіднівшими полупанками, шчо на дворянському праві шчитались вільними та арендаторами ґрунтів, — а тепер зовсім без наділу землі zostались. І на наш власній погляд, і льуде кажуть — шчо по таких різних селах і льуде живуть не однаково: не бо-зна яке житєтья по казенних селах, далеко гірше в панських, а там, де шляхта і инші льуде, — то і зовсім погане. По шляхетських селах дуже багато вживають горілки, а через те бідота, лајка, біјка, тьаганья по судах і инше. Обіжають дуже часто льуде одні одного, а найбільше по таких селах погано жінкам. У хазьяєстві теж по різних селах виходить неоднаково. По казенних селах, а частиною і по шляхетських, хазьяєство далеко огрядніш, а ніж у панських, народ заможніш, — це од того, шчо в казенних крестьян більше землі, бо їм дано більшиј наділ. Окрім того де по яких селах је навіть і запасна земля, трапляються і льуде, шчо мають чимало землі і з казенних крестьян і проміж шляхтою. Треба шче сказати і те, шчо по таких је чимало спорної землі, за котру шче льуде позиваються. Де по яких містах селяне повигравали справу за землю, де по яких шче мають надію виграти, а де і jestь спорна земля, за котру і

можна-б позиватись і як шчо, то і виграти справу, та льуде або боґатьсьа або так не хотьать заводитись.

А все-ж таки земельній наділ — про всіх кажучи — дуже не великий: $1\frac{1}{2}$; 2 не більш $3\frac{1}{2}$ десьатин, — не на душу, а на сімју, окрім того сьуди-ж дуже часто прилічується і земля під хатоју, город і вигон. Нічого і казати, шчо з таким наділом рік прохарчуватись цілій сімји не можна ніґак — користи з цієї землі ледві вистачить на подушне, та поземельне, та викупне, та на инше усьаке здирство, та і то шче як коли і кому. Дуже часто трапляється, шчо як велика сімја, то і на податки не вистачить, а инші доведетьсьа така земля нехороша, шчо ні прохарчуватись, ні податків заплатити, бо в повіті чимало таки землі неродьучої. Де по селах єсть запасна земля, то там не скрізь вона іде на користь льудьам, бо її захоплюють скрізь волосні начальники: старшини, старости, писарі, сільські дуки, хоч поземельне за тійі ґрунти і платить усьа громада. Таким побитом виходить, шчо не тільки в нас з наділу жити не можна, а шчо його вистачить на пјату або і вісьму частину всього розходу крестьанської сімји. Тим то в нас наділ виходить тільки поміччу в хазьајстві, а окрім того наділ дає право бути в громаді, — а як би не це, то досі чимало льудеј у нас навіть зовсім одцурались би од того „казенного“ наділу. Як не дивись і шчо не кажи, а в наших сельан дуже велика недостача землі і пахатнојі, і сінокосу, і вигону і навіть землі під хати і огороди, а за дльа цього в нас народ неволеју примушениј најмати землю в панів, брати з половини, з снопа і иншим робом, а до того шче треба або ходить на заробітки, або дома годуватись јаким ремесством чи шчо.

Про најманьня землі в панів, скажемо от шчо: в нас на лихо пани більшоју частиною — магнати, мають дуже багато землі (Потоцькі, Бобринські, Ісакови, Воронцови, Бенардаки, Абази і инші), то вони, звісно, сами не живуть по своїх селах, а держать економів чи управителів, або оддають в оренду, в посессіју. Посессори — більшоју частиною — жидаи, і сами вони хазьајства не держать, а від себе оддають землю в посессіју другим жидам, а ті вже маленькими шматками оддають землю сельанам. Таким побитом сельанам доводиться најмати землю вже з третіх або і четвертих рук. Та і тут шче діло не кінчається, бо в жидів беруть землю заможні льуде — багатирі і од себе вже передають біднішчим мужикам з свого села. Нічого і казати, шчо оренда, переходьачи оттак з рук у руки, де кожний хоче взяти собі јак можна більше пользи — робитьсьа все дорожче і дорожче, так шчо послідньому, хто бере, незаможньому чоловікові, вона приходиться вже зовсім невігодно, за дуже до-

рогу плату — а брати треба, хоч, не хоч, бо инакше не можна прохарчуватись. Усі-ж бариші панські і жидівські, шчо пани і жиди, нічого не роблячи, покладають у своїй кишені, все це мужикові треба надолжити своєїу працеју, та шче в додаток пан або жид накине јому або оранку на „пар“, чи „зѡаб“, або снопи вјазать, або шчо инше.

Трохи не в кожному селі громада мусить најмати земљу і најмати доводитьсьѡ часом доволі багато, коли мало својејі. Невелика Вербовецька громада (1300 душ з жінками) шчо року најма в генеральші Ісаковојі 460 десѡтин, Колниболотська, Јурківська, Јернівська громади најмають шче більше. Окрім того багато де в јаких селах, і казенних, і панських земља обчеська і панська так розмежовані, шчо громаді, хоч не хоч, а безпремінно треба најмати помішчицьку земљу, бо таја земља јак раз більѡ людських хат, або вигону, і коли јіјі не наньнѡти, то за спѡшчі пријдетсьѡ тільки переплатити, шчо і земља того не коштуватиме. Шчо року окрім того сѡльѡнам треба најмати вигони, сѡнокоси иноді аж у Херсонщині. Дуже багато знајшлось би між нашими сѡльѡнами лѡудеј, шчо хотіли б најмати земљу спількоју, склавшисьѡ товариством, најмајучи разом великі кгрунти з перших рук, минајучи жидів — та з сѡго нічого не виходить і вијти ніколи не вијде, бо за дѡља сѡго треба мати хоч невеликі гроші, або шчо б хто згодивсьѡ дати јіх у позичку, та і звичају такого шче не повелосьѡ. Ми казали вже, шчо земљу најмають більше заможні лѡуде — хоч би такі навѡть, шчо мајуть на всѡякій час карбованців з 10 готових грошеј. Тільки-ж таких багатирів не дуже багато, а більш таких, шчо јім окрім својіх рук та праці — покладати надіју більш ні на шчо. От ці-ж то і заробѡљајуть хлѡб „за снѡп“, „за копу“. Пани звичајно дајуть 7-му, 8-му копу, попи і сѡльські багатирі — 5-ту або 6-ту, тільки ж до того з умовоју „послухати“ день або два, так шчо воно і вијде на помішчицьке. Робѡльѡть окрім того шче за 3-тју копу або „з половини“, себ то пан чи шчо даје поле, а мужик повинен виорать, засіјѡть, скласти у копиці, а тоді вже, скільки приходитьсяѡ, оддаје панові, а остатнѡе вже јому, або так, шчо мужик повинен виорати поле, а тоді вже половину полѡа пан засѡва собі, а мужик собі і збірајуть збіжжѡа кожній особливо.

Збере оттаким побитом чоловік кілько там збіжжѡа, — треба-ж јого спродати, шчо б заплатити податки, купити соли, залѡза, одежу справити чи шчо — а спродувати приходитьсяѡ нѡ-де-ж, јак на базарі, знов тим-же жидѡм, котрі завше вміјуть поставити такі цѡни на хлѡб, јакі јім треба. Везти-ж туди, де цѡна крашче, в Одессу-б то, чи шчо, — це можуть тілько дуже заможні лѡуде, такі, шчо мајуть 2 або 3 парі волів; бідному чоловікові це не рука.

Ми казали, шчо чимало лудеј у нас најмајеться на бурьаки. Подивимось тепер, шчо це за заробітки? Робота на бурьаках іде з весни аж до зими. На весні треба бурьаки полоти, проривати, в літі — полоти знов, сапувати, кузьку збирати, в осени копати і звозити. Бурьаки дають заробіток і біднім лудім і заможним. Відні најмајеться на ціле літо, з початку по 10 або 20 копійок у день, а потім 30—35 коп. Розплата — шчо тижня по субетах, тільки шчо це умова така, а як справди, то бува так, шчо і по кілька тижнів грошеј не дають, иноді і по кілька місяців водять чоловіка за його-ж гроші. Так бува особливо на невеликих плантаціях, а також на плантаціях у с. Кастанівці, Ступичнојі, в с. Свинарні (Льубомирка), особливо-ж најчастіше на *жидівських* і *польських* плантаціях. Бува таке, шчо робітникам не дають грошеј, хоч тижі і просьать, і страхають, навіть позиваютьсья. Так було в 1875 році в Костанівці в жида Давидова. Набирають робітників звичајне жида, факторі та підрядчики; задатки дають саме тоді, як деруть подушне і інші податки, в піст великодній і в пилипівку (в декабрі), і умова така, шчоб јавлятьсья на роботу зараз-же јак покличуть, а јак хто опізнитьсья, так накидають лишніх кілька днів роботи.

Може хто спита, чоґо-ж луде јдуть на таку роботу? А ось чоґо. Жида факторі або і хазьајі-плантатори договорьуютсья з волосними старшинами, — писарьами, і з сільським начальством. Тижі, узьавши, шчо слід, з тих жидів, зараз же розсилають по селах прикази, шчоб збирати податки і недојімки, а жида јіздять по тих селах і најмајуть лудеј. От захопленим з ненацька та до того шче добре знајучим, шчо то за „диганська закуціја“, більш нічоґо робити, јак іти в неволу до жида, јакі б там не були умови. А робота і житьтя на бурьаках ось јакі: робить цілий день з 4 години в ранці до 7 вечера, на обід і одпочинок дајетсья *одна* година. Годујуть так добре, шчо робітники більшоју частиною јідьать *свій* хліб або сухарі, шчо з дому принесли, бо тіјејі јіжи і хлібу, шчо там на плантаціях дають, јісти зовсім не можна.

Возити бурьаки з плантаціј на заводи најмајутьсья вже хіба тільки заможні луде, в коґо је худоба, воли або коні. Та і јім без обдурьуваньня не обходитьсья. Більш усьоґо обдурьують тим, шчо хуршчикам рідко коли доводитьсья почати і скінчити доставку в строк, бо довжина дороги і те, јака вона і јака буде погода — все це прописујетсья в контракті завжде зовсім не так, јак воно је справді, тим то луде в строк і не ветигають; за це в контракті виговореніј штраф з хуршчиків. Окрім того шахрајство на берковцях: договорьуютсья берковець у 45, 50 пудів, а він трохи не скрізь 55—70 пудів. Платьать за доставку бурьаків 25 або 35 карб. в місяць; окрім того дають

півпуда дьогтју та одну вісь (а поламајеться не менш як 5) і пашу за дља скоту. Одні хурі доводиться зробити 45—60 зворотів на місяць. Платять і тут по злодіському — рідко коли без суда діло обходиться. Особливо погано платять знов таки жиди і попи, а також на каетанівських і ступичанських плантаціях.

У самі-ж заводи сахарні наші вже рідко најмајуться — там роблять більш тиї нещасливі литвини (білорусці). Дуже, дуже гірка їх робітницька доля. Дуже важка робота, до того-ж ще дуже нездорова; погана їжа, життья по смердључих тісних казармах роблять те, шчо најмајуться лљуде сотњами, а доведеться вертатися, то десьатка або і двох з сотні і немає: або повмірали, або повтікали, а де які то і на віки при заводі застајуться гірш, ніж у крепацтві, в такій неволі, од котрої хиба смерть одслобонить чоловіка. Најбільш погано робітникам, як ми чули, на заводах Калигорському, Киселевському і Шпольанському.

Подивимось тепер, який хліб випада на долю „заробітчана“. На заробітки з звенигородського повіту, здається, їде најбільше лљудей — особливо-ж багато їде лљудей з сел: Јерок, Јурківки, Скальоватки, Вербовца, Колодистого, Бродецького, Петриківки, Лоташової (всі оці села—казенні), з кожного з цих сел їде шчо року чоловіка 30 або і 100 чоловіків і жінок. Багацько теж їде з Каетанівки, Ромејківки, Романівки і з других панських сел. Звичајно „збор за гръаницю“ починається в квітні (апрілі) місяці, се-б то вже, як позасівають ярину, городину і баштани. Тоді-ж саме вертајуться і чумаки з першої весеньної дороги — і дајуть першу звістку про те, шчо робиться „за гръаницею“, яка надія на заробіток, бо вони розказујуть як там хліба, сінокоси, чи је надія, шчо вродить, шчо паша буде. Поки ще тої „вид“, пашпорт виправить собі чоловік, — мусить безпремінно вже кілька днів (3—4) робити (звичајно не за гроші) волосному старшині, старості. Опісля треба заплатити волосному писареві четвертака, або і повтиника, за те шчо „вид“ напише, та ще за бумагу шчось таке беруть, у казну вже-б то. Заробітчана, жінки і чоловіки, їдуть невеликими валками, одні далеко, другі ближче. Багато, трохи не најбільш їде в м. Березовку біля Одеси, а відсіля вже најмајуться в різні сторони. Чимало лљудей по дорозі најмајуться на косовицьку до панів, а потім, їдучи далі, настигајуть саме на жнива. Рідко хто з заробітчана стаје на цілий рік, хиба вже велика нужда і зовсім не ма роботи, а то најмајуться до Покрови (1 окт.) до Пилипівки (1 нојабря), а најбільш в кінці серпня (августа) або і у липці (јулі) трохи не всі заробітчана вертајуться вже до дому. Не знајемо докладно,

як там доводиться нашим заробітчанам „за границею“, як їх годують, чи багато робити приходиться, яка їм повага од наймачів, — а знаємо тільки, що ось вже шостий рік наші заробітчани вертаються до дому без копійчини, годуючись по дорозі тим, що хто подасть „христа ради“, позбувавши за границею і свити, і серпи, і коси. В останні роки нічого було зовсім і ходити нашим, бо херсонці сами йшли до нас найматись у буряки на плантації. А про те все-ж таки не скажемо, щоб з цієї мандрівки на заробітки не було зовсім ніякої користі людям. Заробить чоловік, не заробить, а світа побачить, де чому навчиться, де що і переїме — і зробиться з його неначе смілиши, „бувалий“ робітник.

Про ганчарів наших, ткачів, про тих що садки держать, (тим і живуть) багато тепер не казатимем, хіба те тільки, що цей промисел найбільш іде полюсою по лісовій північно-східній частині звенигородського повіту аж до Канівщини. Найбільш це трапляється по селах: Хлиновка, Моринці, Дибінці, Почапинці, Гомлець, Журжинці, Смолечинці і других — що стоять на пісчано-глинястому ґрунті. Уся-ж південна сторона Звенигородщини годується самим хліборобством, хіба тільки ткацьке ремесло доволі часто трапляється. У Звенигородці багато кушнірів, шевців, таких, що мають чималий торг по ярмарках.

Чимало людей, казали ми, наймаються тепер у нас під хуру. Цей заробіток певне що незабаром зовсім виведе в нас чумацтво. Коли в нас і є тепер чумаки, — то дуже вже не багато, по пальцям можна перелічити, та і то все люди заможні, такі, що батьки і діди їх у чумаках ходили, та позоставляли їм і гроші, і волів, і чимало землі під пастовню. Чумацтво що року все падає од того, що раз з кожним годом стає все менше і менше випасної землі, в друге, що залізниця рівняють тепер ціну на хліб скрізь і по великих і по малих торгах а в третє, що дуже дорого коштує тепер годувати волів, особливо в дорозі, та і усяка чумацька снасть подорожчала. Одначе-ж ще і досі люди чумакують, хоч часом і аби як; держиться ще чумацтво поки тим, що торг збіжжям на місці ще не став, як слід, окрім того все таки є хоч невеликий бариш з соли, риби і иншого, що привозять чумаки і розпродають у роздроб по ярмарках. Кажуть ще і те, що чумакують инді тільки за ддя того, щоб скотину прохарчувати — бо дуже мало випасу дома, щоб скотина сама собі заробила „на зімвлю“. Як розлічити добре, то все-ж таки чумакування не дає ніякої користі. Хліб продається в Одесі на четверту або на третью частину дорожче, ніж тут у нас, — це так, а про те як полічити харчі та пашу, та як приїдеться в дорозі що полагодити

— то одно на одно і виїде. А шче-ж треба полічити і те, шчо чумак втрачує 3—4 тижні самого гарьачого часу, коли їде саме робота на полі і у панів і по заводах, коли саме заробити можна. Добре, як у дорозі якоїї пригоди не трапиться, а як шчо, то чумакові часом і дуже пагано доводиться. Шчастья шче хоч то, шчо в чумаків здавна ведеться звичаї давати за-помогу в час пригоди усім товариством „з воза“ чи „з ярма“ як кажуть. Як шчо чумак везе свії хліб, то шче може і буде йому який заробіток, а як же шчо бере в попів, та дяків на борг „до звороту“ то вже добра не буде.

Чумаки, окрім свого торговельного діла, наймаються і під хуру. Спродавши хліб, вони везуть вапну, камінь і розвозять ближче сюди до Київщини. Звичаїє і не чумаки, а часом і тії стають під хуру в жидів, шчо збіжжям торгують, у ко-пальнях, де каменне вуголья копають, по сахарних заводах, у жидів шчо мають торг деревом. Найбільш доставляють у Плетенї Ташлик, Павловсько-Новоукраїнку (станція заліз. дороги), Черкаси, Уманщину, Білоцерківщину, Богуславщину, Вознесенськ, по сахарних заводах. От і все поки, шчо скажу про наші промисли. Їх як бачите доволі, і виходять вони або з громадського хазяїства, або з того, шчо дає сама земля, тільки-ж користі з того усякого промислу далеко не стільки, як би можна було її мати, колиб промисел тої був хоч як небудь упорядкований, як-би була хоч яка небудь спілка між людьми, спілка і грішми, і громадською гуртовою працею, шчоб міг тої промисел вибитись як небудь з жидівських рук. А то тепер усе забрали в свої руки жида і у промислі, і у ремесві, і навіть у самому хліборобстві, а через те тим-же жи-дам іде найбільша частина усякоїї користі, усякого заробітку.

3 Городницького повіту (Черниг. губ.).

— А куди, чоловіче, ходив?

— У Городню злиднів позичать.

— Шчо-ж добув?

— Да їсть таки...

Така слава їде проміж людьми про саму Городню; тільки-ж ја тепер її не чіпатиму; зачіплю иншим разом колись.

А тепер де-шчо про Городнянський повіт.

Живемо ми тут хоч і не так, як льуде, а побільа льудеї, та все-ж живемо, бо бог на світі держить, так шчо його поробиш. Землю оремо, гречку сіємо; — иноді родить.

Поздоров таки, боже, панів, і заробіток маємо; а як би не пани, то хоч зараз у домовину лягаї, бо наша мужицька земля така, шчо без гноїу не родить; а де-ж ти його в бога того гноїу

набереш? Иноді самі раді-б були сіно жісти, як би було, а не то шчо скотину годувати — так не бува-ж: иноді посхне чистісенько, по півтора по два карбованці у зіму коней продаємо, так не бере ніхто.

Та ј землі у нас тојі не багато: у нашому повіті ліса та болота: а шчо ліс, — то панський, або жидівський, а јак болото — то наше, піски часом непроїздимі, јак от рудненські, — те-ж наші.

Правда, шчо нам дуже становіј городнянський радив, шчоб ми на ті піски з Городні гноју навозили, бо там, каже, јого геть скільки: воно ј не далеко, каже, од руднянських ланів — верстов дванадцять: у день двічі з конякоју звернутись можна.

Так чи не лучче панське поле з третьојі копи взяти з своїм таки засівом. Јесть такі місцьа, шчо ј з половини беруть, та не багато; а з третьојі најбільш: дві панові, попові, а то ј жидові, третью собі, та одбуток два піших та два кінних дні з десятини.

І сінокоси з третього воза косимо: два панові, третіј собі. А то в робітники: сорок карбованців тобі на рік і харчі хазяјські.

А от бабська робота, — та дешевше јде; бо баба, кажуть, за чоловіка не наробить; поле вона там, чи жне, — робота од зходу сонцьа до заходу, півтори години спочинку ј за сім місяців пјатнадцять карбованців та харчі хазяјські.

Сьак так, та сім копійок у день і заробить. І то добре: у мглинців, суражців, а то ј новозибковців і того не бува: там і за харч би робітники раді-б іти, та ніхто не бере.

А в нас — ні, хвалити бога: панів доводі, нехај јіх господь милосердніј поки-шчо на світі подержить.

Та хоч і не подержить — невелика шкода: менш колись з јіми роботи буде.

Панки у нас різного кшталту јесть: јесть і великі ј маленькі, јесть таки, шчо проживајуть, а јесть і таки, шчо наживајуть.

От *Гриневський* приміром у Вихвастові, нівроку јому, так наживсьа, так наживсьа; та вже-ж і вдача в јого гірш, ніж жидівська: він тобі кожного жида пережидить і кожного цигана перециганить, а вже шчо простого чоловіка, робітника, то обдере, облупить лучче, ніж на чугунці, — і не схаменешсьа. Звісно, льадське-шляхетське кодро: јого до нас з Польщі занесло.

А то ј свої таки јесть, кривні; от хоч би ј *Миклашевський* Миколај Іванович у Кузничах.

Хорошіј пан, шчириј.

Гарно про всьаку штуку ліберальну говорить: тріміть увесь,

мов трасця јого тръасе, очима блискаје ј таке тобі роспише, таке роспише, таке гарне та хороше, та все-ж слъунить, та цідуватись лізе, а слъози в јого з очеј — от јак горох.

А оце на тому тижні кучера свого по пиці зајіхав, так тој з рундука та впав на земљу, мов опука, та хотів піднѣтись, а Миколај Іванович јак кобець зараз і насів та того хама по перенісьсѣу, по перенісьсѣу кулачком панським: усѣу руку в кров мужицьку обгидив; та добре вже, шчо свѣата душа, жінка јого мила та води принесла, так обмив.

А хам, звісно, стојить без шапки та: „простить, пане, не буду“, і жалуватись не jde.

Та ј куди підеш? коли він сам Миколај Іванович у нас „непремінній член“: губерньське земство спасибі јому, вибрало. А ми вже були зрадли, јак отих посредників скасували, бо він таки в нас і посредником був.

І за ті часи крестъане јому ј садки засадили, ј сінокоси канавами обкопали: він за усьаку провинность нас на својі землі на одробіток послав.

І одробляли, скільки снаги нашої було.

Вже було ј земство скаменулось: виберемо ми, каже, тебе добродіју, председателем городницькојі управи, а за тебе нехај шче хто іншиј попосредникује: не все-ж одному — шче јесть такі, шчо садки не засажені: і јім засадити треба. — Добре, каже, виберить, так ја од посредничества одречусь. — Вони јого вибрали, а він јім фігу шідпіс і був заразом і посредником і председателем; та јак розсудив, шчо гроші земські ј він земськиј, та за ті гроші собі земельки прикупив: було триста десѣатин, а стало півтори тисѣачі. Бачить земство, шчо росходи великі, та ј вперло јого в „непремінні члени“.

І шчо-ж то в нас з ним подіјеш?

Дуже народ у нас забитиј, зальаканиј.

Јак хто ј војује, то хіба баби.

От то ж таки з тим же Миклашевським було: дали наділ Кузничанам по дві десѣатині в руку, а намість сінокосу вісім десѣатин лози на болоті поміж купјам, таке місце, шчо хіба там чортові болотньому жити, а трави ніјакојі; лъудім же говорено, шчо јім оддајетьсѣа сіножать Малаховщина, тут-же поруч, тільки в план цього не вмальували, а показали на плані лозу.

Це шче діјалось за Ждановича (бо в јого Миклашевськиј ці ґрунти купив); тој трохи зальаканиј, не заборонѣав лъудѣам сіно косити на Малаховщині; так воно ј велось чотири роки.

А јак настав Миклашевськиј, та побачив по планах, шчо не

те́, доходу́ йому́ нема́є́ і за́ потрави́ наві́ть нічо́го не візьме́ш, бо́ Малаховщина́ зара́з бі́льа се́ла і́ толо́ки крестя́нські́ поруч: скотину́ поу́з сіножа́ть сво́ю ганя́ють на́ пашу́, то́ чи за́де, чи́ ні́ в траву́, — помі́щику́ не́ платя́ть, зара́з на́становив упра́вля́юшчо́го Шу́льца, чи́ ні́мця, чи́ ляха́ — бо́ги́ жо́го зна́ють; а́ то́ і́ з землі́ро́м обі́шли́ землі́.

І́ пі́шла́ бата́ліа́ за́ сіножа́ть.

На́ї́хав Шу́льц з челя́дьдью́ на́ сіно́кос і́ поча́ли на́ панські́ дві́р копи́ звози́ти, шчо́б, ба́ч, ма́ти пра́во про́сити́ миро́вого „о́ возста́новлені́и на́руше́ннаго́ вла́дні́я“.

Льуде́ стали́ таки́ за́ сво́є і́ Шу́льцеві́ до́бре ши́ю рубле́м, шчо́ копи́ в́яжуть, на́грі́ли; та́ як ста́в при́кашчик (Чех) по́ льудя́х з ору́жжя́ стрі́ляти, — по́льакали́сь.

Та́ як і́ не́ лья́кати́сь: в́бити́, мо́же і́ не́ вбе́, а́ скалі́чить, на́ві́ки скалі́чить.

По́забира́ли копи́ на́ панські́ дві́р.

А́ на́ други́й ріќ пода́є́ Миклаше́вський́ жа́лобу́ миро́вому; по́звали́ льуде́й на́ суд; пита́ судьба́:

— Хто́ то́рі́к землі́ю́ володі́в?

— Та́ ми́ володі́ли, з да́вніх да́вен володі́ти.

— А́ хто́ то́рі́к сі́но бра́в?

— Та́ Миклаше́вський́ бра́в, та́ коли́ж він́ сило́міць...

Миро́вій „возста́новилъ́ во́ вла́дні́и“ Миклаше́вського́, льуде́й обштра́хува́в, а́ одно́го́ таки́, За́йця́ Тимо́ша, обі́ця́в у́ остро́г поса́дити, бо́ він́ на́ ли́хо жо́му гра́мотні́й і́ з судьбо́ю по́гризсьа́. Та́к і́ про́пала́ Малаховщина́.

А́ поу́з не́ї́ і́шла́ доро́га на́ Хоро́бричи́ і́ Солоно́вку; по́ ті́й доро́зі́ скот́ на́ пашу́ на́ толо́ку ганя́ли. Па́н і́ розсуди́в, шчо́ та́ким по́битом́ він́ за́ потрави́ з льуде́й ні́чо́го не́ здере́; муси́в дру́гу доро́гу про́ложити́; а́ поки́ шче́ не́ про́клавши́, зве́лі́в пре́жню́ доро́гу од́ Хоро́брич за́горо́дити.

І́ за́горо́дили; а́ шчо́ на́ Солоно́вку́ вона́-ж і́шла, — та́м і́ї́ за́орано́.

Скот́ тим́ часом́ на́ паші́ бу́в; бу́ло це́ та́к у́ се́мі́й, чи́ восьмі́́й годи́ні́ в ве́чері́; тре́ба скоти́ні́ до́ дому́ і́ти́ — не́ ма́ куди́ за́горо́жено. При́ї́шло́сь гна́ти на́вкру́ги, на́ Хоро́бричи́, це́ версто́в сі́м, чи́ ві́сім; а́ та́м по́жени́, то́ хоч у́ хоро́брицьких́ овса́х бу́де: — хоро́брицькі́й оренда́тор за́ потраву́ злу́щить, — хоч у́ Миклаше́вського́ житі́: — і́ це́й не́ поми́лує́. Зі́брала́сь гро́мада: шчо́ жо́го в сві́ті́ робити́?

Я́к само́пра́вно за́горо́жу́ розгоро́дити, штра́фи ве́ликі́ ві́зьму́ть

— страшно; як скот на округ гнати, — те-ж саме буде: ї туди гарьаче, ї туди больаче.

От і порадив Заяць таки Тиміш, шчоб баби заходились коло загорожи: вони баби, каже, так їх не сіктимуть. Баби ї заходились.

Наскочили Миклашевськії з Шульцем. Німець ухопивсья руками за загорожу: — биїте, кричить, мене, а не позволю загорожи рубати! А тут баба з сокіроју, як кинетьсья: як би не втік німець, то так би руку ї одтїала.

А пан бачить, шчо не переливки, шчо бунт хоч і бабськії, та справжнії, та мершчії на коней, та тїкати, ї управлїяюшчого кинув.

Тїльки-ж управлїяюшчого лїуде не зачіпали; розїбрали загорожу, прогнали скотину ї розїїшлись, порїшивши шчо днїа ту загорожу розгорожувать.

Тодї пан иншу дорогу проклав через своїї таки землі, та зараз жалобу до мирового, Демидовського чи Троцького-Сеньїутовича— не пригадају добре.

Таки тридцять один чоловік і арештовано на мїсьаць; а саме пора робоча була: шчо хоч, те ї роби.

От усадьбу Миклашевському ї спалено.

Та шчо јого ї робити, як не палити? Хиба ти јому иншим побитом шчо вдїїєш? А як запальать раз, та вдруге, та втретє, то часом і схаменетьсья панок.

Тїльки мабуть не Миклашевськії, бо јому опрїч того ї гумна (клуїні) ї кошари попалили; а ї кошари добрї були: скотини в јого чимало, ї він таки у јїї кохајетьсья.

Та не схаменувьсья: приїшли до јого сходом просити, шчоб забрав лозу (а јеї на чоловіка по пївдесїятини) а дав би лїудїм сїнокосу; обїцьали ї лозу викорчувати; а він старшину по пїцї ї личман з јого зїрвав.

Хорошії пан, шчириї ї до дївчат ласиї.

Јесть такиї поговїр промїж лїудьми: шчо як чужа дївка увїїде в Кузничи чесноју, то такоју не виїде, бо пан *прозведуть*. А про своїїх і говорить не ма чого.

Так Миклашевського, здајетьсья, шкода ї палити; а з другими иншим разом помагајетьсья.

От у цьому ж таки повїтї в *Хрїновцї* генерала Ждановича палено трїчи; наважились лїуде: будемо палить, поки виживемо з села.

І вижили.

Таки дїла були:

Хрїновка колись *Борозні* належала; такиї собі дурниї пан був,

зовсім безглузди; а на його сестрі чи шчо Жданович оцеї жонатиї був; от Борозна ј передав іміннѣя јому, а друга сестра Лизогубка з Дроздовиці діло завела, ј дуже Жданович бојавсь, шчо вона в јого мајетності судом одбере. Він і наслав у Хріновку сиців својіх аж чотирьох на хазяїство: — деріть, каже, сини мої лубі, з живого ј мертвого, поки шче наше: натішимось, поки Лизогубка землі одніме.

Ті зараз і почали „пользу изъ имѣнія извлекать“.

І все найбільш потравами: посідлають коней та ј ганьяють цілісінкиј день за крестьянськоју скотиноюју і вже там чи в спашу, чи не в спашу зајме, а гроші за неї плати.

І так доньали народ, шчо хоч пробі кричи.

Стали луде своје добро боронити; стали біжки шчо днѣя сливе, бачать Ждановиченѣата, шчо не сила, давај скот у спашу з оружья стрільать.

Виходить, дешевш штрафи платити, а ніж вони тобі скотину понівечять.

От јім гумно ј спалено; а вони за те крестьянам на полі копи попалили: приїхали на поле та стрільали в копу, аж поки загорілась; а од неї другі — так і виложило. Тим часом Лизогубка діло прогнала на суді.

Тоді з радощів Ждановиченѣата, та з ними шче Олександро Лизогуб, мировиј посредник, та Владимир Стахович, та Савченко-Більскиј, такі панки собі, та Трескин — инженер з роменської чугунки — јак закурили у Хріновці, то аж на небі димно стало.

Шчо днѣя таке јде, — господи!

Назганьяје прикащик до јіх у будинок дівчат; напојать, та гаке виробляють: — не при лудѣях кажучи, горілку з чарки льють у такі місцѣя, шчо говорити соромно, а то папиросами припікають: — звісно, паничі — забавляютьсьѣя.

А јак перепјутьсьѣя вже цјані дуже, то зараз лакејів бити. Ті бідолашні ховаютьсьѣя, јак мога; та вже котрого ј најдуть, то з пики таке зроблять, шчо не вгадајеш, шчо воно було попереду. А потім того починають за морду з лакејем торгуватись. Лакеј, звісно, лакеј, — де шчо собі ј уторгује; а пика своја: загојітьсьѣя.

А то шче јак по јагоди ідуть — теж дівчатам лихо; а чоловіка попадуть, зараз јому шапку з голови зібјуть, та ту шапку з оружья розстріляють; а скаже чоловік слово — зараз і јого прикладом у зуби.

Пјуть, пјуть оце в Хріновці, та з відти у Городнѣю ј дівчат з собою беруть де јакіх, а јакіх то по дорозі та в Городні ловлять, вјажуть мотузками ј везуть до Марїї Павловни Антоновської в дом.

Та там, напоївши, пороздбагають, та голих ганяють по усіх хатах: дівчата бігають, у вікна скачуть, а паничі з пужками за ними.

Ну, як таких не палити?

Ото-ж і палили: так вони в Дроздовицьку перебрались: батько їх там оселився; його і там спалено; схопили чоловіка на пожежі, посадили в острог, допрошували. „Мене, каже, підмовлено“, а хто підмовив, — не говорить.

Тої оце самий генерал Жданович, шчо виписав чехів у Черніговщину: думав і геть-то грошенят заробити, та помиливсь: купив десь у Новоросії зсмлі, шчо об ото чехам перепродать і завдатку дав тридцять тисяч чи шчо, та чехів поїхало тільки тридцять сімеї, — так генеральський завдаток і луснув.

Не ма чоґо робити: треба було з чехами шчось инше радити; він їх перевів у городнянський повіт, у своје таки імїньна Солонівку; дав їм землі, — живуть.

Вони знищились, як съуди попрїїздили, бо двічі хазяїство своје збували: раз у Чехії, а друге в Новоросії, бо пожили вже там кілька і пообстроїувались; а тут генерал прогорів — треба було чехам упїать хазяїство спродувати.

А тепер нічоґо: живуть; льуде не льублять їх страх, бо дурять народ гірш, як жида.

Наїбільш судом допїкають: најме там најмичку чи робїтника і плату хорощу положити; а як срок приходить — зараз до мирового: оттої, каже, најмит мїї у мене те і те покрав; а ось і свідки (з чехів таки-ж).

Доведе до того, шчо чоловік і плати цураїеться, а то і в острозі сидить безневинно.

А їдуть до них у робїтники: не рада, кажуть, коза на торг, та ведуть: підеш, як їсти нічоґо і заробити не ма де.

Забитїї у нас народ дуже.

Самі, кажу, баби тільки і росправляїуться, як шчо: у Ильмовці бабський бунт був, у Дроздовці те-ж.

У Ильмовці так діло було: составив посередник Миклашевський уставну грамоту помїшчику Евреїнову: триста десьятин крестьянської йому вирїзав і крестьян на викуп.

Крестьяне нічоґо того не знають (обдурено їх); Евреїнов уставну грамоту узяв, викупну ссуду одїбрав—і ні гадки собі: а тим часом посередник з землеміром приїхали Евреїнову земльу нарізати: крестьяне кажуть, шчо вони не хотять на викуп, шчо за предківську земльу не платитимуть; Евреїнов туди з становим нахопився, нальакав мужиків: стоїать без шапок: добре,

говорять, згожуємось; робить, як знаєте; а тут баби ј забуптовали, так і чоловікам соромно стало: понадівали шалки, та до панів: *а чи довго, сьакі-такі, з нас будете дерти?!*

Як загула громада, то пани в ростич; становому таки ј боки помјали, бо першиј в руки наворачуься.

Нічого з того окрім екекуції не вишло; прозьбу подавали в сенат, так сенат за помішчика руку потьгаг: звісно, ворон ворону ока не викльује: тепер шче опріч викупа за „провладѣніе“ треба платити.

А чим јого платитимеш?

Најшли адвоката — Зубович такиј јесть у губернії — чи мало до јого наших грошеньат перејшло? Ја, каже, вас визвольу, бо сенат јакусь помилку зробив.

Та бреше, мабуть, добродіј Зубович: шчось довго визвольа — і чи визволить, чи ні, а в кишенці в јого наші грошеньата брызчатимуть.

Де вже то сенат за свого брата пана помилитьсьа.

А в Дроздівці те-ж баби бунт підняли колись.

Ну та там і саме бабське діло було.

Панок таки дроздовицькиј Лизогуб Олександр крестьян својіх од старого до малого на сахарні заводи најмав; јак тоби чотирнадцять год вишло, то ј најмаје; а старих до шостого десјатку — тим і жив, бо землі в јого хоч і пјять тисъач десјатин, та піски-ж такі, шчо ј не ори ј не сїј: даремна працьа.

І таким побитом у јого тринадцять тисъач карбованців доходу було.

А тут воля: воля волеју, а лъуд загодъа на заводи запроданиј.

Дівчата ј не пішли.

Зараз діло до посередника; а він-же Лизогуб і посередником у тому участку.

— Не можна, каже, — јдїть!

Баби репет зняли; а кінець тому звичајниј: москалів привели, та в острог де кого посадили, — сидять і досі. Оттаке-то.

Та ј чимало по повіту таких случајів. — Терпиш, бо шчо врадиш: подај, боже, хоч з голоду не попухнуть.

Бідота в нас скрізь, та ј темна, неосвітна.

З свого-ж брата, јак козаки часом, розживетьсьа гірш пана: ти в јого гроші позичајеш за одробіток, то він з тебе ліј витопить.

Жидова, та оті чугунники-інженери ліса покупили панські, порубали: шчо хоч, роби, чим хоч, хати топи.

Та як порубали тепер, то жди, поки наросте: і дітям нашим не діждати, як по холодних хатах зимою не повимерзають.

Грошеј у льудеј кат-ма; як шчо до чого, у жида худібчину позастановляјеш; звичајне 60, 70 процентів беруть, як хлібом оддајеш; як грішми, то менш, часом тридцять навіть. А то „попечительства“ јесть, при них громадські гроші бувајуть а то ј земські „судосберегательныя товарищества“, та не багато з јих користі.

Кажуть, в Олешні та Суховершчині добре отте товарищество јде. Не знају: чутка јесть, а про те не скажу, чи правда. Там більш ганчарі живуть; посуду по јармарках возьать, то може ј так: продасть посуду ј довг заплатити. А хліборобу — як јого заплатити иноді: через шість місяців платити треба, а хліб в в јого не вродить, та на другіј рік не вродить, та виженуть јого за довг з того товариства, на других ті гроші розложивши, то ј підеш упјать до жида худобу застановляти.

А то ј так: багатирі земську ссуду по руках розберуть, бо земство ј ссуду даје, на кожного члена в товариство по 25 карб. до півтори тисъачі; так ото-ж, кажу, розберуть багатирі ссуду та нікого в члени ј не пријмајуть; самі візьмуть по 10⁰/₀, а роздајуть від себе за одрбіток чи за хліб по 40 і 50⁰/₀.

От тобі ј користь; а земство пишајеться: ми каже, „дешевіј кредит“ сільському льуду вигадали, ми јому в јого пригоди та безголовјі запомагајемо.

Добре запомагајетим, шчо бідоту обдирајуть.

Не поможе, думајеш, бабі кадило, јак бабу казило, — так і отті ссудосберегательні товариства.

Хиба такојі помічі треба?

Ні, мабуть ніхто не поможе, поки сами собі не поможемо.

Може, јак би льуде освітні були, а то јака паша освіта? Вчителі најбільш поповичі, шчо ј собі на попи метикујуть; — така-ж з јого користь, јак і з попа і јак би јого сила, то здирство таке-ж було-б.

Бо в нас јак за вінець пјати карбованців не даси, то не віпчатиме; а за вмерлого за малого два, за великого чотирі, або пјать, а то каже: ховајте сами.

Вопо-б можна на це порадү најти: через три дні, хоче не хоче — заховаје; та недотатки-ж наші: не спроможешся три дні мерцьа *содержать*.

Там јакось у Ваганичах роковини чоловік справляв по батькові; пријшов піп з молитвоју; а тут напечено наварено: звісно, такиј случај.

*

Пита піп зараз: а шчо даси за молитву?

— А шчо-ж, каже, батьушка, бідність наша: карбованцем не поцребујте.

— Давај три, а то не буде тобі молитви.

— Змилујтесь, батьушечко, воно-ж наварено, напечено, — погније все марно.

— А мені шчо: нехај гније.

Мусив бігти чоловік на село позичати ті два карбованці; роздобув десь, піп тоді молитву прочитав.

У того-ж таки попа пријшли лъуде до сповіди.

— А дрова мені, таке ј таке вашіј матері, каже, приходили зімоју рубати?

— Ніколи, батьушка, було; ось трохи обробимось,— порубајемо.

— Тоді ја вас і сповідатиму. Ідіть, рубајте зараз.

— Е ні; ми до сповіди чисті сорочки понадівали, такі дрова рубати теперечки не підемо.

Пішли ј порадились: не хоче піп сповідати, так ми, тръасця јого матері, ј зовсім говіти не будемо; та до старости церковного: вертај наші гроші, бери свічки назад.

Піп тоді схаменувсья та: „ја, каже, вас прощају“.

На другиј день причастъя примусив поклони бити; били, били, аж шијі заболіли.

А дрова ј досі на поповім дворі не рубані лежать“.

З Полтавського повіту, з Решетилівської волости.

„Не ма житъгъ та ј годі! Шчо рік—то ј лихо, шчо другиј,— то ј більше. Перш хоч заробиш було шчо-небудь: підеш було на заробітки, хоч приміром у Черноморъа: тут ти прохарчујешсья цілісеньке літо ј грошеньгъ заробиш чимало, а там дивись, пријдеш до дому, — і жінка шчо небудь придбала. От воно ј гаразд! І подушне, ј за земљу, ј за другі повинності заплатиш, — і шче дивись је за вішчо ј прозімовати. А тепер шчо? Підеш на заробітки, — заробиш вірвовку на шију, та ј вертајешсья з тим. От приміром хоч і недавно: пішло з Решетилівки чоловік 50 на заробітки в Черноморъа, — та ј шчо ж вони заробили? Нічого. І своје, шчо туди несли позбували, а з відтильа серед жнивів в одних сорочках, з голими руками повертались. Робили, кажуть, по 5 коп. в день. От вам і заробітки! І літо пропало ј не принесли нічого, а подушне давај, хоч з шкури видізь! Лихо та ј годі! Хоч би землі својејі хоч трохи було більше, то воно б шче сьуди туди, а то просто ні з чога,

не кажи, потягти. Скотини держать теж не можна. Толоки своєї, — обчеської кат її ма, а в панську толоку віддати не кожній спроможеться, бо в нас, бачите, за кожну штуку пани беруть по 4 карбованці за літо. Деж їх узяти вбогому чоловікові, як він на зиму все, шчо було, позбував на харч? А своєю кілько раз не сидкувались завести — так усе дарма. Бідні, бачите, і согласні, так з багачами каші не зварите. Ти їм одно, — а вони тобі друге. Деж їм отдати десyatину на обчество? „Це дльа нас, кажуть, зовсім не з руки. У нас і так је на чому пасти. На вішчо нам та обчеська толока“. А бідні, звісно, без їх толоки не вигадать саме з своєї землі. От так і живемо без толоки, платъачи за кожну скотину по 4 карбованцьа в літо.

Дома заробить теж не можна, бо всьакиї раз так тебе одурять, шчо ј не зуздриш, відкільа тобі ј лихо склалосьа. Повидумували якісь „квадрати“, та ј морочать лъудей. А там јак наньняв тої квадрат, то дивись десyatини ј не ма. Прошеј давај карбованців по 7 по 8 за десyatину, а јак сінокіс, — то ј по 15 карбованців. А візьмеш шчо не будь на відробіток, то ј знов одурять. Замісьц десyatини дадуть тобі 1^{1/2}, тај роби на здорвьа. А дітись ніде — треба робить.

Суда теж не шукај. Підеш у волость з голими руками: кланьяешсьа, кланьяешсьа, так ніхто тебе ј не бачить, а багач, јак тільки ввійшов, так усі до јого, бо је в їх надія, шчо купить горілки! От јого ј право, а ти оставајсь без нічого. До твоєї біди ј діла нікому не ма. Все мов воно повидумувано дльа багатих. От приміром хоч і земство: ну, шчо з јого бідному чоловікові? Звісно нічого, бо там усе сидьать такі лъуде, котрим до бідних і діла нема ніякісінького. Вони тільки себе знають і за себе радьатьсьа, шчоб усе їм добре було. А воно, бачите, јак би таки в земстві були лъуде бідні, то воно б може ј доладу було. Тоді було б кому ј за нашого брата руку потягти. А багаті шчо? Хіба вони знають, шчо нам погано, а шчо гарно? Ситий голодного не розуміє, — а хоч і розуміє та тільки про себе“.

IV.

МАРНІ НАДІЇ.

А) ВИСЕЛКИ.

Кидати свій край та їти шукати хліба ї доли на чужині,—це не легко доводиться людім, і певно кожниї, хто тіка з дому, бува до того примушениї лихом, дуже великим...

Попередні дописи показують, як стоять в нашому краї діла по хазяїству ї по народній освіті. Бачили ми, шчо „вільного“ та безземельного робітника в нас обдирають тепер і ті, в кого він наймається в строки чи як, і ті, котрі наче б то заміряють-ся навчати його уму розуму чи через школу та церкву, чи через суд, — обдирають його ї урядники, ї пани, ї жиди ї попи, та ї з своїх де коли з'являються здирщики такі, шчо не згірш за чужих. Так виходить, шчо багато кому нічого не застається, як кидати свої рідні села та бігти на життя туди, де шче менш народу живе, ї де через те пани шче стережуться пльундровати робітників так, як у нас.

Зо всього лиха одначе найбільш нагадує селянинові про переселення недостача землі. Скільки їїї је в нашій країні в селян та поміщиків — про це ми приводили числа, як ішло діло про землю. З дописів про наймитство видно було знов, шчо народу в Україні тепер так багато по деяких місцях, шчо мужики іноді раді наймитувати хоч за шматок хліба та ї то пани не завжди приймають їх, і вони мусять їти на заробітки в Катеринославщину, Херсонщину та Тавричеську губернію, але ї там знов де коли не переливки бувають дльа їх.... Повторимо тут і те, шчо братись за роботу в строки та виходити на який час на заробітки з свого краю в чужий — це шче так сьак помога тим з крестьян, котрі хоч де який шматок землі мають, тим же, в котрих тільки всього землі шчо під хатою, тим справді все це мало пособля. Осібно не доладу таким

марно гаяти ї час, і гроші на те, щоб переходити, чи переїздити по чугунці на заробітки далеко від своїх сел. Певно, шчо цім крашче б вже було на завжди вибератись з дому, бо за дльа одної оселі шчо раз вертатись відти, де більш роботи, ніяк не приходитьсьа.

Сельане знають це добре, і як би їх воля, то хоч і важко було б їм кидати рідні села, а все ж би вони далеко в більшшому числі висельались на південь, ніж тепер це бува. Та тим то ї горе, шчо „вільним“ робітникам в нас воля, як звісно, не велика. По дорозі на нові оселі їм стають і закон, і всьакі беззаконні притиски панів та урядників.

На пануючому у нас законі про переселеньна крестьян шче можна примітити старі жаханьна московського уряду — як би льуде не поховались від податків. З за цього жаханьна в XVI—XVII столітьї в Московському царстві ї крѣпацтво було заведено, з за цього ж і тепер льуде в нас не мають права жити там, де їм було б жити вигіднїше. Між тим по таких губерніях, як Черниговська та Полтавська, все, шчо там робитьсьа, кожного наводить на думку про переселеньна льудеї. І хоч би шче в россієському царстві землі заївої не було, то можна б було менш дивуватись, шчо уряд переселенства жахаїетьсьа, а то ні — землі такої багато ї на Дону ї у Черноморїї, так шчо як би хто ї переїшов на нову осельу, то все ж мусив би зостатись під царським урядом і податки їому ж таки, а нікому иншому платити. Знов же, коли вже урядові дуже багато діла до панських здобутків, то ї у такому разі мусив би він помагати льудім у нас переходити в такі краї, де пани в урожаїні роки за робітниками трохи не бїутьсьа, як це наприклад читали ми ранїш про катеринославських, херсонських та таврічеських панів. Тепер же уряд наш наче б то тільки полтавським та черниговським панам і хоче доставити дешевих робітників, а про панів південної Россії ї зовсім забува.

Шчо все це не видумано, доволі придивитись до самогд закона про переселенство. По закону цьому 1) крестьянин, перш ніж кидати своїе село мусить віддати громаді свїї надїл і мати приїемнїї приговор від тиїеї громади, куди їде, та увольнительнїї від своїеї; 2) не мусить бути в переселенцьа недоїїмок ні по їаким зборам, а ні по громадському, а ні по земському, а податки мусьаь бути в їого заплачені вперед аж до 1 грудня нового року. Окрім усього цього переселенець мусить, звісно, заплатити, перед тим як виходити, всі борги, їакі були в їого, мусить також мати дозволеньна на виход від батька-матері.

Звісно, шчо сповнити все це можно хїба більш заможним льудім, дльа тих же, в кого тільки ї є, шчо осельа, такиї закон усе

одно, шчо заборона пересельатись. І справді дуже рідко випада тепер так, шчо бідні льуде јшли туди, де б јім було трохи вигідніше жити, хоч јім то саме најб'льш і треба висельатись...

Та не через оди закон у нас бувајуть задержки переселенцям, а ј через усякі беззаконні притиски од панів та урядників. Панам, батге, в нас дуже не здатно, шчо б меншало робочого льуду коло јих, бо јак льудеј поменшаје, то зараз робоча плата підниметься, ј через те ж то вони коли не тим, то другим вијскујуть вдержати льудеј од переселенства. Іноді вже льуде ј приємниј приговор мајуть і своја громада вже јих увольнила, ј усе вони позаплачували, — та все вијти з села не можуть. Іноді старшина сховаје приємниј приговор та ј каже, шчо ніякого приємного приговора не получає. Іноді ж і другиј хто з начальства слухати не хоче, шчо б був увольнительниј приговор виданиј, і коли крестъане приходять за јім до них, то тільки ј чујуть јіхні прикази слугам: „гонить в шију“. Підстројувајуть усякі штуки ј сами пани: тој з переселенців јім винен стілько то карбованців, а тој не одробив чогось там і таке інше... От і пересельајсь тут!

Де коли більш року пројде в усяких сперечках і з урядом і з панами, ј на решті льуде, ростративши остатню копійку, мусять волеју неволеју кидати думку про переселенство.

Не рідко воно ј так бува, шчо сельане зберуться пересельатись не знајучи добре всього того, шчо каже закон про переселенців — і тоді јих вертајуть з дороги до дому та шче, јак коли, то ј судять...

Јак бачимо поки шчо ј переселеньна не багато горьу льудському помогајуть.

З Миргородського повіту, полт. губ. пишуть:

„І дома тьажко ј на заробітках скверно! росказујуть сельане: шчо јого робити, куди тікати, де крашчих міст шукати? Дома дуже скрутно стало жити, особливо тепер, јак настало оце мезуваньна. То було таки ј панська земля в толоку ходила, а тепер панські землі одіјшли в одрубні куски, землі стало менше, шче ј земльомири багато покрали—тепер ніде ј скотини випасти. Треба тікати куди небудь! От і пустились на поселъане: із *Комишнојі* пішло сеј рік (1876) після великодња *тридцять* сімеј, сливе до сотні народу. З *Зујевець* пішло на поселъане девять сімеј. Один чоловік пішов усього з двома карбованцями, — жінка в јого хвора ј пјатеро малих дітеј.—Јак ти зважујешся

так іти, без грошеј? питають його. — Опаково, де не пропадати! Приїдуться дорогоју побиватись, Христа ради кормитись: на бога милосердного одна надія, відказує він. Другий сам хворий з п'ятьма карбованцями в кешені пішов теж у дорогу; з ним ідуть жінка і вісім дітей.

Котрі ще пішли з грошима, то тим добре і на поселянах; але горе бідним лядьам! Де які з них уже і повертались до дому. Зуївські поселяне виїшли 19-го маја, на вознесеннѣ; перед тим як виїзжати вони наньняли попа, щоб одслужити молебень на мајдані. Так як діло було в свѣато, то дуже багато зішлося народу випровожати своїх земляків. Дуже тьажко було дивитись на те прошчаннѣ; не було, мабуть, і однієї лядини, щоб без жалю виїшла дивитись: у всіх були сльози на очі, де які зовсім плакали: кожний думав, шчо, може, і йому не забаром також спродувати свій убогий скарб і пакуватись куди небудь на слободи, шукати крашчојі долі“.

В другому місті з *Миргородського* ж повіту говориться „Двадцять дві сімї, пише дописуватель, найбільш з хутора Чернишівки, мајетка *Н. В. Черниша* (тільки дві або три сімї з сусідніх сел) надумали покинути свої поганенькі осадьби, шчо здобули були від поміщика (грунту їм зовсім не дано) і переселитись на слободи. Слобожане з дозволеннѣ непримінного члена повітового по крестьянським ділам присутствїя графа О'рурка відобрали собі в волості вимітки з поименних списків і т. и., дали одному з своїх довіренность і послали його шукати місцьа дльа виселеннѣ аж у ставропольську губернію. Тој пішов туди; одно з станичних правленї цїєї губерніи видало йому бумагу про те, шчо станична громада здатна приїняти його самого та його односельців до себе, як шчо тільки вони будуть відокремлені своєю власною громадою. З тим він вернувсьа до дому.

8 маја поміщик прочув від крестьян про се і зараз же написав до непримінного члена повітового по крест. ділам присутствїя та до помічника справника, шчо крестьяне *скопом* готуютьсьа їти на слободи (закон заборонѣ ходити скопом). Зараз же справник командировав станового в село Чернишівку, і тој (разом з Шишацьким старшиною) поїхав робити дознаннѣ. Волость відобрала теж бумагу від Черниша з такими предложеньнями: 1) не видавати наперед до його поміщицького дозволіннѣ паспортів 24 душам, шчо служать в економїї (в цїй лічбі опинились і всі так звані підсусідки, себ то, шчо живуть в його хатах) тим, шчо најнялисьа в строки, та крім сього, одному ще мірошникові (вијавилось, шчо правленнѣ видало вже паспорт

мірошникові і грѣм з 24 душ до помішчицької бумагі, і вони вже пішли собі з села); не дозволяти крестьянам переселятисъ на слободи, бо такі то сельане (іде список льудей з ознаком десьятин і днів робітничих) повинні йому 250 косарів і 260 грабарів-жінок доставити за взяте ними на скіс поле та за товар і вівці, шчо пасуться на помішчичій толоці. По невеличкому списку помішчика видно, шчо він добрий хазьяїн. Так наприклад за не цілу десьятину береться один грабарь, котрого треба б давати тільки за повну, але ніде не має того, шчо за одного грабаря помішчик видав на скіс більш іїдної десьятини. До того шче помішчик оповістив в своємум листі, шчо крестьяне за сесь рік не виплатили йому викупу....

Ну, звісно, член дав предписанья у волость, шчо б крестьян не випускати, поки не дозволить губернське по крестьянським ділам присутствіє, та шче і запитав, на яких основах крестьяне здобули собі паспорти, хоч вони їх і не гадали здобувати. Крестьяне поясняють, шчо вони здатні заплатити увесь викуп за усадьби в казначейство, шчо хати продадуть, а грунт, шчо під ними, покинуть даремне і підуть на слободи. Становій поїхав, повідберав паспорти, котрі були тільки у заробітчан, і наказав навіть і не гадати про переселенья до кінця діла про осадьби.

На тім діло і стало, бо пан осадьб назад брати не хоче, а хоче виплати грішми“.

Тої же саміі дописуватель пише нам шче і про другого пана.

„Один з бувших крепаків 80 літнього помішчика Миргородського повіта, Клименко (100 десьятин грунту) збирався іти на слободи. Звісно пішов до пана. — Оце ја, каже, хочу на слободи. Так чи не приїмете свою осадьбу назад.

— Чому ж не приїму? Своје приїму, від свого ніколи не відцураюсь.

— Ну добре, беріть гріші та давајте росписку.

Пан видав росписку.

Через днів три прибіг він до волості таї каже: „оттакиї то Степан побунтовав міні увесь хутор; усі льуде бунтують, хочуть на слободи. Не випускајте його з села, будьте ласкаві“.

В другій дописі з *Полтавщини* про беззаконні притиски читајемо:

„Шчо б вдержати льудей від переселенья на Дон і в Черноморщину посредники по таїному приказу губернатора Мартинова та і з свого поводу, бо знають свії інтерес, робили усяки притиски, шчо б не пускати народ на переселенья. Наприклад ро-

били так: Сім'я спрдала шче з весни своје збіжжя, скот, хату, грунт під хатою і поле передала своїм одпообщественникам; получила теж і приємній приговор на Дону. Так шчо ж ви думаєте? посередник не звелів старшині віддавати увольнительній приговор на бумазі, хоч общество і дало його на зборні. Приходить весна, половина літа, сім'я мусить харчуватись на готові гроші, а приговора все не дають їй. Вже наскучило і до посередника ходити, бо він як тільки зобачить їх на дворі, то зараз кричить: „гоніть в шију“. Вже і літо минає, приїшла сівба — не їти ж у дорогу проти зими, треба перезимувати шче дома... Тільки і на другу весну посередник не пустив їх. Так то воно і виїшло, шчо луде мусили, потративши багато грошей, не маючи за душою а нічогосінько, зостатись дома на завжде та најматись в панів у строки.

Цей слухач так палькав крестьян нашої сторони, шчо вони і усі годі вже переселѣтись на Дон.

А то преже було з апріля до јунья скрізь по дорогах стрічались валки кінних підвод — усе переселенці јшли. Тих, шчо переселѣаються, зараз можна пізнати: віз критиј, а відти визирають і рогачі, і ночовки, і одежа, і малі діти. За возом сім'я јде пішки, навіть і діти год по 8....“

В дописі з *Перејасловської повіту*, шчо јде тепер, переказано, які мошенства підстројують волосні старшини, шчоб тільки вдержати селѣан від переселенья.

„Недалечко од Перејаслова јесть село Стронова. Від панів тут не ма лудям житья. Можете собі здумати, шчо пан Корсун не тільки сам дере, а пригадав спосіб напускати свої бжолы на мужицькі і спустоша мужицькі пасіки! (?)“

Так от через усьаке здирство та мошенства не ма зовсім лудім житья тај годі. От через це ж то де які і тікајуть у другі краја. В 1876 р. аж 10 сімей порішили виселитись куди небудь, де менш панів, де землі більш. Послали вони двох розвідчиків в Ставропольську губерніју, шчоб там, бачите, розібрать та роздивитись, а як місце яке сподобається, то і документ узяти приємній. Пішли ті два, роздивились і јим там подобалось; узали приємній приговор від ставропольської громади, тај вернулись до дому за збіжжям. Та не так то скоро це можна зробити в нас. Бісові пани та старшина і тут штуку викинули, шчоб як небудь зупинити тих лудей, бо не лублять вони коли багацько лудей переселѣається: бојаться, шчо через це лудей поменшаје і робочі руки подорожшајуть. Тільки ж је в нас чоловік такиј, шчо а ні пани, а ні старшина одурити його не можуть. Він јих і думку зна і за всьаку неправду спо-

рисься з ними. Попам та жидам теж спуску не дає. Всі вони страх як його не лублять. От так він, бачите, і тут вмшавсья. Він добре знав, шчо ми хочемо виходить, призвав нас до себе тај сказав: „јак шчо принесете ви відтіља приговор, то не давајте старшині, а лучче зробіте, коли віддасте мені“. Ми так і зробили: принесли приговор до його. Він узяв, зняв з приговора копіју при писарю ј поньатих, а настојашчу одіслав до старшини. Пријшли до старшини тај подајемо приговор, а він, як затупотить ногами та закричить: „убірајтесь проч! Ја не дам вам увольнительного приговору“. А потім трохи тихше: „І чого вам шльятись? Ви знајете, шчо на одному місці ј камінь оброста“. Еге, думајуть собі льуде: „роскажи батькові своєму цю пісню, а ми вже јјі чули...“ Чого вже тут не було: ј просили, ј молили його — так ні, каже, шчо не дасть приговору тај годі, хоч ти јому плуј у вічі. І шчо ж вијшло на решті? Чујемо, вже каже, шчо він і ніякого пријемного приговору не получав. Вертајемось до благодітеля, росказујемо јому. Тој скіпів та до старшини.

— Јаке, каже, ви мајете право задержувати льудеј, коли вони получили приговор і за ними нічого не числительсья?

— А хто, каже старшина, зна, шчо вони приговор принесли?

— А хто зна?! каже старшині наш добродіј, в мене копіја је з јіх приговору.

— Јака, каже, копіја?

— Така копіја, одвітив наш добродіј, шчо јак ви не віддасте јім увольнительного приговору, то вас в Сібір пошльуть.

Нігде було дітись јому: треба було видать јому увольнительніј приговор. Він, бачите, ј не задержав би јіх, та все таки пријшлось би в другіј раз іти в Ставропольську губерніју, а бідному чоловікові за вішчо јого ходити? От через те б і пријшлосья б јім остатись. А тепер спасибі доброму чоловікові: все добре вијшло. Але пани не дримали. Захотіли, шчоб земля, котра була в тих льудеј, перејшла јім в наді, так ні — цур дурню та масла грудка! не појіхали ј тут. Впјать таки вступивсья тој саміј добродіј. Пријшов він у волость тај слуха, шчо старшина каже. От старшина наровить так, шчоб земля досталась панам. А наш добродіј, звісно, не тијејі заспівав. „Јака, каже, вам вигода оддати панові землю, хиба хочете, шчоб після за ту ж землю платить по десять карбованців за десятину, хиба вам і землі не треба? Та ви лучче сплатить по 2¹/₂ карб. за десятину, та ј запишіть јјі в громадську землю“. Громада јого послухалась“.

Про те, шчо сельане иноді кидажуть свої села, не знаючи добре закона про переселенців, пишуть нам з *Кременчуського повіту* ось шчо:

„Льуд з наших країв здатен цілими селами переходити на поселеньна. Ідуть найбільш у губернію Ставропольську. Причина цього та, шчо землі тут у льудеј дуже не багато: десьятин п'ять або три на сімју, то ј то шче добре, а кілько је таких сімеј, шчо ј зовсім землі не мајуть. В Ставропольської ж губерніји дајуть по п'ятнадцять десьятин на ревизьську душу.

Тільки ј висельажучись сельане не можуть збутись горьа, та шче ј чималого. Не розібравши, як слід, діла, попродавали вони мајже дурно свої хати, товар і земљу, шчоб то јти на поселеньна. Коли тут діло пішло шкереберть: означилось, шчо тільки ті можуть іти, хто задалегідь приписавсь там і здобув з својеј волості увольнененьна від громади, усіх же остатніх повертајуть назад, давши јім пројіхати верстов сорок від свого села. Дьакујучи ціејі каверзі де які льуде позоставались конче без хліба, хат та удоби... Лихо тај годі.

А от вам вчинок станового пристава міста Городишча, п. Аристов. Ішли через се місто льуде на поселеньна. Один з них, крестьянин Г. був винен у лавку жидові десьять карбованців. Не знају вже як це було, тільки Г. пројіхав Городишче, не заплативши жидові боргу. Жид, провідавши про те, шчо Г. хоче јіхати, не відавши јому грошеј, мершчіј до станового. Не відјіхав Г. з посельанами ј п'јати верстов від міста, як нагоняјуть јіх двоје вершників — кличуть Г. до станового. Тој приходе. Становиј править з Г. десьять карбованців боргу жидові та шче десьять карб. за вчинок і десьять за те, шчо він, становиј, послав за Г. вершників: усього значить тридцьять карбованців замість десьяти. Г. мусив віддати все це та шче ј у холоднојі поседіти. Куди ж пішли ці двадцьять карбованців, котрі п. Аристов виправив з Г. за вчинок і за вершників? Заневне, спокіјно лежати јім до віку в кишені шановного станового пристава“.

Вже в II т. Громади, в статті „Україна ј центри“ (стор. 406) було зачеплено, шчо россіјське начальство не вміло впорядкувати виселків льудеј на порожні, або малолюдні землі, навіть так, як вони впорядковані в Північній Америкапській Спілці,—шчо в Россіји порожні землі роздајутьсьа чиновникам та панам, до котрих виселенці мусьять поступати в нову неволю. Додајте до того темноту наших виселенців,— то ј зрозуміјете, чому небагато виграјуть вони ј на нових виселках. Ось напр. яку сумпу картину долі виселенців малюје нам допись з *Миргородського повіту*:

„З села К... більш 30-ти семеї пішли на слободи, на Кубанські степи шукати собі крашчої долі. Позбували вони все за безцінок — землі і ґрунти; знајшлись такі лѹде, шчо дуже покористувались з поселѣан.

Набрались лѹде лиха, поки діјшли до тієї обітованної землі, коли не тут то було. З початку августа вже почали вертатись назад. Шчо ж їх примушувало так швидко до дому тікати? Один з поселѣан розказує:

„Пријшли ми в абхазькиј поселок. Там живуть заслани старовіри. Вони нас стали питатись: „за яку вину вас сѹди послано; от нас сѹди шче при царі Миколаї заслали, та тепер і десьатої части не зосталось — всі вимерли; он гльаньте — тут більш гробів, ніж лѹдеї, тут дуже нездорове повітря“. А сами вони такі жовті та худі, мов з хреста зняті. Ми тут оселились, почали собі строїть куріні, — лісу багацько, води доволі, наші теж багато, тільки хліба ніде сіять, треба розчистити попереду, та гноїу навозити, та тоді тільки вже і можна орати. Бачимо, шчо погано, хліб треба купувати, та все таки не віримо, шчо не було тут степів. Зібрались ми, пішли в гори, шчо б подивиться кругом, чи невидко де широкіх степів. Набрали харчів і пішло нас 6 чоловіка. Лазили скрізь по горах — ніде не видко степів; знаходили де-де місця де були аули черкесів. Біс його знає, як вони вже там і жили: де небудь на такому шпилі притулиться, не мов та птиця; кругом аж страшно дивитись, тільки і видко небо та земљу; тутечки ж кругом і садочок. Так ми ходили, ходили, нічого не знајшли, тільки з півсотні груш назбивали. Так прожили ми з тиждень. На другий тиждень стали нездужати діти і жінки. Шче до того, там часто Черкес у ночі набігає; через те, тільки шчо сонце заїде, зараз поставимо сторожу, таї лягаємо спати. Світить світла не можна, бо він іде на вогонь, виглядає хто је в хаті, та і стрільає туди. Так було в вечері — страх один, аж сумно буває: увесь поселок аж гуде — стогнуть, хворі лежать у пропасниці. Та шче така кльата пропасниця, шчо як затрусить, то так тебе поламає, шчо на другий день, мов побитий лежиш; а далі почне чоловік пухнуть... Бачимо, шчо пагано: лікарів немає, ліків ніде достати, — стали лѹде мерти, так ми даваї до дому. Обчество требує по 25 карбованців за те, шчо випише — шчо його робити?! Ми шче як з дому јшли, то попереду носили двоох чоловіків одібрати місто, заплатили їм по п'ять карбов.; ми б і раді дати, та нічого давати: вже дуже здержались. Пішло нас 7 чоловік у Катеринодар до начальства козачого просить, шчо б нас випустили. Там ходили по канцеляріях, та таки добились до генерала, то шче 19 карбованців з нас узав писарь. Доби-

лись таки до генерала, стали плакати та просить його; він як заходитьсьа кричать: „какој чорт приньос вас сюда, ньегодьяї! Только шляяетсьа; пашлі вон, дуракі!“ Коли це другиј: шчо коло його був, мабуть полковник, або шчо, каже, шчо одпустіть їх, бо там климат нездоровиј. Тоді генерал каже: ступајте собі, „дуракі“, та більш і не явльяјтесь. Як ми сказали, шчо з нас требује обчество по 25 карбованців за те, шчо випустить, тоді він звелів написати, шчо б не сміли нічого брати ј випустили нас до дому. Туди ми јшли усього 4 тиждні, а назад більш 2-х місьаців, і јшли вже гуртом; як у кого вмер хто, то ті ј просьаьт, шчо б не кидать. Зајїздимо куди небудь у село, похвајемо, ј тоді јдем далі ј так скрізь по дорозі zostавили ми слід з своїх трупів. У мене шче в станиці померло двоје хлопців, жінка на дорозі родила, а тепер лежить, як колода опухла, на силу довіз до дому. У другого там умерла жінка і двоје дітеј, а він сам з двома хлопцьама дојїхавсьа до того, шчо вже не міг устати з воза, шчо б перепрыагти коньяку, та впросив чоловіка, шчо јшов з заробіток, шчо б сів на віз та довіз його до дому. Дома ж через тиждень і вмер. Осталисьа тілько 2 хлопці, та ј ті лежать опухлі. Брат мій на силу дотьягсьа: у Ростові покинув і віз, бо коньяка здохла, було трохи грошеньят, так по машині до Полтави дојїхав. У брата діти там померли, а жінка вже на дорозі впокојїлась, сам з душеју тілько ј вернувсь, змоги зовсім не ма, вибивсьа з сил, а тут шче не ма ј пристановишча, родичи виганьяјуть з хати. Та коли б мені хоч трохи одужати, все б таки перебивсьа як небудь “. — Шчо ж тебе заставило јти на посельяне? — „Та так, знајете, шчо ја цілиј вік чужиј робітник, землі не було, податки тьягнуть. Бивсьа, бивсьа,—дај думају, піду на слободи; може там собі знајду шчастьята, зробльусь хазьяїном на вольніј землі. Де які пішли ј багаті, а більш того, шчо бідота. Кобыляцького повіту пішло більш 300 семеј, та всі ј повертались. Там ішли все багаті, тож јїм хотїлось шче крашчого житььята, бо бачуть, шчо тепер усе таке стїсненья“.

От вам і доля робочого чоловіка: половина повмірала; ті, шчо вернулись — хворі ј не мајуть пристановишча. Мабуть вже не поправлять вони ні хазьяјства ні здоровья; підуть вони шче в гіршу невольу до всьаких здирщиків!

Б) МРІІІ.

Не маючи ніякої втіхи в теперішньому життєв'ю, народ у нас все жде, шчо не забаром сгане лучче, шчо *царь відбере усю землю од панів та отдасть мужикам.*

Чутка про це ходить по всій Україні... По деяких місцях льуде почали навіть спродувати ту землю, яка в їх је, бо сподіваютьсьа, шчо все одно скоро кожному хліборобові дарма наріжуть земельміри стілько польа, скілько йому треба. А по других місцях знов чуєш, шчо тої, чи другий чоловік не хоче синові купувати землі „бо, каже, ј так скоро він получить після *красної різки*“.

Звісно, від такої марної надії крестьян самим јім тілько шкода, а користь — жидам, котрі поспішають купувати землю по дешевій ціні.

Про *красну різку* цю з *Полтавщини* пишуть нам ось шчо:

„Давно вже скрізь по Україні јде чутка, шчо землю нарівно різатимуть, ділитимуть між усіма льудьми, шчо буде „*красна різка*“. От же ж у нас у *Лохвицькому* повіті оця чутка вже до того діјшла, шчо заможні льуде починають землю збувати. Је тут містечко *Јусовці* — так у тих Јусовцях кілько заможних козаків, тијејі чутки наслухавшись, вже ј ґрунти своїј попродали жидам, бо жида тују чутку про землю піддержујуть усіма силами, — себ то, шчоб землю дешевше купувати. І справді таки у Јусовцях вони купили землю в козаків по 25 карб. за десятину. Дуже таја чутка пішла по Україні. Јакось, бувши в Кијіві, траплялосьа мені балакати з одним чоловіком з *Смильничини*, то теж каже. Балакали ми з јім багато де про шчо, так случајем зішовшись, — коли він і пита:

— Ви, каже, письменні: чи не чуть чоґо, або чи не ма чоґо по газетах, — чи скоро вже тују землю різатимуть?

— Јаку, кажу, землю? Це ви про размежуваньња чи шчо?

— Та ні, каже, размежуваньња то шчо друге, а то от льуде росказујуть, шчо всю землю ділитимуть по душам, значить так

щчо ј панам і кожному усім на рівно... Так ви мені скажіть, будьте ласкові: як воно справді? бо мені оце, бачте, сина женить треба, так ја не знају, чи куповать јому земљу, чи як? як щчо ј справді скоро вже ділитимуть, то щчоб гроші не пропали, бо тоді ј дурно одріжуть..."

Оттак тепер і скрізь говорять. Тільки погано те, щчо оттак кажучи, лъуде дуже часто всьу своју надіју покладають на царя. „Він би, кажуть, і рад усьу земљу мужикам оддати, та пани не дають! Не дарма у јого стріляють, а як јіде по чугунці не дарма нас на кожну верству по чотири чоловіка виганяють. Тож то все, щчоб пани не вбили!..."

Інші ж трохи не так обертаються до такої чутки про різку. — Всім нам, кажуть, царь дасть землі, та тільки не багато: три аршини вдовж, та аршин у ширш." Себ то на труну.

А то щче ј инше буваје. Трапилось мені балакати з одним чоловіком:

— Тут у вас, кажу, куди не глянеш, все панські та панські степи.

— Сама панська земља, лъудської не ма.

— А в тебе багато землі?

— Скільки оком гляну, то все моја. Ја дворовиј, так мене вигнато... Сказать так—рубця панського не бачив!

— Ну, як же, кажу, лучче тепер чи тоді було?

— Е, благодарить бога небесного, тепер ја чоловік вольниј, тепер вже хоч ніхто мене за собаку не проміньяје; хоч јісти нічого, а все таки ја чоловік вольниј: віддав подушне, та ј ніхто ј не јди до мене! А все таки лучче, як би земља була! Підождемо, може як не ми, то хоч діти наші не знатимуть лиха... Щчож, царь хоч який чоловік, а проти сили нічого не вдіје. Он, балакали, балакали про вољу, та таки ј вијшла; тепер балакають про земљу, то таки колісь вона буде наша.

А часом трапляються такі лъуде, лихом прибиті, щчо навіть за кріпацтвом жаліють. Питајусь ја оце раз у одного старого чоловіка:

— Чого це ви на старості та в најмах?

— Так, каже, землі не дали!

— А хазяјство је?

— Хата та ј годі.

— А хазяјка та сімја?

— Не ма хазяјки, а сімјі тільки одна дочка 15 год, дома сидить... За панів лучче, каже, було. Тоді було за мене ј подушне заплатять, і одбагнуть, і обувають, а тепер усе сам! Тоді лучче було.

— А як би вертали в кріпацтво—пішов би?

— З радістьтью!...

Не знају, чи од сердця казав оце стариј, чи, може, так ману напускав, бо ја в сертуку був, а в нас страх як сертука бојаться.“

Про те, шчо царь хоче дати земљу крестьянам, знов таки говориться в дописі з *Черниговичини*.

„Људьям тепер тілько ј зосталось одно втішеньня, шчо скоро скоро земля знов буде ділиться між ними нарівно — ј панська, ј мужицька. Поголоска сьа пішла тепер скрізь по всім повітам і навить по обидва боки Дніпра. Балакають про це на сто ладів. Хто славить, шчо царь, одібравши од панів землю, роздасть јїї лудьям по сім десятин на душу, а хто — шчо по десять, је ј такі, шчо, кажуть, роздасть він по тридцять.“

Се діло, почав один стариј і бувалиј скрізь козак, ведеться вже давно. Шче як мав царь пускати лудей на волю, то зібрав усіх важних панів і сенаторів і спитав јїх:

— По скілько ви думајете одпусити на душу землі; моја думка дати по 30 десятин на сімју.

А сенаторі ј кажуть:

— Буде з јїх і по три десятини, бо як дати по 30, то ј нам не стане.

А царь тоді јїм і каже:

— От так же ј вам колись буде!

От же тепер воно саме ј настаје; по всьому видно, к чому діло jde.

Ажеж і перед волеју було так: як тільки хто заікнеться, шчо скоро царь одбере лудей, так зараз пани пристау в уши; пристав біжить, бје, вјаже, в острог сажа, а протє нічого не помоглось. Так і тепер: тільки скажи про землю, зараз пани кричать: „брехня, то дурні луде, не можна тому статьсяа...“ Треба трохи потерпїть, воно вијде“.

Один чоловік *Миргородського* повіта із села П., бувши проїздом у нашому селі, розказував, шчо в јїх вже ходила з прошеньням про землю одна жінка до великого князья; так тој сказав: „не хлопочи, голубко, ј не втрачайсь, скоро земля всьа вам буде. *Ждїть жданого, воно скоро, скоро вијде*“. Слова: „ждїть жданого“ розходяться повсьуди, глибоко западають у души лудей і дають јїм велику надїју ј віру в те, чоґо вони ждуть і бажають.

Один чоловік *Новозибковського* повіту Черниговської губ., проїзжаючи через наш повіт, розказував, шчо скоро вијде од царя бумага, шчоб дати панам по сто десятин на душу, а остатнью землю поділити між лудьями по душам. Луде слухали,

слухали, а потім один і каже: „брехня, не може статсьа се, бо як дать панам по 100 дес., то їх чорт не візьме, а нам знов таки не стане. Може льудім по сто, а решту вже на панів поверне!“ Всі, шчо слухали, згодились на се.

Багато је льудеј, котрі мали куповать земљу, та тепер не купујуть через те тільки, шчо вона ј так скоро јім вијде, так дурно гроші пропадуть. Одного козака пришлось нам спитать, на шчо він свіј гај пльундрује? гај шче молодіј. „Хиба ж не звісно, одказав він, шчо ось швидко будуть ділить усьу земљу по душам, то може міј гај припаде кому другому; ја јого лучче тепер зрубају“.

З Черниовщини ж пишуть і про те, як пани недовольні чуткою про цю красну різку.

„У нас все чутка јде, шчо будуть земљу на душі ділити.... Якось ја јіду з своїм паном, у котрого ја зучером, та ј питају:

— Чи то правда, шчо будуть од панів земљу одберати та на душі ділити?

— Брехня, каже. Та шчо б ја, своју земљу оддав! не діждете!

— А як же, пане? Аже ж ми були колись панські, а от царь зробив тепер инше.

— Е, то друге діло.

— Як же друге діло? Аже ж *у ваших крепаків була колись жіхня земља, тепер зроблено вже так, шчо вона не жіхня, а ваша.* *) Так чому ж ваша тепер не може упјать жіхнеју бути?

Замовк міј пан і вже більш ніколи про те не прорікав нічого“.

В дописі з *Тарашчанської повіту* розказујетьсьа ј через шчо *всьу земљу ділитимуть між крестьянами.*

„У нас на Поросьєу в остатні часи ждуть льуде јакіјсь милості од царьа. На јого покладајуть всьу надіју.

Літ з двадцять пјать назад у нас пішла чутка, шчо царь записав усіх у козаки. Ну, та ј дали ж тоді всім за тих козаків: јак шчо вірити медикам, наче б то најважча мука чоловікові смерть од різок, — так наші чиновники зробили тоді по вченому, јак виганьали з голов наших сельан думку про козаччину.

Козаччину вигнали, але віри в царьа не змогли вигнати: то пани, кажуть у нас, знушчајутьсьа над нами, а царь нам добра хоче.

Почалось польське повстаньня. Кинулись мужики вјазати

*) Звертајемо на ці слова увагу тих, хто стојіть за свьатість власности.

панів та воювати з повстанцями, — думали, шчо царь їм за це дасть панську земљу. Засмирили ляхів, приньались за мужиків: різками на шкурі розмірjali їм земљу.

Але віри в царя знов і тепер не вигнали з мужиків: то пани, кажуть, знушчаютьсьа над нами, а царь нам добра хоче.

А тепер знов пішла нова чутка між лядьми. Кажуть, царь заборонив жати панські хліба; нехай мовляв, сами пани жнуть. От тепер, кажуть, пани сами поодають нам земљу, бо сами, звісно, не жатимуть.

Певно ж знов прийдуть з різками навчати ј за се“.

Трудно сказати, чи та віра в царя стара ј закорініла в наших селян, так јак і в московських, чи тільки зародилась у них з часів царя Александра II, котриј з початку таки справді шчось хотів по својому доброму зробити дльа крестьян, касујучи крепацтво, — а тільки часом ця віра в царя вкладајетьсьа в чисті казки. Такі напр. думки про царя в Чигиринщині, котрі страшенно пошкодили тому дльа теперішніх часів доволі великому бунту, јакіј був в 1874—75 рр. в тій стороні ј про јакіј росказано в „Громаді“ II т. 293—296 і котрі навели декого з київських соціалістів рссійських на нешчасливу думку заложити на них повстанську „таємну дружину“, (товариство), — јак про це скажемо далі. Приводимо ці казки так, јіх списав один з тих соціалістів.

„Мужики вірили, шчо царь тьагне јіх руку ј хоче їм добра, так, јак вони јого розуміють. (Царя — прихільника до мужицтва — пани тричі хотіли звести з світа). Тільки царь не зна, шчо чиновники обіжають народ; вони не допускають до јого мужицьких ходатајів (посланців), шчоб царь не провідав про неправду начальства ј про те, јак вони ховають од лядеј царські указы, а читають видумані самими ж чиновниками. За царьом приставили пани міністра, котриј, шчо б царь не задумав на користь народу, — дають знать сенату; а сенат усе по својому переіначује указы на користь панську.

Відцільа склалась така легенда:

Дуже не легко до царя добратьсьа: все через тих же панів, та чиновників; треба пускатьсьа на всьакі хитрошчі. Один ходатај спізнавсьа з царським кухарем; заховав він мужика десь у кухні. Проходить јакось сам царь мимо тійі кухні, а кухарь і вивів до јого ходатаја. Тільки шчо мужик став витьагать із за хальави своју бумагу, царь крикнув: „привзать сьуда міністра, хай візьме прошеніје ј приставить до мене!“ А в міністра завсігди в рукаві је кілька прошеніј, ніби-то од мужиків, алеж він јіх сам понаписував. В тих прошеніјах мужики начеб-то просьять од себе, шчоб царь јіх знову отдав панам у кріпацтво.

Узяв міністр од ходатаја бумагу, а замість її подав царю свою, шчо написав сам. Прочитав царь і розсердивсья: „возьміть, каже, того мужика і посадіть лишень його в тьюрму; він не ходатај, а обманщик: не можуть мої вірні льуде проситьсья знову панам у кріпацтво“.

„На царя пани вже давно зуби точать; случилось раз, шчо в Петербурзі зоставсья тільки царь та царицьа з малими дітьми; а великих князів не було: Михајло—на Кавказі, другі по другим місцям порозїздились. От якогось ранку каже царь цариці: „треба сьогодні їти в сенат. Як не вернесь через годину, гадај, шчо певне зо мною не благополучно; а коли і через дві години не вернесь, тоді вже хоть і панахиду по мені прав!“ Минула година, — не ма царя. Біжить царицьа в сенат і пита первого салдата, шчо стоїть на часах: „шчо в сенаті робитьсья?“ — Та шчось, каже, не добре. — Вона до другого, — і тој теж відказує. Вона до третього, а цей уже так прьамо і отповідав: „пани, каже, царя мучать“. Царицьа мершчїј біжить до главнішого машиніста: „чи зробиш, пита, таку машину, шчоб за одну годину за Михајлом на Кавказ справилась? Таку то награду получиш“. — Можу, каже машиніст. Зараз приньавсья до роботи. А леж кльаті пани таки про це прочули, — вбили машиніста. Доробив машину його помішник. Привезла машина Михајла; він зараз у сенат. Ввішов і бачить, шчо царь упав перед панами на коліна і молить їх, шчоб його не вбивали. А пани на царя з ножами нападають: „оддај, кричать, нам усю землю, та льудей в кріпацтво“. Як угледів це Михајло, звелів зараз усіх панів у вікна повишвирьать. — І це справді так і було, — прохожі льуде розказували.

Усі царі нашому царю вороги, тільки один китајський з ним дружить.

Якось сиділо де кілька царів, — чај собі роспивали; та і заспорили чогось із нашим: „ми, кажуть, на тебе војноју підем і все твоје царство зведем“. Встав тоді китајський, та як трісне кулаком об стіл, аж стакани порозлітались: „не дам, крикнув він, свого друга, білого царя, вам в обідю! В мене сто мілліонів војська, — всіх вас розібју“!

Царь зна, шчо всім мужикам потрібно більш землі, чим вони її мають. От і хоче він повеліть наділити крестьян по 5 дес. на душу і так, шчоб земля считалась за цілоју громадоју, а не за кожним хазьаїном різно (участки). Але міністр завирьа царя, шчо мужики бажають участкового обладуваньня землеју, а не громадського. А царь таки дума, шчо то не правда: от вони і заспорили. Царь далі каже: „перепиши всіх, хто хоче

землі „на душі“, а хто на участки,—і як будуть такі, шчо стоять за участки, то ја тобі їх подарују“.

В тој час, як лъустраціонні комісії стали принуждать лъудей підписуватисья під актами, котрих чигиринці приймають не хтіли (бо по тім актам земля нарізувалася їм на участки по 9 і 12 дес., а не по 5 на душу) то про між ними ходила така думка: „міністр хоче підвести нас собі в кріпаки, через те ј силује нас писатисья на участки“.

В маї 1875 р. приїхав в с. Шабельники губернатор (Гессе), зібрав громаду до волості ј пита: „как ви смьєтєтьє нье хатьєтьє участковаго надьела, јєслі вам начальство так вьеліт?“ а мужики јому в отповідь: „ми не хочем бути під міністром, бо вже добре знајем, як то бути під панами“. От як вірили чигиринці, шчо царь і справді „побивсья об заклад“ з міністром.

„Задумали Чигиринці јак небудь добратисья до царья, шчоб дать јому знать, јак чиновники ховајуть од лъудей јого указы, а видумујуть свої ј вијавляјуть їх за царські, і шчоб пожа-літисья царю на те велике здирство, котре над јого народом чинять чиновники-пани. Послали ходатајем Хому Прьадку: це був голова-чоловік та шче ј характерник. Але ж і Прьадці не пришлось самого царья побачити: дуже вже стережуть јого пани. Спіткав десь Хома принца Едінбурьского ј розказав јому, за јаким ділом прибув він до Петербургу. Едінбурьскій і каже: „отдај мені твоју бумагу, а ја јіјі до царья доставльу: мене панам не встерегтисья, а шчоб ти вірив мені,—дам тобі росписку, шчо ја взяв од тебе твоју бумагу“. Написав Едінбурьскій росписку, та ј розірвав јіјі на дві половинки: „на тобі одну половинку, а другу ја передам царю. Јак царь тебе потребује до себе ј побачить, шчо твоја половинка приходитисья до јого, то ј буде вже знать, шчо ти ј јєсть тој саміј Хома Прьадка“. — Ми сами бачили клаптик тіјєјі росписки ј три печаті на ніј приложено, казали чигиринці.

Чигиринці думали, шчо царь, заповучивши от Едінбурьского јіх прошеніје, приїде до јіх сам, учинить суд над чиновниками, шчо порозорьали лъудей, і впорядкује јіх сивру так, јак вони того хочуть. Тілько шчось царь не јіде. Надіја стала пропадать і закінчилася такоју легендоју:

Раз јакось Едінбурьскій гульав з наслідником, тај похваливсья, шчо маје прошеніје від чигиринців до царья. Наслідник видурив у Едінбурьского бумагу, шчоб тільки ніби то прочитать; алеж мершчїј взяв тај пошматъував јіјі на дрібні клаптики; наслідник, звісно, панську руку тьагне. Так царь і в вічі не бачив прошеніја від чигиринців.“

На хисткій підвалині подібних думок та казок кілька щирих прихильників громадського повстаньня крестьян за тим, шчоб усю земљу собі забрати, — задумали поставити правдивий вже бунт чигиринців. Тільки ж до бунту не дішло, — бо ще раніше, ніж впорядкувались до нього крестьяне, — проводирів їх вхоплено і посажено в тюрму. Чи розігнало це туман мрії чигиринців і надію їх на царя, допевно невідомо. Як же розвіалась одна з мрій крестьянських, про котру розказано вище, про це пише нам той лист, шчо напечатано передпоследнім.

„Писав ја вам, шчо на Поросььї луде похвальалисья, начеб то не будуть жати панам...

Поліція, мировіј і пани шатнулисья по селах та начали льякати лудей усьякими московськими страхами, а најбільш тим, шчо „до смьертї засьчьом“. Почухали луде потилиці та і пішли жати по прежнему, бо в нас урядникам мужик ні в чім не дімає віри, а в однім тільки вірить, і господи! як вірить: це коли вони обіцьають „до смьертї засьчь“.

Може бути, а то і напевне, шчо крестьяне стали на тому, шчо це так „пани на цей раз заподїяли, шчо не по царськїј волї стало“, — і перенесли своју надію на далі. В усьякім разі крестьяне, як кажуть, „покорились факту“. Јасно, шчо мріја, шчо царь, то б то старшїј пан, і чиновник, за них руку держить, — і шчо коли не тепер, так не забаром він таки поможе мужикам, — јасно, шчо така мріја робить те, шчо крестьяне згожуютьсья *потеріти шче трохи* те лихо, котрого б вони инакше не зтерпіли. А потроху таке терпіньня стаје привичкоју, а мріја так мріјеју і зостајетьсья.

V.

ПРОБИ ПОВСТАНЬНЯ І ТОВАРИСЬКИХ
ПОРЬАДКІВ.

При тому бідуваньнї, в якому живуть крестьяне наші, було б дивно, як би вони все вже терпіли, шчо з ними витворьяють пани і начальство. Часами терпльачка лопаєтьсья, і тоді настають бунти. Через ціле ХІХ столітьтя проходить ряд таких бунтів на Україні. Вони маі же ніколи не доходять до прьамого нападу на панів, чи начальство, — а найбільше бува так, шчо мужики тільки *не хотять робити того, тчо їм велть і при тому по більшій часті думають, шчо того не велть, і закон, або царь*. В цьому одна з причин, через шчо з тих бунтів не виходить маіже ніякої користи, навіть іясности думок у мужиків про те, на кого і на шчо їм надіятись, або не надіятись. Цю іясність думок могли б внести серед мужиків письменні народольубці, — тільки доси ні в одному сільському бунті (окрім того чигиринського, котриі ми згадали вище) — не видно і сліду тих письменних народольубців. Іх у нас і за мало, і трудно їм підступити до народу та і не вміють вони до того взьатись. Звісно, шчо мужики послухають з письменних тільки того, кого вони знають, — хто жив з ними, ділив з ними працьу, або ставав їм у пригоді своїм розумом, наукою, працею.

Про бунти сільські в загалі пишуть мало, — навіть багато з них проходить без усякого спомину в дописях і газетах. Тільки ж, здаєтьсья, шчо де далі, бунти ці стають у нас все частіші, — а надто в першу половину 1880 р. одбулось багато бунтів по всій російській Україні. Ми не маємо про них власних дописів, а знаємо про них тільки з газет, і через те поговоримо про них в дальшій розділі. Тут же передамо дописі про бунти, шчо одбулись трошки давніше і в котрих теж де де видно, як проміж селянами пробиваєтьсья думка, шчо правди нема ні в якому панстві і начальстві, і у самого царя, і шчо треба б уже було виступити проти них усіх.

„Одного року пришлося мені їхати через село Баланівку Подольської губ., — пише наш товариш, — і так як сонце звернуло вже на полудень, то ја зостановився тут попастися коней. Не далеко від корчми — *комітет*, де бува сільський сход. Ја попав як раз на сход. Ставши не далеко від місця схода, ја став прислухатись, про шчо там говорять, але нічого не міг розібрати, бо вся громада гомоніла; — було тільки чути: „ні, братці, не треба соглашатися.“ Так ја стојав скілько хвилин, коли ось дивлюсь, jde якийсь чоловік:

— На шчо то громада не хоче соглашатися?, — питају ја цього чоловіка, підзвавши його до себе.

— Та це, бачите, пане, діло таке: примушујуть нас, шчо ми согласились зробити з паном розділ поля, а ми не хочемо, бо тоді нам буде зле.

— Чого-ж воно буде зле?, — спитав ја його.

— А того, шчо ми поки не розділились шче, то маємо випас на панській толоці, ј пан не сміје нам не дати цього випасу, бо, значить, такий закон; а як розділимось, то тоді ј пропав наш випас. — Ми це бачимо по других селах, де мужики согласились на розділ, а тепер бунтујуть, шчо пан јім випаса не даје і як попаде на своїј половині мужицьку скотину, то дере по 2 карб. за штуку. (Може чули за Чечельницьке діло!). Бунтујуть, бунтујуть після того, як согласились на розділ, та з тих бунтів чорт ма нічого, бо пријдуть москалі, дадуть јідному, другому по тој бік штанів, то ј перестануть... Терплять потім, та нічого не вдієш, не треба було соглашатися. Та шче от од чого ми не хочемо розділу, бо пан луччу землю зоставља при собі, а нам даје кепську, хоч правда, доплачује карбованців 300, та шчо в тих грошах? Вже шчо не робить пан, шчо ми согласились, та не може нічого вдіјати: він і волосного старшину, ј старосту підкупљаје та підпојује, ј вишче начальство *просить*, але ми таки на своїому хочемо поставити, бо себе скривдимо.... Ну, прошчавајте, пане, треба јти до гурту, бо онде начальство јде“.

Справді виднілось курьаво, а там незабаром пријїхав мировіј (јак опісля мені сказали) і якийсь чиновник з губернії. От ја став прислухатись, шчо вони будуть говорити... Мировіј не кричав на народ, а тільки вговорював, та ј то, видно було, з неохотоју, але те друге начальство дуже шчось кричало: „Ви такі, ви сьакі, та ја пришљу до вас москалів і т. и.“ — Громада загула: — „Ми маємо своїх москалів, та в нас је коси ј сокири, москалів не бојимось, грабувати себе не дамо.... Годі вже збиткуватися над нами!“

Довго, довго кричало начальство, а на кінці крикнуло: „Ви

падльєци!“ та рушенько вскочило на бричку (мабуть бојалось, шчо битимуть) і попросило мирового сідати та јіхати, бо „з гадьуками, каже, ј падльєцамі нічьево не сдьєлајеш.“

Тоді громада знову загула: „ні, ми не подлєці, бо стојімо за правду, а ті, шчо хотьать нас грабувати,—подлєці!“

Начальство појіхало, а скоро за начальством і ја поплентавсь в дорогу.... Не знају, чи вдалосьа баланівським льудім відстојати себе, а в мене дуже радісно билось серце, коли ја слухав, як гарно стојала громада за своје праве діло. Коли шчо почују об цім ділі, то напишу.“

З Черниговської губернії пишуть:

„Між лісами Черниговщини, в Борзенським повіті је село Вишнівка. Одсторонь від трахтів великих, між лісами, багнами та болотами захистилисьа сельане Вишнівки ј живуть собі, як сами знајуть. Мужиків у Вишнівці до 8000, а панів не ма ј заводу: поки льуде були в кріпацтві, то між јіми жив управљајушчіј, а јак прочитали вољу, то ј він шчез. З того ж таки часу, з 1861 року, льуде почали працьувати сами на себе ј додумалисьа, шчо ні за шчо платити царських податків і постановили не відбувати а ні јаких повинностєј. Урядові це не подобалосьа дуже, — ось і зјавивсьа в Вишнівку мировиј, зібрав громаду ј почав јім по пучкам викладати, шчо так не можна,—шчо царєві царське,—хоч вроди, а дај. Льуде слухали з увагоју, мовчки, ј ніхто ј слова не пикнув навпаки. Зрадів мировиј, питаје: „Так згожуетесь платити?“ „Ні“, одказала громада. „Дачом же не платити?“ „Бо јак би було за вішчо, то ј платили б. А то за вішчо платитимем? За земљу?... Хиба ж земља царська? Хиба царь јіјі сотворив? І нас, і земљу сотворив господь; і ми божі ј земља божа, а не царська; то ј платити царєві не ма за шчо. От і все!“

Мировиј сердитьсьа, починаје гримати. Тоді льуде починајуть з јого глузувати. „Грицьку, а Грицьку! Та ја на јармарку в Ніжені бачив точнісінько такого јак оцєј в кумедіјі показували... Там він навприсядки танцьував! А винеси, Грицьку, своју скрипку, та вчисть јому козачка—зобачимо, јак спритно танцьује“. Мировиј лајєтьсьа, а Грицько до јого: „а танцьуватимеш? То ја піду за скрипкоју, це не далеко“.

А то шче појіхали було земльоміри земљу межовати. Льуде почали јіх просити, шчоб јіхали, звідки пријіхали, шчо јім нічого тут робити. Тіж не слухајуть. „І на вішчо нам ваше мірьаньња? ми ј сами знајемо свої межи, ј за це в нас зроду не буваје ніјаких спєречок!“ Земльоміри все ж таки не слухајуть. Тоді сельане задумали таки јіх вижити: робітників не давали а ні

їдного; не тільки не давали даром харчів, а навіть і за гроші не давали ж шматочка хліба. Тим часом недојом виростав та виростав, бо податків не платили. Почав становіж најізжати в село, збирати громаду, та вмовляти, шчоб платили гроші; а луде одказујуть їдно: „не платитимем, бо ні за шчо!“ Почав становіж страхати грабунком.

Сельане поставили вартового з того коловорота, звідки мусив јіхати становіж,—јак раз јак за татар. Тільки вартовиј заглядить здалеку станового, зараз біжить по селу ј кричить: „Становіж! становіж!“ — Точнісінько јак за татар. Зараз луде ховајуть усе, шчо можна сховати, а худобу женуть у ліс; чи не так же було за татар? Најїздило начальство ј з окружними москальами. Зібрали громаду ј питалисьа: „принесли гроші?“ „Јакі там гроші?“ „А податки?“ „Ні!“ „Чом же ні?“ — „Бо ні за шчо платити, то ј не платитимем!“

Після цього починається катуваньня лудеј. Навезуть вози різок і починається!... Мучать лудеј јак і татари не мучили. Бјуть їдного за другим без усьакого милосердя, ј кожен під різками кричить: „платитиму! помилујте, платитиму!“ Кричить, поки не обезпамјатіје. Тоді змучениј луд знову збирајуть у громаду ј приказујуть: „несіть же гроші!“ А вони знов своје: „ні, не платитимемо, бо ні за шчо!“

От таке то діјалосьа аж до теперішнього часу, ј ніхто про це не писав у газетах, — через те мабутъ, шчо описували все лютість турків над славјанами, то не було місцьа в газетах.

Недавно царські спаци надоумилисьа: заньали облавоју худобу в лісі ј забрали. Земльу објавили оддавати в аренду, а сельане хоч пухни з голоду.“*)

Допись з *Черноморщини* показује, шчо вже ј тепер, јак луде опрутьсьа проти начальства доволі великоју купоју, то вдајетьсьа јім хоч трохи поставити на својому.

„До 1869 року, јак шче Чорноморщина (тепер частина Кубанської області) поділена була на округи, Полтавська станицьа мала далеко більш ваги, ніж другі чорноморські станиці, затим шчо вона була тоді головноју в одному окрузі (в Таманському), мала окружну школу ј усе окружне начальство. Потім, јак замість округів стали у нас повіти, уїздним городом зробили вже Темрюк, перевели туди ј окружну школу, назвавши јїї уїздною, а Полтавська зрівнялась з останніми станицьами.

*) Цьа допись трохи нејасна. Не видно, про јаких крестьян іде розмова: про панських, чи про казенних.

В 50-х роках у Чорноморщині, по наказу начальства, одміривали јуртові (це б то обчеські, або станишні) землі. Біля Полтавської були тоді великі плавні (болота з очеретом), і через це в її јурт доброї землі ввійшло дуже мало супроти других станиць.

В 1871 р. стали вводитись у козаків нові порядки.

Почали знов одміривати землю, тільки вже на инший лад: панам окрімно од јуртових земель в осібну јихню власність. Тим часом, дякуючи праці полтавських козаків, јих плавні зробились најдобрішою землею від усього јурта. Полтавці тепер ні за шчо не хотіли дати участків панам, не тільки чужим, цеб-то тим, котрі не жили в јихній станиці, а ј своїм, здајучись на зајавку землеміра, котра зроблена була годів за 20 до цього, шче в першу межовку, про те, шчо в јих мало землі. І справді, хоч плавні ј стали тоді здалі до хліборобства, але-ж вони до 71 р. орали ј ту частину, котра визначалась тепер панам, не гльаючи ј на те, шчо ця частина була дальш од јихньої станиці, ніж остання јуртова земля ј нічим не різнилась від неї по ґрунту; значитьсьа јім без неї не можна було објітись. Окрім того на це показује шче ј те, шчо в Полтавській зовсім трохи переселенців, тоді јак у кожній другій чорноморській станиці јих мало шчо не третья частина.

Після того, јак објавили межуваньна, Полтавці не покидали орати панські участки, хоч це ј дуже забороньалось начальством. Далі вони стали одрікатись вислати 49 семеј на оселю (за 160—170 верст.) у Јасенську ст., котра тоді закладувалась із таких же саме посельан від других станиць, за недостакою јуртових земель (в Полтавській налічується 2299 м. і 1999 ж.). У цей же саме час полтавські неслуживі козаки не зхотіли платити у вієско грошей, котрі з јих вимогались по закону. Окрім того станишне обчество не слухало наказів ујїздного начальника; звісно, дльа цього треба було згоди станишного отамана, затим шчо инакше ујїзний начальник знав би, јак справляють јого накази.

Јак тільки Полтавці відмовили вислати льудеј у Јасенську, ујїзний начальник Калера (чорноморець) порішив, шчо станицья бунтује ј шчо треба привести вієско. В третью годину ноці під 23-їј день березіля (марта) 1873 року одного чорноморського пана кликали до начальника одділа (ујїзний начальник — административний урядник, а начальник одділа — воєнний), і тој нишком припоручив јому јак мога скоріше појхати в Кримську станицью ј привести відтіль батальон москалів (1000 ч.) і чотирі сотні козаків (600 ч.). Пан зараз же поскакав у Славјанську станицью і там довелось јому почути, јак на питанья одного

козака: „куди біжить пан?“, кучер одказав: — „за вієськом, стрілять Полтавську“. — Народ уже знав про таїні наказ.

У ночі під 25 берез. в 11—12 годині батальон і 4 сотні козаків підійшло до Полтавської. Три сотні обступили станицю, а батальон і останню сотню розставлено серед церковного пляцу. Як вієсько входило, льудей на вулиці зовсім не було, бо вієско јшло як мога тихше. Першими цю ніч було заарештовано девјатеро дідів, котрі сподівались, шчо старість јїхня повинна оборонити від утисків начальства, ј тим то не бојались прьмао заявляти перед начальством своју недовільність. Не ждучи такечки арешта, але знајучи, шчо буде в ночі під 25 березн., ці діди спокіјно zostались дома, *) тоді як де-котрі молодчі, але шче більш завзяті, ніж діди, сховались. Јїх шукали по всіх хатах. **) Головних було двоје, козаки Криштона ј Мірошник. Першиј — літ 30, вчивсья в окружніј Полтавськіј школі, службу скінчив за Кавказом. У 1869 році він вернув у Полтавську ј тутечки за свіј розум і добріј норів шанувавсья навіть між своїми супротивниками, тоб-то між тіјеју мало шчо не десьатоју частиною ј Полтавців, котра не хотіла бунтовати. Він був виборним станишним казначејем і разом збіршчиком сижньових грошей з городовицьких дворів (повина поселенців за право оселі в станиці). Народ ховав Криштону ј Мірошника ј на вимоганьна начальства назвати зачинщиків одказував усе, шчо ніяких привідців у јїх не ма ј шчо діло ведетьсья всім обчеством. 25-го берез. усім Полтавцям заборонено виходити на вулицю; навіть тих, котрі јшли до утрени, зарештовувано. Церков замкнули, поставили до нејї сторожу, ј так вона простојала аж до травня (маја), поки не пријїхав чорноморськіј генерал Попка. Ніхто не говів. Паски свьятили серед пляцу. За мертвими завше јшли оружні москалі, ј козаки з цього не мало глузували. Шинки з 25 берез. теж, поки не пријїхав Попка, були заперті. Усьакі збори забороньались; не можна було навіть чоловікам 2—3 зіјтись до-купи, — јїх зараз розганьали. А вієсько розставлено потім так: на пляцу поставили москалів, від него скрізь по всіх вулицьах порозставляли бекеші (по пісьменному пікети, — це сторожеві купи, кожна із 4 або 5 конних козаків) і станицю обвели теж бекешами. Кожніј, хто хотів вјїхати в станицю, повинен був ждати під неју офицера з головного караула ј јого під конвојем гнали в станишне правленіје, а відтіля вже јого

*) 26 берез. в ранці вони були спроважені в Катериндарську (Јекатериндарську) тьурму.

**) Замість јїх знајшли одного діда Шевченка; јого теж спровадили перше в Катеринд. тьурму, потім в Оренбургськіј крај і на дорозі гуди він умер.

пускали, куди йому треба було, а хто хотів виїхати з станиці, тої мусив брати в станишному правленії квіток і тоді тільки його бекеші пропускали, але потім знајшли це не спідручним і всіх хотівших виїхати із станиці зібрали цілими кучами і такечки випускали звідтіль. Біля арсеналу і порохового парку за станицею був особливе здорові калавур.

Як шче вієско не входило в станицю, звелено було вивести, наче б-то на межівку землі, всіх оружних конних козаків як з Полтавської, так саме і з сусідніх станиць. Козаки знали на шчо їх виводили, тим більш, шчо через три дні після 25 березінья їх вернули до дому. 26 березінья начальство змінило вибраних обчеством станишного отамана, урядника — Чорного і його помішників, а замість цього зробили отаманом одного москаля, старого осаула Јевсіјева*) і дало йому вісім чоловік помішників (чорноморців). 5-го квітнья (апріль) приїхав у Полтавську наказній отаман (начальник краја) Цакнья. Як вїздив він у станицю, ніхто не смів бути на вулиці. Прибїг він у вечері. А на другій день вранці, в дев'ятій годині, на мајдані зібралось вієско і Полтавці. Поздоровкавшись з вієском, він пішов до народу, йому на зустріч виїшов урядник Сотниченко з хлібом-сіллю. Цакнья його прогнав. Потім грізно почав лајати Полтавців, пообіцяв розіслати їх на селю по другим станицям і навіть звести і саме меньнья Полтавської. Далі визвавши тих, котрі подавали жалобу В. Кн. Михаїлу Миколајевичу у Славянській (або як кажуть у нас, на Копилі) а коли він нічого не зробив, збирались жалітись до самого царя. Цакнья спитав їх, чи пересказували вони обчеству, шчо одповів їм Вел. Кн. Михаїло. — „Пересказували“, мовили йому.***) Вилајавши на послідок тих 49 чоловік, котрі не хотіли переселятись у Јасенську, Цакнья звелів вієскові розігнати народ.***) Потім начальники стали звирьати обческі гроші і знајшли всього тільки 50 карб., тоді як допреж цього завше було далеко більш. Гадали так, шчо мабуть Полтавці чималенько заховали їх, за тим шчо вони знали про всі накази начальства. У вечері того ж таки днья Цакнья виїхав.

В цей саме час Криштопу і Мірошника шукали вже за 60 верстов від Полтавської. Частина приведеного в Полтавську вієска једналась нишком з Полтавцями. Окрім того недовіль-

*) Він родивсь в Торському краї і жив по сьу пору за Кубаньню.

**) Депутати від Полтавської станиці подали великому князю Михаїлу, як пробїгав він через слав. ст. в 1872 р., прошеньнья об тім, шчоб добавили їм землі і одмінили неслуживий разряд. Михаїл, звичајно, прогнав їх.

***) «Хто це такі? Кажали, шчо отаман приїде, а воно якісь москаль», міркували Полтавці після схода.

ність проти начальства була теж і в усіх сусідніх станицях. В одній навіть почалось такеж непослуханьня, як і в Полтавській, але там станичним отаманом був пан, котриј зараз же схопив најбравіших козаків і одіслав їх у Катериндарську тюрму, і так спинив смуту. Через місяць прибіг у Полтавську якијсь генерал Свистунов. Він був у станиці три дні. Спершу вмовляв обчество вгамуватись, обіцяв за його поклопотати, і слав до церкви благати бога, щоб тої поміг йому схаменутись. Але, як побачив, що Полтавці не покидають домагатись свого, він почав цупко лајатись. І як зібравсь схід — вдруге, вієско грізно обступило його і тут багацько де яких козаків попадало на вколішки. Уїзній начальник почав тоді читати по бумазі прозвища найбільш завзятих козаків, а скинутиј станишній отаман і його помішники виводили їх з гурту. Тільки, як повитягали вони всіх поменених на листі, уїзній начальник сказав до їх: „А ви ж чого стоїте? ідіть і ви до їх!“ — Усіх оцих, без малого не 80 козаків, зараз же, навіть не давши їм чого небудь узяти з собою, під конвоєм погнали в Мајкопський повіт. На цім сході жінок не було, і більша частина їх опісля тільки почула про долю своїх чоловіків. Але скоро начальство начало і їх виселяти, не давши навіть часу зходно продати своје добро.

В кінці травня (маја) в станицю прибіг другиј генерал, — Попка. Він зараз познімав бекеші, відчинив церкву і дозволив лядьмам робити на степу. Але ж з панських участків вієско збрало весь хліб, котриј тамечки посіjali Полтавці, і начальство потім продало його, тільки куди дівались гроші, — незвісно. Попка, як спершу і Свистунов, почав теж вмовляти Полтавців утихомиритись і обіцяв випрохати помилуваньня Криштопу і Мірошнику, як шчо вони самі зявлятьсья до начальства. Полтавці ж, хоч і згодились на його речі, але все ж таки не покорились. Теж саме і Криштопа і Мірошник не зявились.

Напоследок у Полтавську приїхав Кармалин, новиј наказниј отаман, змінивши Цакню (последнього, кажуть, прогнали за те, шчо не вмів унорати полтавське діло); і цей знов силкувавсья угамувати Полтавців солодкими розмовами, але все було марне. Потім він (не звісно чого) поїхав у Јалту. Вертајучись відтіл, він забіг другиј раз у станицю і привіз з собою одставного москаля, котрого Полтавці одрадили до царя з жалобою. Москаль сказав їм, шчо царь одвітив на це теж саме, шчо і памісник Михаїл, як пробігав через славјанську. Але Полтавці не јмуть віри москалеві, кажуть, шчо він не зявлявсья до царя, а, мабуть, встрівсья в Јалті з Кармалиним таі вернувсья з ним до дому. Це вже був другиј посланець до царя, а пер-

шого (одного урядника) вони одрядили шче в квітні тижнів через два після 25 березіля, тільки його біднягу піjmали в Jeйскому городку. 11 жовтня (октjабря) зловили Криштопу j Мірошника, бо најшлись таки, спасибі їм, шчирі довідчики. Між бумагами, котрі були в Криштопи, знаjшли чорнову жалобу до царя, лист від закубанських поселенців і вjєськове положеньня 71-го року, на котре Полтавці покладали право свого вимоганьня. Народ сподівавсья, шчо Криштопа, як розумніj чоловік, вмітиме, як виправитись перед начальством. Так здаjетьсья, думав і сам Криштопа. Але спершу його j Мірошника одіслали у Катериндарську тюрму, а куди їх опісля відтіль одпровадили, — Полтавцям незвісно; тільки вже Криштопа писав потім аж з Москви, шчо він має таки надію визволитись. А Мірошник вмер, але де саме, теж ніхто не знаjє.

Скоро приїхав Кармалин в третє j вмовляв Полтавців за-слати до його виборних, але обчество j на це не згодилося, а хотіло, шчоб він балакав з ними зо всіма. Потім, як зібрались вони біля його квартирі, він звелів їм поділитись на покірних і непокірних. Вони спершу j почали було ділитись, а далі обидві половини знов змішались. Треба вам сказати, шчо шче з замого початку полтавського діла начальство запрошувало тих, котрі хотіли покоритись йому, j записуватись на осібнім листі. Та тільки таких шчось не зовсім багато було. Багацько не записувалось, як кажуть, через те, шчо якийсь то діди сказали, шчо кожніj хто записувавсь, наближав кінець світу.

У лютому (февралі) 1875 р. Кармалин через уїзного начальника переказав Полтавцям, шчо нехај вони з себе (цеб-то кільки їх у станиці зосталось) складуть обчество, зберуть собі отамана j на папері тоді заjавлять йому все, чога вони домагајутьсья.

Козаки одповіли йому, шчо їх обчество за Кубаньню (80 се-меј), і шчо станишніj отаман вже је в них, та тільки теж за Кубаньню; так і відмовились од цього.

Отак діло стојало аж до Грудня (декабря) 75-го року. Все оце времја Полтавці держались кріпко, піддавались хйба тільки силі; гроші з неслуживих козаків брали тим, шчо продавали їх мајетність. У Јасенську станицю ніхто не висельавсья.

Далі, хоч панам і поодмірjували участки, але Полтавці, не дивлячись ні на які заборони, не покидали орати їх, а межові стовпи викопували геть. Ті козаки, котрі вислані були в Мај-копський повіт, незабаром почали тікати відтіль до дому. Марно їх шукали скрізь по плавням, бо вони гарно вміли ховатись, та шче j те, шчо чуже вjєсько не знало їх на вид, так їм зовсім легко було одмовлятись.

Полтавці ні об чім не хотіли прохати начальство: „нехай, кажуть, хто наробив це, тої і змінья“. Балакали іноді і про те, шчо треба послати шче кого-небудь третього до царя, бо він, на їх думку, нічого про це не знає.

Напослідок у грудні (декабрі) 75-го року начальство таки добилося того, шчо Полтавці листовне просили в його прощення, але все ж на цій бумазі, підписались не всі, а тільки більша частина їх. А чи і легко ж було Полтавцям держатись? Шчо вони мали зробити одні проти начальства з вієськом? Окрім того, козака висилають з станиці на рік чи і більш, а дома в його застаєтьсья жінка, діти і усья домівність без головного робітника. Він і міркує собі: „Сусідні станиці мовчать, а ми сами шчо зробимо? Деж нам одним проти начальства? Так, просидиш тут даремно, а оселья зовсім знишчуєтьсья. Ось тепер саме горяча пора: треба хліб жати, сіно возити... а тут шче москалі на шиї сидять...“ і кінча тим, шчо підписуєтьсья на листі.

Але всеж намісник порішив діло так: „все прощачаєтьсья. Закубанських виселенців вернути до дому (тих, котрі засажені були в Катериндарську тюрму, випустили шче трохи раньш), замість 49-ти сімеї Полтавська повинна дати в Ясенську тільки 19; за те шчо вієсько два роки[†] простојало в станиці, грошеї з Полтавців не правити (однак узьято було 1368 карбованців з доходу од додатної землі). Додаток землі получить не одна Полтавська, а і усі другі“.

Таким робом скінчилось Полтавське діло і начальство по сьому случаїу свьаткує тепер так, шчо аж смішно.

Оце все ја чув від таких льудеї, на котрих ја зовсім покладаюсь, шчо вони не брехали. *)

Льутиї 1876 р.

*) Допись ця не зовсім јасна, а надто тим, хто не бачив близько порьядків козацьких країн за остатні часи. Ми де шчо розсказуємо далі про ці порьядки на Чорноморщині. Тут поки скажемо, шчо буча в Полтавській станиці піднялась з того, шчо начальство, окрім того шчо звеліло частині козаків висельатись за Кубань, а шче і почало одводити в собину офицерству козацькому землю з вієськової, а також отдільати і осібно на простих козаків землю станичну (по донському јуртову) покладајучись на Положеніє 1842 р.: 1500 десьятин на генерала, 400 на штаб-офицера, 200 на оберофицера; 30 десьятин на простого козака. З остатку, — спільно-вієськової, а не јуртової землі мусилось шче дати землю і постороннім панам. А в Полтавській і своїм козакам і своєму офицерству нігде було взяти стільки, скільки приходилось по Положенію 1842. Зкінчилось тим, шчо офицерам, скільки мога, дано було додаточну землю в північних повітах Чорноморщини.

Певно, шчо такі повстаньня, як ті шчо зараз списані, не можуть повалити теперішні неправдиві порьадки. Дльа того вони шче дуже малі і не на великій край розльагаютьсьа зразу. Окрім того в них все такі шче за мало видно думки про корінь того лиха, проти котрого виступають ті повстаньня. Цьу думку можуть міцно вкорінити в наших простих льудей тільки освіта і освітні льуде. Далі, ми говорили в свіі час („Громада“, т. I, ст. 39) шчо навіть велике повстаньня часів Хмельниччини, котрому посчастлилось вигнати з України маїже все панство і начальство, не довело до того, шчо б знову не поновилось панство, а за ним і начальство, — бо українські льуде XVII ст. вигнали польських панів, та і почали землю ділити проміж себе нарізно, а не повернули її тілько в громадську, чи товариську. От через те рьадом з повстаньнями серед наших льудей велику вагу мають проби товариського господарьуваньня, котрі де далі все більше впіять починаютьсьа на Україні. Ті проби покажуть, які порьадки треба заложити замість тих, котрі доводять льудей до повстаньня і котрі колись повальтьсьа через повстаньня. Тут впіять місце, де освітні льуде можуть прикласти своєїі помочі простим льудім: помагаючи їм закладати товариські господарства, а шче ліпше працьуючи в тих товариствах, освічені пісьменні льуде стануть товаришами простих, котрі через те послухають їх і в часи повстаньня, — а далі вони мігтимуть усьаке повстаньня повернути так, шчо б зараз же, проганяючи начальство, крестьяне повертали всьу землю в громадську власність. Таке повстаньня, навіть коли його подужа начальство, залишить по собі слід, — ясну думку про те, проти чого і дльа чого треба повставати.

Проби товариського, гуртового господарства, де далі все більше проїавльаютьсьа тепер скрізь на Україні, хоч було українців ославили так, шчо буцім то вони навіки стали на тому, шчо *гуртове* — *чортове*. Тільки ж ми не маємо про ті проби прьамих дописів од наших товаришів, а спіткаємо про них тільки звістки в книгах і газетах і через те мусимо говорити про них в другому розділі. Тут же просимо наших товаришів на Україні звернути як найбільшу вагу на такі проби.

30 АВГУСТА 1880 Р.

М. Драгоманов.

КОЗАЦЬКІ СПОМИНИ І ГРОМАДСЬКІ ПОТРЕБИ В КУБАНШЧИНІ.

Ми назвали напечатану више допись з Черноморщини неясноју. Ми напечатали її тільки через те, шчо звістки про бунти, а надто про бунти козачі, дуже рідко проскакують в російських газетах. Ми не беремось пояснѣти і доповнѣти звістки нашого товариша про ту саму справу, про котру він розказує, то б то про справу станиці Полтавської, — а скажемо тільки трохи про поділ землі і про виселеннѣ в Черноморщині в загалі, — бо думаємо, шчо так скоріше допись ця буде зрозуміла читачам нашим, не козакам: в Полтавській же станиці всѣа колотнеча завелась через *межуваньнѣ* землі та *виселеннѣ* частини людєй за Кубань. А те *межуваньнѣ* і виселеннѣ показують, як царське начальство нищить рівність між людьми і громадські порядки по козацьких землях, а надто по українських.

Вієско Кубанське вишло з Черноморського, а це вієско вважається за наслідника *Товариства Запорожської*. В Запорожжі всѣа земля і вода вважалась товариськоју; окремі хутори товариство позволяло заводити заслуженим козакам, тільки ж не зрікалось на ті хутори свого вишчого права. (Скальковскій, *Исторія Новой Сѣчи*, т. I. стр. 238). Коли наслідники Запорожців, Черноморці, перейшли на Кубань, то всѣа земля, їм надана Катериною II, теж була признана спільною воєськовою. Тільки ж уже в грамоті 1794 р. було сказано, шчо б: „Въ отмѣнное воздаяніе старшинамъ, яко вождямъ, наставникамъ и попечителямъ, отъ общихъ сего войска благъ, при своихъ хуторахъ сродственниковъ и вольножелающихъ людей, поселить дворовъ и опредѣлить подъ оныя земли, по прилагаемой у сего штатной росписи.... Вышенисаннѣмъ старшинамъ и козакамъ, на вѣчно-спокойное показанными дворами, хуторами, мельницами, лѣсами, садами, виноградами и рыболовными заводами владѣніе

выдать открытые листы, съ тѣмъ чтобы до онаго, кромѣ хозяина и законнаго ихъ наслѣдія, ко владѣнію никто права не имѣлъ, да и земель не утѣснялъ.“ (Попка, Черноморскіе козаки, 284—285). Такъ положено було початокъ старшинської собини серед спільної землі вієськової. З часами, старшинські хутори розрослись так, що простим козакам з їх громадами (куріями) стало за тісно, — а тут ще вишло „Войсковое Положеніє“ 1842 р., котре поклало на простого козака по 30 десятин (на ділі нігде було вже взяти, більш як по 16), на обер-офисера по 200, на штаб-офисера — по 400, на генерала по 1500 десятин. (Попка, 82—83). Землі офисерські, котрі давались мов жалуваниня за службу вважались, по закону, не наслідноју собиноју, а до-життьєвою, — тільки ж коли вже в вієську старшина не вибиралась товариством по запорожському, а ставилась од начальства, то вже в ньому виробилось наслідне панство, і землі офисерські стали на ділі наслідноју собиноју і де далі, все більше врізували землю спільну, вієскову. Начальство царське грало на дві руки: то воно вбивало старій запорожській дух в вієську, одрізняючи старшину од простих козаків, надаючи офисерам більше землі, — то воно хотіло боронити простих, спинаючи офисерів, щоб не дуже розширяли свої хутори, а надто тоді, коли зазначало, що серед старшини єсть ще дух противенства итербургским чиновникам, котрим противні і маленькі особні права і вільности козацькі.

Підійшли часи, коли війна вигнала черкесів з краю між Кубань і хребтом гір Кавказьких. Начальство здумало посунути козаків далі за Кубань та за одно і уменшити спільність між козаками черноморськими, перемішавши їх з иншими, — великоруськими, лінейними козаками та з одставними салдатами і виселенцями з Росії. В 1860 р. замість вієська Черноморського було заведено мішане і на більшій країні оселене вієсько Кубанське. В 1861 р. командујущій вієском кавказьким писав в Петербург, що велике лихо для Кубанського краю — це окремість козацька (замкнутість) та спільне вєсього вієська господарювання над землею. „Замкнутість козацкаго сословія имѣетъ ту наиболѣе важную сторону, — писав главнокомандујущій, — что она развиваетъ духъ отдѣльности въ государствѣ. *Въ бывшемъ Черноморскомъ войскѣ, состоящемъ изъ малороссіянъ и хранящемъ преданія Запорожской Сѣчи, эта отдѣльность принимаетъ видъ національности* и выражается нерасположеніемъ къ широдцамъ, которыхъ казаки недружелюбно называютъ москалями. Сліяніе бывшаго Черноморскаго войска съ Кавказскимъ можетъ дѣйствовать противъ этого, *особенно вреднаго въ настоящее время начала.* (Писано в часи, коли став дужче проявлятися

український рух в Росії), но необхідно, чтобы слияніе это было не только административное, а проникло въ самый бытъ козаковъ“. Далі главнокомандующій жаліється, що навіть військові офіцери „поставлены нынѣ въ необходимость искать популярности между козаками выказываніемъ духа оппозиціи подъ предлогомъ національности и историческихъ воспоминаній“. Щоб запобігти цим усім лихам, то б то, щоб „злитъ“ козаків українців з „москалями“, главнокомандующій радить такі заходи, котрі мусьять розділити чорноморську старшину од простих козаків і вєлєбити зв'язь цих самих проміж себе. Він радить не тільки дозволити „потомственнымъ дворянамъ“ Кубанського війська (а там маже вєшу старшину начальство поробило дворянами) виходити з козацтва, а і купувати в війська собі землі в собину, так само як і козакам, котрі одслужать свій строк (і, звісно, тим, котрі мають на те гроші). На продаж назначити північну частину Жеєського округу і землі полків 1-го Хоперського і 1-го Ставропольського, — з котрих козаків вивести за Кубань; в цих землях дати право купувати землю і людім другіх станів. На получені гроші виселяти козаків цілими станицями з названих земель і частинами з других за Кубань. Петербургське начальство згодилось з цими радами, за малими змінами „по исключительному (то б то українському) характеру народонаселенія въ бывшемъ Черноморскомъ войскѣ, — по видамъ государственнымъ отнюдь не могущимъ идти въ примѣръ для прочихъ козаковъ—(тоб то дльа донців, великорусів!) по особеннымъ обстоятельствамъ“.

Тільки ж коли почали робити по цьому указу, і стали гнати козаків „к бісовому батькові за Кубань“, то в кількох станицях настали бунти, в котрих і офіцери (навіть полковники) запротестовали і прохали між инчим, — щоб одділити од старих Чорноморців шість бригад старих кавказців-лінеїців з москалів, — („преимущественно по той важнѣйшей причинѣ, что въ присоединенныхъ къ намъ шести бригадахъ господствуютъ разныя секты и вѣры, а мы вѣ православнаго исповѣданія“, — писали українці), — і щоб вернути Чорноморцям їх старе ім'я, — щоб, коли думають додати їм землі за Кубань, то дати її також на все Чорноморське військо по такій же грамоті, як стара 1792 р.; щоб не виселяти нікого на нові землі инакше, як охогоју, — щоб не давати в собину землі військової людям не військовим. Цеї протест підписало 93 чоловіка з старшини, а два попи навіть приїмали од козаків присягу, що ті не підуть на виселки. Правда, що бунтовщики Хоперського полку в Александровській станиці казали, що підуть на виселки, але тоді, коли їм покажуть царській указ. Тільки ж начальство

мусило податись і на той раз одмінило указ виселъатись 770 сім'ям. (Венюковъ. Къ исторіи заселенія Западнаго Кавказа. 1861—1863. Русская Старина 1878, VI).

По троху вишло мајже так само, як хотіло начальство. В 1871 р. вишли нові закони про службу козацьку, подібні до рекрутських. Разом з тим козацькі офіцери получили собі землі в собину; роздано також чимало землі в собину і не козацькому офіцерству і панству, а всьакому кавказському і петербурському, найбільше звісно за Кубаньську, але чимало і по цей бік, так шчо вже в 1872 р. в Кубанській Области було 375.000 дьнъатин собини. Хазьяјство на тих собинах најгірше: пани сами не живуть там, а арендарі псујуть земљу дльа скорого баришу. (Васильчиковъ. Землевладѣніе и Земледѣліе. II. 961—962) А тим часом, як ми бачили в дописях про виселки, виселенці з Украјіни не можуть знајти вільнојі землі, а як видно з дописі про бунт в ст. Полтавській, не стаје де инде землі і козакам, котрих виселъајуть проти јіхньојі волі „к бісовому батькові“.

Це все, шчо ми розказали тут, в купі з дописьсю про бунт в Полтавській, — показује, шчо начальство царське само заклада собину і панство на землі наших козаків і заклада јіх тим раднішче, шчо хоче знішчити між козаками спільність та јіх украјінство, — хоч тут же воно виступа мов би то і за громади козацькі проти панів, котрі дуже вже розширђајуть свої хутори, а надто виступа тоді, коли ті козацькі пани починајуть сами опиратись проти великого панства петербурського і його вигадок. В Чорноморщині шче і тепер можна бачити јасно те, шчо робилось ранішче на других частинах Украјіни (на Гетманщині, в Вільностях Запорожських, в Слобідщині), то б то як *царська, або чиновницька сила в нас іде поперед багатирськоју (капіталістичноју) і коли не цілком родить јіјі, то вбільшује і ускорђаје зріст јіјі, та јак вона це робить з резонів породніх (національних), шчоб знішчити украјінську окремість і старіј вільніј дух украјінського козацтва.*

Цього не треба забувати і тим, хто дума боротись проти багатирства і царства в землях украјінських: і јім треба звернути увагу на украјінську національність і на спомини старого украјінського козацтва. Цікаві заціпки до цього і знаходьатьсьа і у тому, шчо розказано вишче:

Так Полтавці недовольні тим, шчо „ждали отамана, а прибіг до јіх јакијсь москаль“. Отаман дльа них в думці все свіј чоловік, — „кошовіј батько“, јак колись то було в Січі; — москаль же — чиновник. Так бунтовщики 1861 р., хотіли, шчоб јім повернули старе імја јіх, а разом, шчоб од них одділили москвинів — лінејців. Јак у словах Полтавців, так і в бажаньну 1861 р.

розумного jestь думка вправлятьсѣ самим собі, своїми близькими людьми. Навіть в тому резоні, котриј приводили Чорноморці в 1861 р. проти видуманної начальством спілки їх з лінеїцями, — то б то, шчо лінеїці роскольніки, а вони, Чорноморці православні, jestь то розумного, шчо коли роскольніки сами більш одхришчујутьсѣ од православних, а надто од „хахлів-обливанців“ (та шче ј *мазен!*), то ј ліпше, хай вони ј управляјутьсѣ собі окремо. Далі в протесті 1861 р. цілком резонно все те, шчо говоритьсѣ про виселки козаків за Кубань по волі, а не по неволі, про те, шчо б Закубанську землѣ давати на вієско, — проти роздачі землі невієсковому панству. В усьому цьому „окремність“ чорноморська ј запорожські спомини зходятьсѣ за правдоју, — ј письменні громадівці (соціалісти) в Чорноморщині мусѣть розшукувать подібні думки ј піддержувати їх навіть, коли вони виходять од старшини козацької.

Тільки ж цього не виходить, шчо б ті громадівці мусили в усьому піддержувати думки козацькі, навіть і простих козаків, навіть тоді, коли б через те бунтовський запал їх став шче дужчим. Піддержујучи думку про те, шчо б кожна громада приставала до спілки з тими, з ким вона хоче, — треба все таки вслабляти скрізь дух окремности од чужих, зза того тільки, шчо вони чужі. Піддержујучи бажаньнѣ, шчо б кожна країна вправльелась по своїј волі, шчо б далекиј уряд не насилав до неї чужого панства ј не роздавав јому громадської землі, — треба все таки повертати противенство козацьке ј проти свого панства, котре може обернути ј самовправу країни на користь тільки собі. Коли вже бажати козацьких порьадків, то вже цілковитој рівности козацької, — такој, якој мајже ніколи не було в старовину, а јака була тільки в думках лучших козаків. Треба нагадувати козакам, шчо хйба ј старој Січі була в тому, шчо вона все таки позволяла закладати осібні хутори, хоч і не в віковичну собицу, та все таки в батьківщину, та до того шче позволяла господарьувати на тих хуторах з најмитами ј приймаками, нерівними з козаками властивцями, — і шчо цѣ хйба шче вбільшилась в Чорноморщині, коли не тільки вієско (або ліпше уряд јого), а ј куріні почали роздавати осібним козакам право закладати такі хутори, котрі трохи не менше, ніж московське панство, піділи громадське держаньнѣ землі ј товариську рівність між козаками. Далі треба појаснѣти козакам, шчо в теперішні часи не продержишсѣ самим скотарством та дідовським хліборобством, а треба доволі складного заходу над землеју ј водоју. А до того перш усього треба, шчо б в країні побільшало людѣ, — котрі можуть пријти тільки з другіх крајін, де јих за

надто вже багато. Коли пустити люд вільно оселитись серед чорноморських громад, то найбільша частина їх буде, звісно, з України. — але прийдуть і чужі, (і тепер на підгір'я кавказьке їдуть навіть ести) і в усьакім разі не козаки. От через те чисто козацьке впорядкуваньня в Чорноморщині, — як і в другіх козацьких землях в Росії — је вже річ застаріла, котра мусить чи ранішче, чи пізнішче бути зовсім скасованою. На такому ґрунті не може бути заоснована ј проповідь нового громадського житт'я в таких країнах, як Чорноморщина. Звісно треба завважити, шчо в таких землях зосталось в житт'ю, чи в споминах, громадського, товариського та вільного духу — але все таки показувати людім в цих країнах, і самим козакам, шчо треба пр'ямувати не до старого козацтва, а до нового мирного громадського житт'я, в котрому муситимуть мати своју частину ј не-козаки, на рівні з колишніми козаками.

М. Д.

Р. С. Це все було вже набрано, коли ми прочитали в київській газеті „Трудь“ статтью „Кубанскія Степи“, в котрій між инчим розказується, як гордують козаки перед „городовикам“, простими мужиками, котрі висельяються на Кубань з инших частин України. Там напр. розказано, як раз в станиці М. в шинок зашла куна козаків і побачивши в јому трьох „городовиків“, почала виганьяти їх і одного дуже побила. Городовик пожалівсья отаману, — та отамап посадив шче јого ж, з двома другими городовиками в „холодну“. Коли дописувач вимовляв за те отаману, то тој казав јому, шчо він мусить держати руку за козаків, „по долгу службы“.

УКРАЇНСЬКІ ГРОМАДІВЦІ ПЕРЕД ПОЛЬСКИМ СОЦІАЛІЗМОМ І ПОЛЬСКИМ ПАТРІОТИЗМОМ.

Ще зараз по виході „Листка Громади“, № 1, получили ми лист од д. Лімановського, котриј ми печатајемо далі. Лист тој ми думали напечатати в окреміј збірці, котру ми сподівались видати під назвою „Славјанська Громада“. Збірка та не могла влагодитись, і печатаньня листу д. Лімановського запізнилось. Дуже перепрошујемо ш. д. Лімановського. Та все таки печатајемо тој лист хоч тепер. Він не втратив својејі ваги, бо все таки показује, як дивлятьсѣ деякі польські соціалісти на українських льудеј в їх стосунках до Польщі. Појаснити ж усьакі погляди поляків на Польщчу ј Україну тепер власне треба через те, шчо тепер в Галичині замітно з одного боку чималиј рух проміж панством польським до накладаньня својејі руки на українських льудеј, — а з другого видно початок руху між простим льудом українським і польським, шчо б вибавитись з під усьакого панства. Остатніј рух тоді тільки піде, як слід, коли прості льуде польські ј українські стануть в спільці проміж собою, а така спілка стане можливоју тільки тоді, коли з польського боку покинуть усьакі забобони старојі польської держави, котра вміла тільки стати на віки ненавистноју українському льудові.

Для того шчо б читачам нашим, котрим не діставєш до рук „Листок Громада“ було јасно, як ми глянупи на польськиј соціалістичніј рух з самого јого початку, а також і те, в чім ми не годимось з д. Лімановським, ми перепечатујемо перед листом јого наші дві замітки з „Листка Громади“:

„Громадівство в Польщі. Вже більш року чујемо про зріст польского соціалізму, а в остатні місяці (1878) приходиться запи- сати про нього звістки, хоч і сумні, а все таки показуючі, шчо він почина пускати корні глибоко. Ще торік австрійське начальство почало арештовувати польских соціалістів в купі з українсь-

кими в Галичині. Тепер у Варшаві і Вільні забрато кілька десятків льудей з powodu соціалізму, *најбільше робітників*. Окрім того перед нами дежить кілька польських соціалістичних книг, — (перекладів з Лясальа, з українських і з московських книжок, як напр. „Розмова про богатство та бідність“ „Хитрая Механика“) і власних. Докладніше ми поговоримо про польське громадівство в „Славянській Громаді“, а тепер скажемо коротко про најцікавіші боки теперешнього руху польського соціалізму:

„Перш усього по нашим звісткам, той рух обіма далеко більше самих чорноробів, ніж молоде панство, — знак більш радісний, ніж сумний. Потім на цей раз новий польський рух зовсім порвав з думкою про Польщчу 1772 р., а зна тільки Польщчу народову, то б то таку, де мужики польаки. Вже через одно і друге, проти цього нового руху показують себе ворогами не тільки усяке начальство, а і „патріоти“ польські, навіть ті, шчо вважаються демократами. Для них усіх польські громадівці показують ся не тільки льудьми не безпечними, а і зрадниками історичної Польщі. Справди, польський соціалізм, — то перший і послідній *поділ* тієї *Польщі*, тільки не між цісарствами, а між народами! *)

„Власне чарез це все ми, українці, мусимо најгарячіше привитати новий рух в Польщі і бачити в ньому не тільки нового робітника для справи всесвітнього прокиданья мужицтва, не тільки нову силу польську, а і нашого најближчого брата і помішника. По довгій смузі од Сандечу в Галичині до Білої в Польщі наші льуде так перемішані з польаками, шчо ми без польаків і польаки без нас не можемо і ступня ступити. Та і инде по обидва боки тієї смуги наші льуде і польаки розсіялись купами, котрім кожній потрібна просвіта на рідній мові і спілка з корінем своєї породи, при товаришуванью з сусідами. До того скрізь на правім боці Дніпра шляхта велика і мала — польаки, і початок усякої науки, в тім числі і науки про те, шчо б вони кинули своје панство і обертались до това-

*) Вважаємо не лишнім сказати тепер, шчо оця замітка була показана нами трьом польським соціалістам, котрі мусили печатати „Програму польських соціалістів“, шчо потім (змінена) појавилась в „Równości“. Та программа, в такій формі, яка вона була привезена з Росції, була подана і нам. на наші уваги. Ми її і поробили, згідно з думками сказаними в оцій замітці. Цю замітку ми подали од себе теж на увагу згаданим посланцям польських соціалістичних кружків, — і *напечатали її тільки по їх згоді*. — На скільки программа, напечатана в „Równości“, і усе дальше поступованья кружка цієї газети далекі од цієї згоди, про це ми трохи говорили вже в „Громаді“ 1881 р. № 2, 237—240.

ришуваньнѣ з простим лѣудом україїнським, вони приїмуть охотнїше на польськїй мовї ј з польського боку. А хто щиро приїме ту науку, тої стане нашим, і коли він зостанеться жити серед україїнців, то мусить і працювати, як українець. От через шчо ми вважаємо польських громадївців двїчи нашими товаришами.

„Окрїм усього цього наше товаришуваньнѣ з польськими громадївцями јесть частина того програму, котрого нїяк не можуть залишити україїнці, не тїлько отвертї україїнськї громадївці, а ј усякї скїлько небудь думајушчїй українолюбець.

„Ми вже сказали в „Громадї“ і в I, і в II числї, шчо україїнськї думки про волю свого лѣуду ј країни можуть сновпитись тїлько при волї всього великого Зходу Европи, од Австрїї до Сїбіру. От через шчо цїль розумної україїнської працї мусить бути не саме тїлько україїнство, а спїльна праця всїх лѣудеј, од сербїв і чехїв до москвинїв, праця для Восточно-Европејського народоправства. Тїлько в цїй великїй спїлцї сама собою видїляється менша, через однаковїсть стану, в якому стоять тепер дејакї з восточно-европејських лѣудеј на захїднїй грїаницї Россїї ј по схїднїй грїаницї Прусїї ј Австрїї, — то б то, починајучи с Півночі: *литвини* (жмудини), *польаки*, *україїнці*, *молдаване*. Всї вони перерїзанї на двоје казенноју межоју московського царства, а тїажкї порїядки цього царства не дајуть їм працювати для својеї волї ј по другїм царствам, навїть так, як би вони це могли ј при тих, далеко не наїлїпших порїядках, якї јесть напр. в Прусїї, або Австрїї, або ј в Румїнїї. От через це все, коли для вїльнолюбцїв серед усїх тих лѣудеј, а особливо для громадївцїв, потрібно виступати проти всїх державних і громадських порїядкїв, шчо давлять тих лѣудеј, то натепер їм наїпотрїбнїше вкупї палїагги, шчо б повалити порїядки московського царства в Россїї. Звїсно, того не можна зробити без помочи самих московських лѣудеј, — а все таки для всїх *пїдбитих лѣудеј по захїднїй і пївнічнїй грїаницї Россїї* наїприроднїше дїло — тїснїшча *спїлка* промїж себе. Треба, шчо б по всїй тїй грїаницї, — в Литві, в Россїї ј у Прусїї, — в Царствї Польському і в Познаньському з Шльонзком і Краковшчиноју, — на нашїй правобїчнїй Українї ј у Галичинї з Буковиноју, — в Бесарабшчинї ј у Молдавшчинї з Добруджоју — виросла жива сїтка з осїб, товариств і громад, котрї б товаришували промїж себе зза справ і особистих, і думкових (теорїтичних). Через москвинїв новоросїїєських та спїлка зчеплялась би і з щироју Московшчиноју.

„Страшенно жалї, шчо централистичнї порїядки Россїї мали силу ј над самими противудержавними рухами в нїї, і шчо на-

віть новітній соціалістичній рух 1869—76 рр. не тільки не постановив міцних краєвих і породних товариств на Заході і на Півдні Россії, але і не зрозумів їх потреби, і навіть ніколи виступав проти них і навмисне і не навмисне розбивав початки сталого, краєвого породного впорядкування (організації), стбагаючи всі сили до столичних центрів і до центральної породи. А коли б було на Півдні Россії були потрібні краєві і породні товариства, то не так би російське громадянство проглядало і остатню війну, котра заврушила до коріння дес'ятки мільонів і привела на Дністро і на Дунаї сотні тисяч льду з усієї Россії; не так би воно мало покористувалось для своєї проповіді і тим переходом того льду і проживанням його в далеко вільнішій, ніж Россія, Румунії...

„Ну, та шчо впало, те пропало! Не предки тільки наука! А і та каша, шчо заварилась коло Дунаю не скінчиться і не сьогодні і не за один рік! Початки самостоїачого впорядкування громадянців українських і польських порука, шчо старі помилки не довго вже будуть поновлятись. Тепер черга за литвинами, молдаванами, а далі і за болгарам, котрих болгарські виселки в Бесарабії знов дістались під всеросійське ярмо. А всім нам, південним льдям, певно, подадуть руку новоросійські москвини.

„*Соціалістичній патріотизм в Польщі.* Слова наші про соціалізм в Польщі були вже зложені, коли ми здобули книжку д. Б. Лімановського «*Socjalizm jako konieczny objaw dziejowego rozwoju*» (Lwów. Nakładem autora. 1879). В цій книжечці ми звернули увагу найбільше на дві остатні голови: IV) «*Patriotyzm i socjalizm*» і V) «*Czy ma socjalizm w krajach polskich warunki bytu?*».

„Д. Л. мирить соціалізм з патріотизмом з тим тільки, шчо б патріотизм був «*ludowy*». — (по нашому б сказати: мужицький), і сподівається, шчо таким патріотизмом знову встане Польща. З цими думками д. Л. можна б було і згодитись, як би придуманий ним для Польщі новий „патріотизм — соціалістичній“ яснїше був оділений в його книжці од старого патріотизму, історичного, або державно-панського. Д. Л. не сказав, де границі його «*ludowej Polski*», — а де шчо в його книжці наводить страх, коли б він по старому не вписував в „польський льд“ і українців з білорусами а то і самих неславянських литвинів. А це вже до добра не доведе!

„На стор. 75—76 д. Л. хочеться показати, шчо думки його соціалістичного патріотизму маже ті самі, шчо і думки польських демократів 1732 і 1846 р. і приводить між инчим без усякої поправки слова маніфесту тих демократів 1846 р. „Нас

20 мильйонів!“ Отже стільки палічити поляків могли тільки ті, хто вважав поляками всіх живущих в гръанцах Польщі 1772 р., а тепер усі, окрім „історичних“ патріотів польських, знають, шчо „льуду“ справди польського јесть тільки мильйонів з 10—11. На стор. 82 д. Л. говорить именем польських соціалістів: „с. п. хотьать іти рука в руку з народами (ludami), а не з начальствами ј начальницькими шарами громади (панством). Вони подајуть братињу долонју народу *rossyjskemu* (московському) і німецькому против спільних ворогів: деспотизму“ і др. Всьакіј маје право спитати: а народам литовському, білоруському, ј українському (*ruskiemu*)? Чи тим најближчим сусідам народу польського не хотьать подавати долоні соціалістичні патріоти польські, чи тільки не згадујуть про них, вважајучи јіх не за самостојачі народи, а за частини польського, јак це вважајуть історичні, державно-панські патріоти польські? Сторони 87—89 в книзи д. Л. примушујуть думати, шчо справди д. Л. не одступа од цих патріотів: тут він говорить про стан господарської „на землях *польських*“ і лічить між ними *Русь Галицьку!!!*

„Признајемось, шчо це не мало нас здивувало в книжці писателъа, котрого ми знали, јак одного з головнішчих соціалістів в теперешньому польському письменству, і од которого ми ждали чисто-логічно-соціалістичних думок про гръаниці Польщі. Тільки ж в усьакім разі книжка д. Лімановського не даје нам поводу змінъати а ні јоту в тому, шчо ми сказали вишче про соціалізм в Польщі. Вона тільки показује, јак потрібно польським соціалістам скорше сказати прильудно увесь свіј рьад громадських думок, в тім числі ј думки про јіх „патріотізм“, то б то јіх думки про гръаниці Польщі ј про те, јак вони вважајуть усіх льудеј, котрі колись належали до історичної Польщі. На иншіј погляд це все-речі не важні, особливо дльа соціалістів. Ми ј сами скажемо, шчо там, де не було ј нема пануваньня одніјејі породи над другими, там справа про гръаниці не дуже важна. Але в Польщі, јак і в Россіји, це не так. І тут то всьака навіть темнота в думках і словах про такі справи, а не то вже погляди на них, подібні до державно-панських, — принесуть незгоду туди, де б мусила бути зрода, а це тим гірше, шчо *тепер в Славјаничѣни, а најбільше в Россіји, најперше діло дльа всіх вільнолюбних сил, а особливо дльа громадівців, — справа впорядкованьня (організаціји).*“

На ці наші слова ми получили ось јакіј лист од д. Лімановського:

Szanowny Panie!

Ufając w bezstronność Pańską, proszę o zamieszczenie w swem piśmie tych kilka słów, które uważam za potrzebne dla wyjaśnienia zarzutów mi uczynionych w N° 1 „Listka Hromady“.

Nasamprzód, muszę zauważyć, że za zdania, zawarte w mojej książce p. t. „Socjalizm jako konieczny objaw dziejowego rozwoju,“ cała odpowiedzialność wyłącznie na mnie spada, gdyż dziełko podpisałem własnym nazwiskiem. Jeśli używam tu i ówdzie *my socjaliści polscy*, jest to raczej formą retoryczno-polemiczną wobec wycieczek dziennikarskich, przypisujących propagandzie socjalistycznej u nas niewłaściwe dążności.

Powtórę, w dziełku mojem wyraźnie zazaczyłem, że jestem zwolennikiem socjalizmu demokratycznego, który „nie przypuszcza zaborów, panowania lub hegemonii jednej narodowości nad drugą, przymusowego cywilizatorstwa. Programem jego: nie tylko zupełny samorząd każdej narodowości, ale nawet każdej oddzielnej gminy“ (str. 64). Mniemam, że przy rzetelnem wykonaniu tego programu, każda narodowość otrzymuje najzupełniejszą rękojmię swobodnego rozwoju swojej indywidualności. A przecież chyba Szanownemu Panu o to najwięcej chodzi w zarzucie mnie uczynionym.

Przypuszczając nawet, że Ukraińców, Białorusinów i Litwinów nie uważam za samodzielne narody, ale tylko za części polskiego, to i w takim razie ze stanowiska socjalno-demokratycznego nie mógłbym przypuszczać, ażeby podobna było narzucać im pomimo ich woli jakikolwiek bądź porządek im niemiły, jeno musiałbym przyznać im zupełny samorząd, któryby zapewnił dla nich możność rozwoju w obranym przez siebie kierunku.

Co więcej, jestem tego przekonania, że nie tylko socjalistyczno-demokratyczna Polska, kierująca się interesami ludowemi, ale nawet Polska szlachecko-demokratyczna, jeśliby zdołała powstać w granicach 1772 r., musiałaby z konieczności oprzeć się na rozległym samorządzie wszystkich narodów, wchodzących w jej skład. Byłby to nieunikniony warunek jej samoistnego istnienia wśród takich silnych sąsiadów, jakimi są państwa: rosyjskie i niemieckie. Rozumieją to dobrze patryjoci polscy i w programach swoich zawsze obejmują zapewnienie samoistności narodowej etnograficznie różnych plemion. W ostatniem powstaniu 1863 r. Złota Hromota poręczała i na wieki obiecywała ruskiemu ludowi „swobodę praw i wiary, jakiej się kto trzyma, i używania swego języka w szkołach, sądach i innych ziemskich urzędach..“

Przypuszczenie, które uczyniłem powyżej, jest wszakże zbyt cenne. Podług mego głębokiego przekonania, epoka wynarodowień w świecie europejskim zamknęła się. Ruch demokratyczny zanadto głęboko przeniknął w warstwy narodowe, ażeby można było zniweczyć obudzoną w nich samowiedzę narodową. Mając siłę, można wprawdzie wykonywać jeszcze

na tem polu gwałty, ale z pewnością nie doprowadzą one do zamierzonego skutku. Trzebaby więc być pardzo zaślepionym, ażeby marzyć o spolszczeniu ruskiego i litewskiego narodu, które wytworzyły przytem już własną samodzielną literaturę. Dodać do tego należy, że patryjoci polscy, szukając spójni z ludem, sami chętnie popierali jego usiłowania do utworzenia własnego piśmiennictwa, co zwłaszcza jest widocznem ze względu na Białorusinów, — że przytoczę tu nazwiska Barszczewskiego, Marcinkiewicza, Weryhy, Kalinowskiego. Nawet Syrokomla (Kondratowicz) próbował był pisać po białorusku.

Jak więc z tego uważać możesz, Szanowny Panie, już samo przekonanie o bezowocności wysiłen wynaradawiających powinno było powstrzymać mię w chęci przeistaczania jednych narodowości w drugie, ale nadto *uczucie sprawiedliwości* kazało mnie ocenić jak się należy wszelkie wynaradawianie, i wypowiedziałem w tym przedmiocie otwarcie moje zdanie w przypisku na str. 15, zwracając na to uwagę, że wynaradawianie jest połączone zawsze z wyzyskiwaniem ekonomicznem.

Mowy więc o wynaradawianiu być nie mogło z mojej strony. Inna atoli rzecz co do granic 1772 r. W tej sprawie nic nie chcę i nie śmiem przesądzać z góry. Jedyna i ostateczna decyzja w tym przedmiocie należy do samych narodów. Po zrzuceniu jarzma, ciężącego nad niemi, w *swobodnem a powszechnem głosowaniu* postanowią same, czy mają oddzielić się od siebie granicami, czy też pozostawać w ścisłym ze sobą ustroju federacyjnym. Co do mnie — przyznam się — że ja jako Polak, urodzony wśród łotewskiej ludności, pragnąłbym szczerze, ażeby *unija*, zawarta niegdyś w Lublinie przez stany przewodnie, wznowioną została w całej rozciągłości przez ludy, i ażeby powstała na nowo rzeczpospolita — mniejsza o jej nazwę — ale rzeczpospolita prawdziwie ludowa, w którejby wszyscy czuli się wolnemi, równemi i szczęśliwemi. Dla czegożby nie miała istnieć w takiej rzeczypospolitej zupełna zgoda pomiędzy różnojęzykowemi narodami, jeśli jest ona możliwa nawet w dzisiejszej Szwajcaryi? Bądźco bądź jednak, mniemam, że socjalizm będzie łączył a nie dzielił narody.

Jeszcze jedno wyjaśnienie. Jeśli powiedziałem w mojem dziełku, że socjaliści polscy „podają bratnią dłoń rosyjskiemu i niemieckiemu ludowi przeciwko wspólnym wrogom: despotyzmowi, niewoli i wyzyskiwaniu,“ a przemilczałem o litewskim, białoruskim i ukraińskim ludzie, to nie dla tego, bym zaprzeczał im samoistności, lecz po prostu tylko dla tego, że nikt jeszcze w Polsce nie robił socjalistom Polakom zarzutu, że się wiążą z temi ludami. Dla tej samej przyczyny także nie wspomniałem o sąsiednich narodach: czeskim i węgierskim.

Pozostają z należnym dla Szanownego Pana szacunkiem.

28 listopada, 1878.

Bolesław Limanowski.

„Шановній Добродію!

Покладаючись на безсторонність Вашу, прошу помістити в своїм виданьнѹ цих кілька слів, котрі ја вважаю потрібними дльа поясеньнѹ заکیدів, зроблених мні в № 1 „Листка Громади“.

„Перш усього мушу завважити, шчо за думки, котрі находятьсѹ в моїї книжі п. з. „Socjalizm, jako konieczny objaw dziejowego rozwoju“, усьа одвічальність спадає виключно на мене, бо виданьнѹ ја підписав власним прізвищем. Коли ја вживаю по-декуди виразу: *ми, соціалісти польські*, то це радше форма риторично-полемічна супротів виходок газетних, навѹзаујучих пропаганді соціалістичній у нас невластиві змаганьнѹ.

„Подруге, в виданьнѹ моїм виразно завважав ја, шчо ја прихильник соціалізму демократичного, котрий „не дозволя заборів, пануваньнѹ чи старшуваньнѹ (гегемонії) одної породи над другою, насильного цивілізаторства. Јого программа: не тільки цілковна самоуправа кожної породи, а навіть кожної оддільної громади“ (ст. 64). Думаю, шчо при сумліннім виконаньнѹ цієї програми, кожна порода получає як најцілковитішчу поруку вільного розвитку своєї індівідуальности. Адже чей, Шановному Добродію, о те найбільше jde в заکیدі мні зробленим.

„Допускајучи навіть, шчо українців, білорусів і литвинів не вважаю самостојачими породами, а тільки частьами польської, то і в такому разі з погляду соціально-демократичного не міг би ја допускати, шчо б зможно було накидати їм проти їх волі який небудь лад, їм не милий, а мусив би ја признати їм цілковиту самоуправу, котра б запевнила дльа них зможність розвитку в обібранім собоју напрямку.

„Шче бильше ја переконаній, шчо не тільки соціалістично-демократична Польша, поводжена интересами льудовими, а навіть Польшча шляхетсьько-демократична, коли б вона змогла встати в гръаницѹх 1772 р., мусила б *доконечно* стати на широкій самоуправі пород, входѹащих в її склад. Це був би конечний варунок її самостојачого істнуваньнѹ серед таких сильних сусід, як держави: Російсьька і Німецьька. Рсзуміють це добре патріоти польські і у программах своїх обімајуть запевеньнѹ самостійности народної етнографічно різних пород (plemion). В остатньому повстаньнѹ 1863 р. „Золота Грамота“ запевняла і по вік обіцьала руському льудові „вільність прав і віри, якої хто держитьсѹ, і вживаньнѹ своєї мови в школах, судах, і інших земсььких урьдах“.

„Але ж допущеньнѹ, котре ја зробив вище, непотрібне. По мојому глубокому переконаньнѹ, пора винародовлінь у світі європейсьькому замкнулась. Рух демократичній надто глубоко проник в верстви народні, шчо б можна було знівечити проснув-

шусь в них свідомість народню. Мајучи міць, можна вправді показувати ще на цьому полі насильство, та допевне не допровадять воно до сподіванного результату. Треба б проте бути дуже слішим, шчо б думати про спольшченья руського і литовського народу, котрі до того виробили своју самостојачу літературу. До того додати треба, шчо патріоти польські, шукајучи спільности з льудом, сами радо помагали јого змаганьню виробити власне письменство, шчо особливо видно зі згляду на білорусинів; — паведу тут назвиська Баршчевського, Марцінкевича, Вериги, Каліновського. Навіть Сірокомля (Кондратович) пробовав писати по білоруському.

„Јак про те по цьому можеш міркувати, Шановниј Добродіју, вже само переконьня о безпотрібности змагань винаровляјучих мусило було здержати мене од охоти переробки однојі породи на другу, та до того *чувство справедливости* казало міні оцінити, јак слід, усьаке винародовльньня, і ја висказав у тому згляді одверто своју думку в дописку на ст. 15, обертајучи увагу на те, шчо винародовльньня звязане з визискуваньням економічним.

„Проте о винародовльваньню не могло бути речі з мојого боку. Інше ж діло шчо до гръаниць 1772 р. В цьому ділі не хочу ј не сміју казати наперед. Једине ј остатње рішеньня в тім згляді належить до самих народів. Скинувши јармо, шчо јіх давить, *в вільнім і загальнім голосуваньню* рішати сами, чи мајуть одділитись од себе гръаницями, або чи зоставатись з собою в тіснім устроју федераціним. Јак на мене,— признајусь —шчо ја, јак поляк, родженіј серед литовської льудности, бажав би шчири, шчо б *уніја*, зроблена колись в Льубліні станами передними була би поповлена в усім розмірі льудами, в котріј (уніји) би всі чули себе вільними, рівними і шчасливими. Чому ж би не мала бути в такіј речі поснолитіј цілковита згода між різномовними народами, коли вона можлива навіть в теперішній Швејцаріј? Будь-шчо-будь, однако, думају, шчо соціалізм вјазатиме, а не ділитиме народи.

„Шче одно појасеньня. Коли ја сказав в мојім виданьню, шчо соціалісти польські, подајуть братню долоню россіјському і німецькому льудові супротів снільним ворогам: деспотизму, неволі і визискуваньню, а промовчав про литовський, білоруський та український льуд, то не за-дља того, шчо б ја јім запоречав самостојачести, а просто тільки за дља того, шчо ніхто шче в Польщі не робив соціалістам полякам закиду, шчо вјажуться з тими льудами. За тојі самојі причини також не спімнув ја про сусідні народи: чеськіј та венгерськіј.

„Зостајусь з належноју дља Шановного Добродіја шанобоју
Болеслав Лімановський.

Ми не станемо довго сперечатись з д. Лімановським. Лист його, як і та наша замітка, на котру він одповідає, лежить перед читачами, котрі ж сами можуть бачити, чи на все, шчо ми сказали, ж як одповіда д. Лімановськиї, — напр. хоч би ж на те, шчо тицитьсьа до числа польського народу, по польським демократам 1842 р., або до того, шчо д. Лімановськиї сам залічує „Русь“ (Галицьку) в „землі польські“. Ми скажем тільки про саме најголовнішче з того, шчо в листі своєму, як нове, ж од себе говорить д. Лімановськиї.

Одкидаючи подозріння, буцім то він може хвалити думку винародовління непольських людів старої Польщі ж згожучись на всьаку самостоїачість, яку ті луде собі б поставили, д. Лімановськиї вважа потрібним сказати не тільки про себе, а ж про других своїх земляків. Він каже: розуміють це добре патріоти польські ж у програмах своїх обіймають запевнення самостоїачести народної етнографічно різних пород. В остатньому повстаннью 1863 року „Золота Грамота“ запевняла ж повік обіцала руському лудові „вільність прав і віри, якої хто держитьсьа, і вживання своєї мови в школах, судах і інших земських урядах“. На це ми скажемо тільки, шчо навіть в тії „Золотій Грамоті“, на котру покликаєтьсьа д. Лімановськиї говорилось зовсім не об „руським луду“, — самостоїачим од польського, — а об якімсь „сельським луді Подільля, Волині ж України“ (Київськ. губ.) та ж то вже тоді, коли польське повстання 1863 р. показало свою слабість (в маї 1863 р.), — а в першому поклику „польського уряду народowego“ до повстання, од 22 январья 1863 р., говорилось об однім „Народі Польщі, Литви ж Русі“. А до того, між тодішніми патріотами, керовниками повстання, навіть між демократами, як Мьєрославськиї, були такі, котрі знаходили, шчо ж так „народові уряд“ згодивсьа „поділити Польщу“, признавши забагато волі „Литві ж Русі“. *) Через це все д. Лімановськиї ліпше зробив, як би говорив тільки за себе, а не згадував „патріотів“ польських, навіть і тих, котрі складали Золоту Грамоту 1863 р. Тако ж само ліпше б було не згадувати Лублинську унію 1569 р. Перш усього тепер уже не слід би її навіть і називати унією, — бо шчо до Литви, як держави, то уніја та була просто поділом Литви, а зовсім не унією, — бо од Литовської держави, в котрій були більше, або менше по волі злучені луды: литовськиї, білоруськиї і українськиї, в 1569 р. були одділені до Польщі — українські землі: Подільля, Во-

*) Ми про це все доволі сказали в книжці нашій: „Историческая Польша и великорусская демократія“. Женєва, 1882. 113—128.

линь, Київщина і Черниговщина. Далі і ті права, які зостались за тим, що звалось в польській державі після 1569 р. В. Кн. Литовське, — були зовсім не рівні з правами Корони Польської. Українські ж землі, — котрі одділено од по всьому ближчих до них земель білоруських, що б прилучити до дальшої од них Польщі, — не дістали в 1569 р. і тих прав. По всьому цьому навіть в своєму початку, уніја 1569 р. була дуже далека од Швейцарської спілки, — а на ділі, не забаром показалась просто польським панувашьям над Литвою і Русьами: Білою і Україною. Через те не тільки українці, а і білоруси порвали її в 1654 р. і попробували нову унію, з Москвою.

Польські патріоти і усі, кому бажається поновити Львублинську унію хоч в грраницях 1772 р., — не хотять знати цієї нової унії Білої Русі і України. Ми сами думаємо, що Московська держава так же зрадила навіть унію 1654 р., як Польська навіть унію 1569 р., — і мало того, ми думаємо, що, навіть забувши те, що обидві унії тепер не мають ділової сили, — обидві вони в теперішні часи не мають вартости і по своїм думкам і границям. Коли вже лити кров, що б заложити на Зхідній Европі навіть політичну Швейцарію, — то дльа чого ж її закладати в грраницях 1569 р., а тим більше 1772 р. (то б то з переділом України на дві держави), — а не заложити Швейцарію з усіх поляків, литвинів, білорусів, українців і москвинів?! А дльа дого лише нам дати спокій хоч границям 1772 р., навіть коли ми зхочемо стати на чисто державному федеральному ґрунті.

Коли ж ми станемо на ґрунті соціалістичному, — то зовсім придегься забути всі старі унії і державні грраниці. *Безспорно, — „соціалізм вјазатиме, а не ділитиме народи“, — так і не нагадујте ж народам таких держав, грраниць, уній і таких патріотичних повстань, котрі можуть тільки ділити народи, — та до того по крайній мірі хоч у тих країнах, де народи перемішані проміж себе, проповідуйте рівну працьу дльа всіх народів.*

Такі були завше наші думки про працьу соціалістів в тій країні, де наш народ доторкається до польського, — і ми певнісінькі, що тої, хто розбере працьу українських соціалістів в Россії і в Австрії (најбільше в Львові), тої побачить, що в них „не ма зерна неправди за душеју“ перед польським льудом проти того соціалізму, котриј „вјаже, а не ділить народи“. Ми од всього серцьа бажали б, шче б те можна було сказати про працьу всьаких куп. польських соціалістів і польських соціалістичних патріотів перед народом українським!

М. Драгоманов.

УКРАЇНСЬКІ СЕЛЬАНЕ В НЕСПОКОЇНІ РОКИ

(1880—1882)

З самої останньої війни (1877—1878 р.) нема спокою в українських селах в Росії, — а з 1880 р. неспокоєство піднялось таке, шчо хіба тільки сліпий його не вбачить. Віjna, мабуть, чи не најтяжче пришлась українцям з усіх народів Росії, бо українці најближчі до місця бою (окрім бесарабських молдаван), бо українські полки пішли в першій огонь, бо через українську землю найбільш перејшло вієська; українці ж найбільше дали од себе ј погонців на поталу всьакім мошенникам. Далі віjna принесла за собою болісти. Віjna ж зворушила народ, примусила його оглянутись на порядки кругом себе. Зворушений народ став менше терпіти кривди, котрі роблятьсья коло його поля: звідти ті бунти за поле, котрі так часто бували на Україні в 1880 р., ј котрі ми, јак могли, списали в 1 книзці „Громади“ за 1881 р. До того проміж народом пішла чутка про те, јак письменні бунтовники змагались вбити царя, аж поки ј убили його. Народ мусив пильніше задумуватись над тим: хто це, ј за шчо ј дльа чого виступа проти царя? Чутки, надії ј думки зворушились шче дужче. Все вкупі почало будити думку: а чи не почати ј нам росправлятись самими собою?— і народ почав росправлятись перш усього з тими, хто јому найбільше намозолив очі: з поліцейськими урядниками та жидами, без котрих поліція не обходитьсья, збирајучи податки з народу, ј котрих мусила ј пробувала обороньати поліція. Не проминула заверьуха по селах і начальства духовного, — попів.

От через це все 1880—1881 роки пројшли в великому неспокоєстві на Україні ј коли початок 1882 р. видаје мов би затишком, то наврјад чи не перед більшоју заверьухоју. *) Трудно звести в одно тој рух, јакій іде тепер по селах на россійській Україні: він пробиваєтьсья на місцях різно. Тільки по всьому видно, шчо скрізь показуєтьсья велике недовольство мужицтва теперішніми порядками, велике бажаньня зміни јіх,— а до того доволі вже показуєтьсья між мужиками проб виступати силоју проти тих порядків, а јак де, то ј доволі јасна думка про причину јіх.

*) Поки це печаталось пријшли нові звістки про рух проти жидів, і навіть проти дејаких панів з хрисіјан.

В наших рухах опинилось кілька листів з України, писаних до нас і до одного нашого товариша, котриј передав їх нам, — і ті листи доволі ясно малюють нам різні боки неспокојства по українським селам за остатні два роки. Ми подаємо ті листи, як можна більше вдержујучи їх цілостъ, з додатком наших уваг та дејаких виписок з газет про випадки, подібні до тих, котрі розказујуть ті листи.

Почнемо з листу з *гадьяцького повіту*, полтавської губернії, кстриј показује в загалі стан і дух селян в лівобічній Україні в 1880 р.

„Ось які в нас по селах ходять розмови і чутки:

1) Оце в м. јуні підговорили було пани царського цильурника зарізати царя, та скільки разів тој не захожувавсья, то так бритва з рук і випаде, так і випаде. Так таки ј не вдалось панам свого доказати.

2) Як був царъ за Дунајем, то москалі пријшли до јого ј кажуть: „ми, царю, тут ось голови својі покладајемо за тебе, голодом моримось, а пријдемо до дому, — теж умирати приходиться: землі нема, нічого немаје; жінка та діти з голоду пухнуть“. От царъ і каже: „Не бітєсь; ось ја відберу у панів земљу та ј поділимось усі порівну. Мені буде 3 (другі кажуть 5, 7) десјатин, тобі, Олександра (насліднику тоб-то) — 3, тобі, Владиміре, 3 і всім, всім вам буде по 3, а останьня земља буде казенна, і як захотять пани, то можуть најмати јїј за гроші.“

3) Пісьля Петра всі будуть служити поденно, і јім пани повинні будуть платити по 1½ карбованця, а як не захотять, то јїхні заводи закријуть“.

4) Пісьля Петра строкових не буде, а всі будуть служити поденно. Чоловікам будуть платити по 3 карб., а жінкам по 1½ карб. Як оце буде уже зроблено, то пани скоро побанкрутьтєсья ј повинні будуть відцуратисья від својіх земель. От тоді вже буде нова ревізіја, ј на кожную душу буде наділ по 7 дес. (другі кажуть — по 3—5). Окрім цього способа одібратъ у панів землі, царъ придумав шче ј другиј:

5) Як буде віјна, то панів та жидів поженуть на турка“.

Оці, і подібні до јїх чутки, носились в јуні по селах гад. пов. І малі, ј старі тільки об тім і балакали, шчо про наділ землеју, та ту перемину, шчо повинна бути пісьля Петра. В недіљу, як зберутьсья біля церкви, то, дивись, вже ј толкујтєсья, тільки так потајно, шчооб ніхто з панів, або хоч трохи подібних до панів, нічого не почув з јїхної розмови. Тим, мабуть, ја тільки пјать варіјаціј (одмін), а не більше ј записав. І ці 5 чуток посчастлилось почути пісьля довгој розмови і всьакоіх „підходців“.

Найдужче стали балакати про це саме перед Петром. Як хто хотів розувірить їх, то вони нічого на це не казали, окрім: „ось постіжте! Ось побачите! Ось уже незабаром і Петра!“

Були ж наслідки цих чуток. Один панок, К—іj (на хуторі) найняв з В. до молотилки 6 чи 7 робітників. Поробили вони день, другий, та j пішли до дому. Тоj до старшини. Старшина приказав вернутись. Поробили день, да вп'яць кинули. Jіх уп'яць привели. Так було 5 чи шчо раз. Jіх питали: Чого вони не хот'ять зоставатись? — „Так! не нравиться нам. (Мова в наших містах трохи вже помішана; бо кругом заводи — в В. — два: сахарний і винокурний, і по близьку теж, в Чупалівці, наприклад, де, скажу до слова, кажуть, арештовано чоловіка 8 робітників-соціалістів; кажуть так пани, а ja не можу запевнити вас, шчо це справді так; ці ж пани кажуть, шчо звідтіля j по наших місцях рознеслись ці чутки). „Може погано кормили? — Ні, не хочемо в його служити та j годі“.

Неподалеку від того пана jestь другий, К—ра (теж на хуторі). У його розірвало цю весну греблю і вся вода з ставу зіjшла. Ставок висох і ніде було напувати скотину, мочить коноплі j таке инше. Пан даје л'юд'ям дерево і все потрібне за д'ля містка і просить, шчоb вони вже зробили. — „Ні, цього не буде! Ми робитимем, а його ставок буде! Ось після Петра, все рівно, все наше буде“. Так і не зхотіли. Там же, трохи вище, був другий ставок, теж сільний. Тоj вони сами підправили трохи і вважають своїм. Треба сказати, шчо в тіх хуторах нарід дуже зліj на своїх панів, бо пани ті по-свинські обходились з ними. Недавно один з них, К—ра, оддавав в аренду свою землю. Л'уде хотіли вз'ять, зробивши складчину, тільки просили розерочки плати. От же пан не дав jім, а дав жиду, тільки шче дешевше, ніж вони давали jому. Теж знову в міст. В.: договорили в Чупалівку на завод скільки душ (100, чи трохи більш) і дали jім завдатки. Ті пішли, одробили завдатки j кинули завод, і тільки менша половина дожила там до кінця.

Теж саме случилось і в В. Договорили на сахарний завод л'удей (все парубків і хлопців) і дали jім задаток. Ті задатки одробили, кинули завод і понајмались в других місцях, або зостались робити дома. Але ж В—а кумпанія зробила в волості таке условіє, шчо як хто не вибуде строку, то брать штрафу з його 5 карб. (напевно, не знају) і тепер воз'ятьсь з цими штрафами, та не знају, чим це все скінчиться. Кидають же робітники заводи від того, шчо, перше, договор'юють jіх в лиху годину збірки податків, коли ні в кого нема j шельага за душеју, j договор'юють за дуже низьку ціну, а друге, від того, шчо нос'ятьсь скрізь такі чутки, а трет'є, від того, шчо вони бачать

в собі силу. Цьу силу вони бачать в тому, шчо не раз уже бувало по їхньому. Ось покази:

1) Найнѣаті хлопці, тоді саме, як іде горьача робота, требують, шчо б їм до поденної плати прибавили не в шчот по осьмушці горілки. Прикашчики повинні робить, чоґо ті требують, бо инакше економіја зостанеться без робітників.

2) Дівчата, підрядившись на літо, требують, шчо б їм, окрім грошеј, дали шче кожній по платку. Їм дають.

3) В одній, здається, Чупалівській, економіјі робітники харчувались від самої економіјі, і в условіјі було сказано, шчо б їм кожен день було м'ясо. Раз підрядчик м'яса не привіз, і робітники підняли таку бучу, шчо управляюшчий на шчот підрядчика приказав порізати економических коров і дати льрдім м'яса.

Окрім цього прибавимо, шчо кожна чутка, пушчена в народі, як шчо тільки народ раз повірив її, то вже його ніяк не розувіриш. Як звісно, чутки про землю були по всій Россіјі і викликали навіть опроверженіе міністра, але ж і це опроверженіе льуде перетолкували по своєму. При мені його шче не читали. Кажуть, шчо як прочитали, то льуде не повірили йому; а то народ про його знов і так передавав: ото царь написав до панів бумагу (написану, треба сказати, по руському, від чоґо і розказики теж хотять передати по руському): „братя мої льубезні! Будьте такі добрі, дайте вже усім бьедним мужикам землі по 3 дес. на душу, а то вони лишать мене скоро жиуі“.

Скажу шче скільки фактів, хоч зовсім різних один від другого, алеж таких, котрі можуть пригодитись в купі з другими матер'ялами. Так, балакаючи з одним добродієм полупанком, ја чув від його такі думки (чоловік він необразованній, маје 5 синів: чотирі воєнні, а один урядником):

„Воно такі перемелеться, то мука буде, а то шче тільки крупицьа“. — Так говорить він про теперішній революційний рух і про невдачі револьуціонерів

„Тепер шче тільки запара зроблена, а он, як зіде!“ —

Потім про теперішні неправди; „правда у нас по кишеням похована, як би ж то у нас правда було, то ми б були смирніше овецок; чується, смирні були б.“

Про вбиття Мезенцова і Крапоткина: „Як за праве діло, за правду різати поганого чоловіка, то це все одно, по моєму, шчо різати собаку“.

В м. Мошенці, де нарід все сміливій (козаки) урядник задумав був підслухати під вікном, шчо льуде говорять в шинку. Так льуде, дізнавшись, на коней, та за ним, як погнались з дрьучьям, так тој на силу-силу втік, бо в його кінь був крашчий, а ніж у їх.

Ось як повишалась плата за отдачу землі на Півдні гадячського повіту (в м. В.)

Років 15 назад отдавали съ $\frac{1}{5}$ части.

Років 10 „ „ „ $\frac{1}{4}$ „

Потім почали прибавлять то робочі дні, то невеличку плату. Потім років 4 назад, стали отдавать съ $\frac{1}{3}$. В 1876 р. в $\frac{1}{3}$ + 30—50 коп. В 1877 р. $\frac{1}{3}$ + 1 рубель. В 1878 р. $\frac{1}{3}$ + 1 р. 30 і 1 р. 50 коп., або ж з „пјатерика“, се б то з 5 кіп 2 хазяїну і 3 робочому. „Незабаром будуть отдавать і пани з половини. Починаючи верстов 15 вище В. до Ромен, і тепер отдають з половини“.

От сьа де далі, все більша, дорожняча землі та зріст числа безземельних лудей і робить те, шчо сельане найбільш думають про земљу. Вони розуміють, шчо *по правді*, треба б було, шчо б усім було дано землі по рівну, та ждуть, шчо така правда якось скоро настане. Коли в Россійському царстві всі закони виходять од царя, то сельане мусили перш усього ждати ј передлу землі од царя ж, — і тим скорше, коли почули, шчо проти царя повстають якісь панські діти, та пани. Тільки ж дуже помилитьсѧ тој, хто виведе з цього, шчо мов би то українські сельане прихільні до царя через те тільки, шчо він царь, свѧта особа, як це дума велика частина народу в Московщині. *) Українські крестьяне через те тільки покладають надіју на царя, шчо ні на кого ближчого не надіјутьсѧ, через те тільки жаліють царя, шчо ненавидьѧ панів.

Ось шчо пишуть про це з *Ніжсина*, черниговської губернії:

Коли по повіту рознеслась чутка, шчо на царя стрельѧв Соловјов, — крестьяне були доволі бајдужі до цього случају. Јім було цікаво тільки: „чого *він* не піјмав у царя?“ — а најголовнішче: „за шчо це на царя стрельѧли?“ Одповідали на ці питаньѧ різно, та частішче всього чуло ѧ: „а хто јого знаје?“ або „та це не паше діло“. Но після того, як до мужиків діјшла чутка, шчо „хапають панів“, **) — стали казати, шчо „в Петербурзі начальство здибало якусь бумагу, де всі пани записані, шчо хотьѧ звести з світу царя“, — ј стали на тому, — шчо „це пани злі на царя за те, шчо відобрав у них крестьян, то ј стрельѧють“. До таких думок луди шче иноді прибавляють ось які: „шчо оце хапають панів головних, та ј безуть в Петербург, а потім царь прикаже, шчо б ми остатніх порішили сами, а земљу поділили проміж себе порівну.“ А в однім

*) Дивись про це в накій книзі. «Нові українські пісні про громадські справи», стор. 45.

**) В Черниговщині, справди, було багато арештів.

селі до поміщика К—у—ка пришов його пријатель мужик та ј каже, шчо народ гомонить, а од себе прибавля: „ото, папочку, як почнемо бити панів, то ја вже сам вас вбју, бо иншиј, сукин син, шче почне згнушчатись, а ја вже від разу, бо ви таки добріј пан!“

З борзенського повіту, черниговської губернії, пишуть теж про надіју на переділ землі:

„Најголовнішча річ, про котру в нас говорять крестьяне по празникам і на „вулиці“, — переділ землі. Чутку цю піддержујуть найбільше саддати. Так напр. в с. Оленовці в 1880 р. арештовано мужика Чубака, котриј розказав попові, шчо в його ночували саддати ј розказували, шчо јім сам великиј князь Михајло Михајлович казав, шчо всім скоро буде новиј наділ“.

Тільки ж сельане наші ждуть од начальства не одного переділу землі, а також і того, шчо воно, може, знов поверне јіх в крєпаки. — Хто поверне? чи царь, чи сами пани? — як думајуть про це сельане, нам докладно не звісно. З тих бајок про царьа та про сенат, або одного чоловіка *саноту*, які ходять між сельанами, які бајки ми сами чули шче в 1860—61 р., — шчо, мовляв, царь хоче дати волю, та санота не хоче, — видно, шчо сельане наші думајуть, шчо державне начальство не одно, шчо јесть в јому хтось, котриј добра јім хоче, а другиј јім ворог. Најчастішче вони думајуть, шчо добра јім хоче царь, а иноді думајуть, шчо ј царь хоче јім зла. І тут наші сельане тільки в кумедній, дитинській формі виображајуть те, шчо справди робилось дльа них в Россійській державі: аже ж і крєпацтво, ј подушне, ј рекрутчина вијшли од старшого державного начальства, именем царьа ж. Цікаво, шчо українці, навіть коли думајуть, шчо царь јім хоче добра, то звичајно по јіх думкам, царь не маје сили зробити добро. Царь в українських думках зовсім не самодержавниј, не дужиј, — а безсиљниј — як, подібно ј бог в українських казках. *) Коли тепер ждуть українські крестьяне, шчо тако ж јіх знов можуть повернути в крєпацтво, як і поділити між ними паньску земљу, то тут не ма нічого дивного: бо аже ж нема шче 100 років, як царицьа Катерина встановила крєпацтво в Гетьманщині ј пороздавала там земљу, навіть козацьку, з лядьми, панам. Син јїї Павло завів крєпацтво в степах Катеринославських та Херсонських і теж роздавав вільних лядеј і землі панам. Павла ж вбито тільки в 1801 р. Шче недавно жили на Україні ляде, котрі памјатали, як записували в крєпаки вільних лядеј, шчо жили на

*) Приміри дивись хоть в нашіј книзі «Малорусскія Нардныя Преланія и Расказы», стор. 17 (№ 46), 72.

панських землях, як роздавались землі з вільними людьми панам. На всій Україні пам'ятають, що це робила цариця Катерива. *) Другий царь, Александер II, увільнив крепаків, — та не вернув їм усїєї землі. Чому йому не надуматись та не вернути крестьянам всю земљу? або хіба царь вп'ять не може надуматись та знов вільних людей отдати панам? — думають сельане, — і по своєюму резонно думають.

Ось думки про те, що знов можуть повернути сельан в крепакі вже в 1880 р.

„Коло Парафієвки, — пишуть нам, — лежить сахарня В. В. Тернавського з великими плантаціями буряків. Своїх робітників літом не стає, і економія найма робітників в селах Хвастовці і Мартиновці. В юні (1880), в гарячу пору (на буряки) в Хвастовці рознеслась чутка, що всіх, хто робить на плантаціях, або в загалі в панів, запишуть в крепакі до пана, в котрого хто робить. Родичі робітників переполохались, — хто вишов на роботу, та ще не дішов, — повертались. На плантаціях, в дворі і т. д., — в Парафієвці, — всі покидали роботу; хто пішов просто до дому, а хто зашов в економію сказати, що не буде робити; — тільки причину складали на негарні харчі. Всі казали, що чутку про крепацтво казав жандарм. Приїхало начальство, і не знају, чи воно питало жандарма, — а тільки взнало за најголовнішого роспускача чутки про крепацтво соцького села Хвастівців, — чоловіка ще молодого. Той і признавсь та сказав, що чув про крепацтво от сусіди, арендатора з багатих мужиків. А цей уискав чутки про крепацтво, щоб отбити до себе робітників од пана. Начальство нічого не зробило арендаторові, соцького взяло під догляд, — а арештовало двох вчителів з с. Хвастовець і Мартиновки!!!“

Иноді сельане з одного самого powodu ворущаються і переполохом крепацтва, і надїями на переділ землі. Так сталось в *ніженському* повіті теж в 1880 р., коли там їздили од земства *статистики*, щоб списати повіт.

В с. Кукшин приїхав статистик і став в одного козака. Зараз коло хати зібрались купи, найбільше бабів і дівчат, і трохи з годом увїшла до статистика хазяйка і каже: „баби і дівчата бунтујуться; кажуть люди, що хто робе з половини на панському (а звичајно баби і дівчата так роблять на табачних плантаціях), — той піде в кріпостні крестьяне, та що ви приїхали вже і записувати“. Скільки статистик не одговорювавсь, — не

*) Дивись приміри теж в «Малор. Нар. Преданіяхъ и Расказахъ» стор. 208, 218 і др.

помагалось. Саме тоді йшла робота на плантаціях. Робітниці покидали розсаду і стали тікати, куди попало, — бојучись шчоб „жандар“ (статистик) не спіткав їх там та не позаписував. Плач був по всьому селу: не хотілось повертатись в крепацтво, — та жаль було і праці, покладенної на плантаціях. Були тоді кумедні випадки. Віжить напр. по селу стара баба і плаче. Стріча її сусіда. — „Куди це ти біжиш?“ — Ох, матінко! Пропала моја дочка! оце вже щось најіхало повертати, — а моја Оксана на плантації в Нестеревички! — Добігає стара до плантації і кричить на все горло: „кидайте, мої голубјата, і табак-розсаду, та мершчіј до хати, бо вже најіхав жандар: припише вас до панів“.... Або таке: Сидить на призьбі старій дід; коли це, звідкись взъавшись, наліта на його стара і кричить: „а шчо, стара собако! діждались?! Казала ја тобі, хай дочка не бере табаку, — лихо буде! Так ні! ти вже розумній з біса чоловік удавсья: знајшов, шчо це плетки бабські. Біжи ж мершчіј на плантацію та жени Катрју до дому!“ Як опарениј, дід біжить на плантацію.

Не меншій переполох був і в панських горницях. Прислуга покидала своје діло і розбіглась по селу, аби не бути в панськім дворі, як будуть „записувать“. Казали і про „маніхвест“, (про нову волю) котрій був у жандарма, та тој би то його зховав, підкушениј панами. Привід до такої чутки дало те, шчо скоро після того, як приїхав статистик, до його пријшов один пан і пробув у його з півгодини. Все село неспокоїлось, поки статистик пробував у йому. Цікаво, шчо гвалтувала тільки жонота та хлопці, — а чоловіки держались оддалека і не мов сміјались над „бабами“, не мов вдержувались, чекајучи, шчо далі буде.

„Такиј переполох в с. Кукшині піднявсь до видимости тільки через приїзд статистика, — а в загалі неспокій тепер повсьудній: всі ждуть чогось, то нових надлів, то повертанья крепацтва“.

Звісно, такі чутки можуть ходити серед наших сельан тільки через їх темноту, при котрій вони не можуть знати того, шчо справди може вијти од теперішнього державного начальства, а чого не може бути, а тільки по својій думці полохајутьсья, коли б не сталось те, чого вони не лубльять, та ждуть того, чого вони самі бажають. І тут не помагають ніякі вмови письменних лудей, бо їм, як панам, наші сельане звичајно не вірять. Так напр. багато не вірять тому окружному листу бувшого міністра Макова, котрій велів скрізь чигати, шчо ніякої землі царь дальше давати не буде проти тії, шчо надана була крестьянам, як вони виходили на волю після 1861—63 рр. Багато крестьян думають, шчо цей лист вијшов од панів, а не

од царя. Та до того ј јого не вміло ростолкувати начальство. Так напр. нам пишуть про те, як Маковський лист читав і пояснював ісправник в с. *Дергачівці, бердичівського повіту*, київської губернії. Два дні ждала громада ісправника, — а на третій він приїхав, прочитав міністерський окружник, — а далі сказав од себе таве:

„Всемиждивішій монархъ самъ больше о васъ заботится, чѣмъ вы сами о себѣ. *Онъ хочетъ васъ матерьяльно обезпечить.* Вы, можетъ быть, ожидаете новаго надѣла земли; но вамъ не будетъ его. *Надѣла, говорю, не будетъ, не будетъ, не будетъ!* А потому, господа, не бунтуйте, какъ въ другихъ уѣздахъ: теперь три уѣзда взунтовались, они хотѣли новаго надѣда земли. *Мушики размножаются, все равно какъ поросенки;* если бы вамъ и дали теперь земли, то черезъ нѣсколько лѣтъ опять размножилось бы людей и опять бы вамъ не хватало земли, а *государь-императоръ не имѣетъ больше земли:* всю вамъ уже отдать!“

Крестъане розіішлись, шчого не зрозумівши. окрім того, шчо јимъ казано про росплод. „За шчо він нас обидив? хйса ми свині?“

Јак же хто з крестъанъ справди переконавсь, шчо од царя не буде надѣлу землі, ті пръамо вже говорять і проти царя. Та ј у загалі, хоч дуже потроху, та крестъане починають добиратись думками ј до самого вишчого начальства, шчо ј од јого нема шчо ждати добра, шчо воно одповіда за все зло, котре роблять менші начальники ј за те здирство, котре терплять крестъане. Проти меншого начальства крестъане вже починають виступати пръамоју силоју. Најбільше, звісно, сперечаютьсь крестъане з урядниками, котрі допекли народові. У насъ єсть кілька листів, котрі росказујуть, јак крестъане бјуть урядників, — та ми јих не печатајемо, бо про це було говорено навіть і в россіјських газетах. Ми приведемо одинъ тільки лист з *гайсинського повіту*, подольської губернії, бо в ньому видно показ того, јак уже знаходьтсьа поміжъ сельанами люди, котрі сами по собі, својеју думкоју звјазали до купи все начальство, од урядника до царя.

„В м. Рајгороді серед јармарку (в 1880 р.) вјїхав між народъ верхи урядникъ Надеждинъ з с. Кропивнојі, з поповичів, і почав бити людей нагајкоју за те, шчо не давали јому грошей і не знімали перед нимъ шанок. На своје лихо Надеждинъ наскочив на салдата. Тој сгъаг јого з конья; — тут кинулись крестъане ј почали бити урядника, аж поки јого не визволили родичі јого, попи, ј не сховали в жидівській школі. Тільки ж не забаромъ народъ кинувсь туди, вхопив урядника ј потъаг јого до Дністра топити з скелі. Та тут јого отборонивъ наспівшиј становіј з

соцькими. За це діло арештовано 12 чоловіка і між ними волосні писарь, на котрого Надеждин навів, шчо тої би то призводив лъудей проти нього. Кажуть, шчо кілько свідків розказали про писаря таке, шчо йому мусить бути не добре. Він би то збирав громаду і питав її, мов би од начальства: „якого ви, громадо, хочете царя? чи такого, шщоб вибирала і зкидала громада, ча такого, шщоб закаував своју власть дїтям?“ — А громадяне б то одказували, — шчо „негарно буде, як буде царь виборниї, бо буде знать, шчо скоро його царство минеться, — та буде дуже красти, — та знов не добре і не вибирати, бо буде дбати дїтям“. Писарь цей один з тих лъудий, котрі тепер показујуться проміж нашими селянами, шчо без усякого товаришуванья з письменними бунтовниками, сами, бачучи лъудське горе та неправду, доходять до думки, шщоб перемінити теперішні порьялки. Це свого роду штундарі, тільки не в церковних справах, а в громадських.“

Як почина бојатись начальство зросту в селян думок об тім, звідки їде неправда та здиство, показује случай, про який пише лист з *конотопського повіту* черниговської губернії.

„Лїтом в 1880 р. в шинку села С. зібралось чимало народу і почали розмовляти про те, шчо дорога горїлка. — „Це все жиди роблять“ казали деякі мужики. — Якї жиди? хїба ми накладајемо акциз? сказав шинкарь; це ж царь робе! А коли б не було акцизу, то не була б і горїлка дорога. Царь винен, а не жиди; з нього і питајте!“ Тим було і скінчилось. Та через кілько день приїхали в шинок з Конотопа жандарми, переглянули все; нічого, звісно, бунтовського не знајшли, — а жиди все таки арештовали, як „підбивајушчого до бунту проти царя“ і повезли в Конотоп, а потім в Чернигов.“

Шчо там зробили з шинкарем, не знајемо. Тільки тепер власне, коли скрізь на Україні мужики сперечајуться з жидами за здиство, подібних розмов мусить бути чимало, і жиди по неволї мусять проповідати „проти царя“. До того ж акцизи де далї, все більш ростуть. Недавно знову прибавлено акцизу на горїлку, — а тепер знову ждуть прибавки акцизу на табак, котрого багато сіјуть на Україні. „Скоро і з курей братимуть акциз“, — говорять крестяне в Борзенщині, глядючи на те, як акцизники обмірјують табачні плантації.

Межові бунти 1880—1881 р. в Чернигорщині та в Київщині, а надто те, шчо в тих бунтах царське вїсько посилялось проти мужиків за панів, мусили підкопати в наших селян думку про те, шчо царь за них стоїть, бо наші селяне думајуть, шчо вїська не можна посунути без волї царської. Звичайно про ці бунти пишеться мало, — а через те може здатись і ось

цеї лист про один бунт в 1880 р. в с *Жидівські Стави, київського повіту*:

„16 августа їхав ја на параходї з Кременчуга до Київа; у Ржищчевї сіло на параход шестеро жандармів з офицером Судеїкиним. Офицер сїв в 1 клас, а салдати сїли на чердаку ј розмовляли прилюдно про те, шчо було там, звідки вони вертались. В с. Жидівські Стави ј у трьох сусїднїх селах крестьяне повстали проти межуваньнѣа. Начальство послало туди сотню козаків (донців). Губернатор (Гессе) звелїв було, шчо б козаки нічого не брали, окрім птиці та хлїба, — але скоро козаки, за дозволом губернатора, почали брати овець, тельят і навіть волів. Народ не стерпїв, зібравсь в Стави, побив старшину ј писарѣа. Приїхав губернатор, — і став говорити, шчо він од царѣа ј може сказати людїм правду про землѣу. Лѣуде кричали: „нам не треба грбнатора, а треба землї“, — ј криком заглушили слова губернаторські. Тодї губернатор звелїв громадї подїлитись по селах. — „Ми всї з Ставів і всї за одно!“ кричали лѣуде. Губернатор звелїв козакам пїтти „в нагаїки“. Громада подїлилась по селах. Старшина почав показувати призвїдчиків, котрих тут же сїкли рїзками. Давали ј по 250 і ј добивали до полу-смерти. Арештантами наповнили кїлька комор. Пїслѣа того козаки зостались, а жандарми ј полицейські виїхали.

„Росказујучи про це, салдати прибавлѣали свої думки, котрих, певно, навчило їх начальство: — все можна, не грїх; грїх тїлько чоловіка вбити, та јти проти начальства“.

„Далї ја довідавсь, шчо крестьяне в Ж. Ставах ворушились шче в маї через те ж межуваньнѣа; — побили вїкна в старшини, писарѣа, в попа, де стојав землемїр, похвалѣались на цих усих, а старшину трохи не вбили. Постої козаків (екзекуцїа) до кїнцѣа обїдрав крестьян. Село Ж. Стави — полковника Прїснухина, коло Кагарлика, маїетка генерал-губернатора Черткова, де в 1879 р. була теж екзакуцїа“. Генерал Чертков, сам царській чиновник, послав вїсько проти крестьян в своїї власнїј з ними суперечцї!!

Це ж мусило кинутись в очї ј крестьянам і самим салдатам. Через такї случаї ј через усе те, шчо бачать за остатнї часи салдати, серед них пошана до царського начальства ј до самого царѣа примїтно вменшујетьсѣа. Як јавнїј доказ тому, приведемо частину з листу з *борзенського повіту*:

„Один салдат, котрїј вернувсьа до дому з служби при полку, шчо в Гадьачї, — росказував тут селѣанам, шчо в його полку 150 чоловіка не захотїли брать медалї за поход в Туречину, а прохали землї. Коли јїм полковник сказав, шчо цього не можна, ј знову сказав, шчо б брали медалї, вони сказали, шчо не хо-

вать їх брати. Тої же салдат розказував, шчо салдати недо-
ольні царем, за те шчо тої „перед воїною без шапки прохав:
діти, постїйте за мене! не лишу без нагороди“, — а після вої-
ни ї забув, дає тільки медалі, та ї за них вибира з салдатсь-
ого жалуваньня гроші.“ Серед народу теж починаєтьсья не-
обра думка проти царя, найбільш через окружник міністра Ма-
ова, шчо землі більше царь не дасть. В с. Адамсвці мені са-
ому доводилось чути: „еге! тепер бачимо, шчо ї царь за панів
уку тягне; так ми ї сами своје найдемо!“

Такі були думки сельан перед тим самим, як таки царя
лександра II вбито в Петербурзі 1 марця 1881 р., ї перед
ним, як по всїй Україні почавсь рух проти жидів. Цей же рух
очі і не прьамо, а все таки противудержавній, бо жиди на
країні маїже шчо збірщики податків дльа державного скарбу
е тільки тим, шчо власне збирають акциз за горілку, як про-
цїють їїї, а ї тим, шчо вони одні кушують мужицьке збіжжья,
к поліція збира недоїмки, ї вони дають мужикам за одроби-
ж та за проценти гроші на податі в казну ї акцизи (напр.
табаку). Так противжидівськїй рух безпремінно мусить по-
ернутись в прьамішчїй противудержавній рух, — і тим більше,
чо царське начальство ї вієсько мусить же заступатись за жи-
в, бити ї карати тих крестьян, шчо руїнували жидівські ма-
тки. Цікаво, як сами собою прості льуде звели в одно: руїно-
ньня жидів з „студентами“, ворогами царя. Про це розказано
їз инчим в листі, котриї приводимо далі, — а ось нам пише
дин молодїй чоловік, котриї скоро після руїни жидів в Київ-
чині проїздив там по залїзниці: „Тут (в Петербурзі) трудно
змовльять з льудьми. На Україні не то: напр. коло Жмеринки
заговорив з одним робітником; він признав в мені студента,
-і коли ја спитав його за „побиваньня жидів“, — він мені сказав
юсто: „не жидів треба бити, а тих, хто дозволя жидам нас
лабувати та обманьувати, — а надто тих, хто отдає свої ма-
тки жидам в аренду“.

Ось *лист з Київа*, писанїй скоро по *смерти царя Алек-
сандра II* ї зараз після *руїни жидів*:

„Темній, вельми темній наш мужик і тим то (усьакїй це знає),
- так погано відноситьсья він до проповідачів усьаких незрозу-
лих за-дльа його думок. Як і кожній чоловік без просвіти, він
загляда далеко навкруги, а бачить лихо тільки біля себе;
їтьгажчим ворогом своїм через це вважа він найбільших здир-
ків: панів (помішчків), жидів і т. и. Цих він ненавидить най-
льш, і на цих здавна в його чухаютьсья руки. На ворогів,
же ї більш шкодливих, на вишчїй уряд, то шчо, народ уже
не зверта уваги, бо не розумїє їїх і не бачить їїх беспосе-

редних здирств на собі. Шчо ж до најтяжчого, але і најдальшого здирщика, до царя, то ця народня бајдужість переходе вже аж в повагу і шанованья.

Випувати за це народ ні в яким разі не можна. Треба ж і йому мати ідеали, треба бачити в чому небудь світле божество. Церковна віра зменшилась або до забобонів, або до тупої жидівської формальности, а треба покладати на кого небудь надію, треба бачить де небудь спасителя (спаса) від тяжкого несчастного свого життя. І дякуючи віковій науці попів з їх святим словом, кулакам справників, а инколи навіть деяким панам революціонерам, цією єдиної народної надією став і тримається царь. На цього земного бога народ дивиться з такою ж нерозумною вірою, як і на небесного. А відсіля така не мудра народня думка: „царь усе б зробив за дльа народу, він прихильний навіть і до *слушного часу*, та коли ж пани не хочуть, не дають йому волі і навіть хочуть його вбити. (Старого вони вбили окрім того ще і за те, шчо він зничтожив крѣпацтво). За дльа цього вони підмовляють своїх синів-студентів“. Така народня думка всьуди панує і бути теєпер на селі не тільки пропагандісту, а навіть просто вивченому чоловікові сумно і навіть не безпечно. Кожний дивиться на його, як на харцизяку-душегубця. Втішать же себе тим, як деякі наші революціонери, шчо це все підмова уряда та попів, шчо вірноізданські адреси, біжки студентів і т. и. — це все вчинки поліції, — оптимізм, таї прерожові. Люд наш темний і нелюбов його до своїх жетакі заступників, до молодіжі — річ більш, ніж доказана.

Тільки ж додаю, шчо країна наша велика і люд в ній не однаковий, так шчо треба дуже стерегтись того, шчо б не вважати повсьудним те, шчо бачив в одному, двох і навіть більше кутках. Так напр. мені казали заєвно, шчо під Немировом льуде трохи не раді тому, шчо царя вбито. А в часи руїни жидів в самому Кієві, можна було бачить, шчо народ зовсім не такий неприхильний „студентам“ і розуміє, шчо вони таки бажають йому добра,

Діло це (руїнованья жидів), як казали і усі роспитуємі мною свідки, у своїй підставі ні релігійної, ні національної ненависти маже не має. Перший доказ цьому тої, шчо не тільки не побито жадного жида, але і бажанья такого не з'являлось, і це велика диковина при тому стані, якого тримаються жида. Другий доказ, шчо потім зачипили таки і руських дукачів (еконіюу гр. Горчакова, Кочубея, Терещенка), і на решті третій, шчо чули такі розмови, як „розрунуємо жидів, а далі доберемось і до рясників, та сіртучників“, ніде не було чути, шчо бють мовляв „невіру“, а як шчо і обходили будипки, де ви-

ставляли ікони (це між инчим робили і жиди; на одному вікні був навіть приліпленний папір з надписом: „ішдешь рюшкі“; навдику хто повірив цьому), то це тим шчо хтіли перш покінчити з одніјеју фракціјеју здирщиків. *)

Значить повстаньня вијшло мајже з одніјеји економічноји ненависти. Рујнували будинки, розбивали дорогі речі, хрусталь, зеркала, фортепјана и т. и., рвали папірові гроші і з особливоју радістю усакиј папір, лічучи јого за вексель, і подібні жидівські документи. Але грабувати діјачи не тільки зважувались, а і другим не давали і навіть чути було такі речі, шчо „гідко користуватись такими грішми, або крамом“. Виносе напр. один голову сахару і шуткује: чи не хоче хто поживитись за дешево? протягујуться кілька пар рук, але він регочеться і бје голову об каміньня. Далі другий таска сукно, і хоч знов протягујуться кілька „предупредительних“ рук, навіть панських, шчо пријшли зробити невеличку несподівану економіју в своїјх расходах, але він гордо розрива јого на шматки. В загалі ж діло бувало так: підходить купка діјачів до крамарні, і, дознавшись, шчо вона жидівська, котриј небудь з них бје прьамісінько кулаком по замку; замка јак не бувало, другий імітьту лама двері і вікна (свідки розказујуть про незвичайну силу ватажків), потім того вагажок обертајеться до громади: „роботајте, братці!“ свистить у якіјсь ціпок і з кушкоју відходить до другоји крамниці. В лавку ж суне поліція і публіка поживитись і поламати. Іноді сами діјачі розбивајуть усе до канцура, јак здабајуть дуже багатіј магазин або будинок. Організація діла шче б то трохи і зявляјеться, але зпита на живу питку, більш на солідарності усіх.

Грабував тільки усакиј збір, котриј не мав ніјаких звязок з діјачами, а најбільш козаки-денці та поліція. — Јак акули за кораблем, ходили поліцейські слідом за повстанцями. Дивились завше спокіјнісінько, јак ламали крамарню, а потім перші кидалися туди і тягнули, хто шчо міг та хотів. Один, кажуть, охвицер, побачивши у вікні поліцейського „кръчка“, грабујущого і пјущого шчось, не стерпів і страшенно побив јого. Другий факт розказував мені звошчнк. Стојить він з дрожками коло крамарні, вже розбитоји, коли це вискакује відтіля пристав і кида на дрожки дороге одіјало. Публика радить везти до дому: згодиться, мовляв; звозчик було і појіхав уже, коли це вискакује знов тој таки самиј пристав і з криком: „стој, сукин син, ја і сам сумьеју прибрать!“ потяг до дому. Грабували шче

*) Тільки в јідному місті якіјсь москвин казав, шчо жиди підкупили вбити царя; за те јіх треба бити.

неменьш донці-молодці. Вони навіть і з коней не трудилися злазити. Навіщо? Прямо настромля на піку усякиї крам та жхова по кишенях то що. — Повстанці ж, знов кажу, самі ж не крали ж не били жидів і дивилися на своје повстаньня, як на діло чисте ж правдиве.

Прихильні жидам часописі кричали, що це не економічне повстаньня, а просто розбій іпаного народу, що били москвини, котрі маїже ж не знають, що таке *кулаки* жиди, і що ж арештовані найбільш москвини (кацапи), але це брехня. Усі свідки, яких жа розпитував, кажуть що москвинів були дуже не великі купи, що було більш навіть селян-хліборобів, і що були все київські міщчане, котрі ж одержу вже носять німецьку, ж у мові різняться від українців-чистих. але національність котрих і родину не трудно шче розпізнати.

Діло було чистісінько економічне, і на такому ґрунті, при таких підставинах просто гріх було нашим революціонерам не вмішати і не повести перед. Заводять наші „народники“ чигиринську справу, де приходиться, як то кажуть, навіть кривити душеју, розводять теорії, що перше їх діло у бунтах, чекають тільки більшої міцности та моги, шчоб почати якийсь темний та незрозумілий народний террор, шчоб їдним боком був схожий на „благотворітельноје дьело“, а другим на... нісепітницю, упираються навіть на ірландський аграрний рух, а своје діло пропустили. Далі вже було ж кинулись та, як кажуть, в свинячий голос. Коли вже не тільки прошов „момент“, але ж справа вся була задужена. Навели силу вїєська, москалі почали стрільати, багатих жидів було оціплено (коло Бродського стоїали навіть гармати), багацько було заарештовано, ж усуди почався козацький террор. Цьому христорубивому воїнству, славному своїм вірнопідданством, тепер найбільш даје віри уряд. Чи побити нагаїками студентів, чи всмирити бунт, чи охороняти якого небудь Гьуббенета,—усе це шчиро сповняють донці-молодці. І тепер треба було бачити, як ці звіри кидалися на безвинну навіть публіку. Били всіх, не розбираючи, ж по чім попало. Кілька моїх товаришів і досі чухаються. На Жиланській вулиці всі, тікаючи від козацьких нагаїок, перескочили через невеличкий паркан, що був на шчастья близько; тоді козак, розігнавшись, конем виломав тої паркан і всі козаки кинулись бити старих і малих, і жінок, і лежачих, не дивлячись. Одного шевця так побили, що він, сердега, притулився до паркана ж, кажуть, гірко, гірко заплакав. Тоді їдеп з цих башибузуків московського царя прибіг до нього ж з конья вдарив його в груди тупим кінцием спису так, що тої так і покотився до долу.

Слава руському оружію!!....

А як би народ був zorganizовавсь, то навряд дозволив би такі звірські вчинки. Були, кажуть, де хто із паничів на ділі, але більш по власній своїй волі, а як і треба кого небудь дьакувати, то це кількох робітників-соціалістів, котрі такі мали деякі вплив. Але шкода та ж шкода, шчо не було порядком льудей інтелігентних, котрі б і організували діло, і перед повели, і зробили б більш розумним це повстаньня: зовсім не слід було розбивати вбогих жидів, хоч без подібних хиб і не можна в таким великім ділі.

На скільки ж молодіж мала б вплив на льуд, показують кілька фактів, по котрим видно, як народ вважав себе на цей раз солідарним з нею, з якою ласкою відносивсь до неї і далеко вже не дививсь, як на злодійів. Це, здається, перший радісний за дльа нас факт такого рода, та всі наші народники його пропустили. Іден із моїх приятелів, вештаючись усюди, між инчим стојав біля бакалійної крамарні, коли це виходе один із руйнујущих з повною жменею фиників і забачивши мого товариша: „на, каже, братець студент, попоїж“. Цеј узьав трошечки, а тој знов до його: „чого церемонішсь, брат студент, бери більш“, і це все з такою братською ласкою. Далі того ж таки мого знајомого побачили з розхрістаним коміром сорочки: „а, кажуть, пороботав таки, братець студент, — душно стало“. Цеј почав було казати, шчо він тільки дивиться, так куди: „ну, признась, пороботав?“ І це знов таки по братському з ласкавою усмішкою. Другий мій знајомий јшов од Дніпра, то јому все радили підти перемінити штани на нові на Подолі. Мені теж один возниця казав, шчо в бунті були і студенти, бо це гарьачий, каже, народ. Та і у загалі всі, починаючи з генерал-адјутанта Дрентельна і кінчаючи простими хліборобами, були запевні, шчо тут не без студентів (не було тільки доказів). А як же було при такій запевности не відноситись з ласкою до молодіжі, коли чистісінько всьакому льуду: панам і мужикам, українцям і чужинцям, студентам і урядникам, жінкам і чоловікам одинаково пријшлась до вподоби ця біжка жидів. Ідучи шче в Київ, ја дивувавсь ціј загальній згоді публіки в вагоні. Наче всі вмовились навмисне. Помішчики польаки радіють, сельане українці радіють, артіль москвинів теж, і тільки гусари, шчо јшли здається в Житомир, раділи вже не за біжку жидів, а шчо мовльав јіх шаблям буде робота. (Сумно стаје, коли бачиш, як наше віјсько відрізнилось від народу і споганшало). Звочки київські жалкували тільки, шчо „јіх хазьајін запер і не пустив погульати“. Студенти і курсистки, ці найбільш гуманні льуде, раділи теж, і тільки уряд, жиди та дејака пресса „ізвергали хулу всьачеську“. „Заря“ навіть почала брехати і инсинуіровати

*

ї за своје откровенне жидівство зразу страшенно огидла молодіжі. Тільки одно лихо, — котре примушує журитись всіх, хто проти жидів: пришлося бути солідарним з „Кієвлянином“.

Ми додамо од себе: — шчо таким людім, як наш дописуватель, можна було так поставити себе, шчо не бути за одно з „Кієвлянином“. Для цього треба було зарані знати, шчо не забаром буде повстаньня на жидів, та впорядкувати хоть невеликі гурти, в котрих би були робітники жида і християне і котрі б пускали думку, шчо скривдженим людім усіх вір і пород треба б бути за одно проти здишчиків. Таки гуртик і думав скластись в Женеві з кількох жидівських і українських соціалістів і мав печатати книжки з такими думками на жидівській мові, — та його не піддержав на Україні ніхто, — і так усе діло звелось на саму розмову. *) На Україні тільки небагацько жидів в Желісаветграді, шчо зложили з себе „Библийське Братство“, видали лист, в котрому писали до жидів, шчо їм випало таке лихо за те, шчо не хотять взятись за честну працю. Вони ж попробували зійтись з українськими штундовиками, котрі обіцяли їм помогти, як жидівчкі братчики возьмуться за хліборобську працю. Ця розмова жидів—библейських братчиків з українцями — штундовими братчиками — шче маленьке зернятко, з котрого колись виде велике дерево, під котрим робучі жида і українці побратаютьсь на спільну працю і на спільне повстаньня проти здишчиків жидівських і християнських. Поки шчо „студенти“ мусили б ширити думку про таку спільність і між бідними жидами, і між крестьянама та робітниками християнами.

Другий довгий лист, писаний до нас з *лівого берега Дніпра, з черниговської губернії*, — зачіпає теж і думки селян про царя і про „студентів“, — розказує де шчо цікаве про те, шчо діється тепер по селах з powodu шуканьня „бунтовників“, — та окрім того розказує і про иншу річ, зза котрої тепер багато је неспокою на Україні, — про попівство:

„Вам цікаво знати дешчо про теперешньє українське село. Ось вам село в черниговській губернії, в одному з південних хліборобних повітів, верстов з 20 од города і з 10 од стації залізної дороги. Більшина народу в нім козаки, потім казенні крестьяне, меншина — колишні панські; всього з 2000 душ. Живуть спокійно; пан тільки один. Піп старий, служить тут уже 40 років. Піп добивається, шчо б його слухали льуде, як не-

*) Дивись про це в нашій книзі «Историческая Польша и Великорусская Демократія», стор. 445—452.

вільники господаря, щоб йому всі кланялись трохи не до землі, великі і малі. Таксу він положив за віщачьня найменше 15 руб., за похорон 1 руб. Треба сказати, що шп уже років з 30 як вдовіє, і дітеї має одну дочку, котра давно вже замужем, так що йому б зовсім не слід було б обдирати льудей. Піп мішаєтьсья в усякі крестьянські справи, — плодить плетчиків і доносчиків. Він дуже недовольниї всіма переминами, що зроблені за царя Александра II, а вже про тих, хто хоче нових переми, і казати нічого. Батьками всіх бунтовників він вважа Шевченка та Іскандера (Герцена). Сам він почав доносити шче в 60-ті роки, коли в його село дьяла занесла одного українолюбця, „хохломана“. Цей „хохломан“ намовив громаду просити, що б попа переминили, та піп іденнав грішми, і архиїереї його зоставив на місці. Тоді то піп і почав писати доноси і на українолюбця, і на мужиків, що з ним дружили. З того часу він навкруги прославивсь, як доносчик, і його божатьсья. Він пам'ята шче Шевченка і розказує з злостью, як той їздив по панах, як мальбар, та вибирав льудей собі до вподоби, дьяла бунтовства.

Звісно, що теперішніх бунтовщиків, „нігілістів“, що вбили царя, піп ненавидить і каже, що їх мало вішати. Всі світські сельські учителя, по ньому, — нігілісти, або ліпше сказати, йому так здаєтьсья, що хіба тільки станові пристава не нігілісти.

Про других попів, з котрими ја познакомивсь, або про котрих ја чув, можу сказати, що між ними трудно знаїти навіть просто приличного чоловіка. Більшина або такі попи, як отої старий, або п'янижки. Дістають же вони найменше 1000 руб., тоді як сельський учитель за своєю працью найбільше має 300 руб.

Пан тут молодий; не давно дістав тут спадщину. Він був в университеті, — читав закордонні соціалістичні писанья. Як тільки почав господарьувати, то заложив було свії шинок і чайну дьяла мужиків, — але скінчив тим, що чайну заккрив, а за шинок взяв з жидів одступного (жидів в селі З). Він довольниї своїм господарьуваньям, тільки жалкує на то, що ніяк не може завести „сердечних стосунків“ з мужиками. Він ніяк не може помиритись з тим, що мужик, котрого він годує добре, ніколи переплатить йому копійку, дасть позичку, посадить з собою обідати, почестує чаєм, — все таки дивитьсья на його, як на пана і не платить йому такоїу працеїу, яку мужик може робити тільки тоді, як би він її робив на своєму власному господарстві, і не стереже його добра, як свого. З попом цей пан стараєтьсья вдержати приїательство, — дьяла чого? хто його зна! В решті в цьому чоловікові, не гльядючи на його освітність і де в чому шчирість, вже бачиш початок баїдужести до

всього громадського діла, до всього, шчо виходить по за його господарство. І таких льудеј ја знају не одного по наших селах. Чимало одначе јесть по наших селах і таких, котрі дуже вільнодумствујуть, поки не доходить до јіх кешені; таких најбільше јесть між управителями в багатих панів. Між малими панами јесть і такі, шчо більш сами ведуть своје господарство, ніш најмајуть робітників, — та јіх не багато, ј з мужиками вони держать себе так, як і інші пани. — Ось вам пани ј панки нашої Лівобічної Украјіни.

Про мужиків можна судити по тому, як вони думајуть про такі напр. речі, як вбивство царя. Більшина думаје, шчо це зробили пани, котрі розсердились на царя за ввільнення крестьян, а шче більше за те, шчо він би то хотів земљу переділити так, шчоб кожному було стільки, скільки хто здоліје обробити власними силами. *) Пани мусили б мати право најмати по одному погоничу. Справи державні цікаві всім мужикам, та вони не мајуть часу про них толкуватись і думати. Дља того треба мати таку земљу, шчо б не самому обробляти, а статати в најми. Јесть і такі мужики в наших селах і на них можна бачити, як јіх навчајуть освітнішчі льуде.

Ја знају в селі С. мужиків, котрих можна назвати вчениками понів, ј других, котрі навчились од „хохломана“, шчо ја про його згадував. Зразком перших служить один мужик, — сказати просто, — особа пренаскудна. Вже як тільки пријідеш в село, то зараз його ј запримітиш хоть би по синьому піджаку, в котрім він ходигь. В кешенях того потасканого піджака повно паперів, усяких јабеда і прошеніј, котрі він пише в усі усьуди. До всьакого пријіжджого він непременно пријде — „прочитати в серці“. На полі він не робить, — а најмаје його льудім, сам же живе јабедами та здирством та тим, шчо стаје „гонцем“, то б то помічником сборшчика податків, по наказу станового. Здира він між инчим бідних жінок, котрі ловлять рибу на ставочку, шчо коло його землі: він з них бере одєжу, одробіток та шче ј могоричі, бо сам він пјаницьа. Поки він не зньухавсьа з попом, то не раз його ј били, навіть сікли в волості, а раз хлопці трохи не втопили в ополонку ј пальці јому поперебивали. Тепер він пријетель попа, ј за його ј становіј, і його бојатьсьа. Подруживсьа ж він з попом на доносах. Як пријшов час, коли доноси пішли в моду, — пішов у гору піп, — за ним і наш мужик „јурист“. От уже третіј рік як він ловить по селу бун-

*) Цікаво б знати, про јаку силу тут думајетьсьа: про саму льудську, чи ј про скотину ј плуги ј т. и., котре маје јака сімја? Здајетьсьа, шчо про останче.

товшчиків, соціалістів. Найбільше вїдаєтьсяна він до вчителів, до котрих лізе в хату всякими способами. На одного вчителя, з котрим як звичаіно, не годився піп,— піяк не вдалось навести бунтовства, — так юрист чинлявсьа до його на улиці, лајав його, збирав піяниць, шчоб його побити. А ось вам примір того, як мужик-юрист ловив проїзджого соціаліста:

Заїхав недавно в село один учитель московської гімназії, шчоб побачити свого знакомого. Стрітив його „юрист“ і закликав його до себе стати на квартиру, шчоб пождати того знакомого, бо його не було на тој час дома. Приїзджиј дав хазяїцу-юристу свій пашпорт, а тој, вкупі з старшиною надумались, шчо тој пашпорт — фальшивиј, бо, мовляв, не ма на јому приміт, а також, шчо, мовляв, дано білет 5 числа, а 7 вже чоловік і в Черниговщині (бо залізницеју приїхав). Тим часом приїзджиј роздумав ждати знакомого ј најма звошчика везти його до залізниці за 1 карбованцьа, та за чај заплатив јуристові 1 карбованцьа ж. Юрист з старшиною рішили, шчо чоловік кида грішми, значить вони не його ј значить тут не чисто. Вчитель їде на станціју, а юрист на полустанок казати жапдармові, шчо, мовляв, піймав „крамольника“. За вчителем почали доглядати, а јуриста з курјерським поїздом одіслали назад. За такі велуги становиј помага јуристу в його јабедах і здирствах.

Шчо за лудина оцей юрист, пријатель попа ј станового, — видно з того, шчо він своју жінку півечить без жалю, наводьачи на неї, шчо буцім то не вірна јому. Раз дојшов до того, шчо хотів показати, шчо має право казнити жінку: положив јїї на колоду ј замахнув сокироју, — та тільки вдарив не по голові, а по косі!...

„Пријатель „хохломана“ зовсім другиј чоловік. Перше, шчо кидається в його в вічі, це повага до себе, невступность нікому свого права. З попом він на ножах і навіть сидів через попа шче в 60-ті роки в тьурмі. Такі ж і сини його, коли шче не гострішчі. Треба сказати, шчо держатись, не вступајучи свого, перед сільським начальством, помага цим мужикам і те, шчо вони заможнішчі од других. Розуміјучи це, вони березуть своје добро, не дуже то розшчедрюјуться перед сусідами, і јїх не дуже лубльять на селі. Та все таки вони встидајуться ј обирати лудеј чи сьак, чи так. Те, шчо робиться тепер в Россїї проти царя, ці мужики добре розуміјуть.

Низче цих вчеників „хохломана“, та все таки вишче од загалу сельан треба поставити кількох мужиків і між ними одного звозчика. Це луде біднішчі, ј через те не можуть держати себе так згорда перед начальством, јак хохломаньскиј пријатель, та все таки не клапьяјуться нікому в појас. Своје добро бе-

режуть, та не так ддя себе, як ддя сімї. В сімї ж луде шчирі, тихі, лубязні. За царем жалкують, та жаль їм і луде, шчо начальство вшає“....

Оці образи сельан не зовсім такі, яких би бажалось гарьачим вольнодумцям з освічених лудеј,— та все таки вони показують, шчо наші сельане далеко не спльають і шчо між ними єсть луде, за котрих можна б вхопитись освіченим вольнодумцям, шчо б перенести в українські села свої думки. Це ж саме видно і по тим дописам з України, які проскочили в петербурські газети на московській мові. „Народная Воля“ и „Чорный Передѣл“.

Ось шчо писалось з українського села в № 1 „Листка Народной Воли“:

„Можно было еще наблюдать произведенное событиемъ 1-го марта впечатлѣніе въ его чистомъ видѣ. Шли толки о самомъ фактѣ, изъ устъ въ уста передавалась масса варіацій. По однимъ рассказамъ убійцы — паны, по другимъ — ляхи. Приведу одинъ изъ слышанныхъ мною и показавшихся миѣ наиболѣе отвѣчающимъ народному воззрѣнію: „стрѣляли його раз, заборонив його бог: стрѣляли в друге, знов заборонив; теж було в третій раз; а далі покликав бог Миколаја чудотворця і других угодників, да і каже їм: і шчо мені з царем робити, шчо не хоче він сам себе боронити; запевне він лудьям шкоду робе, шчо вони в його стрѣляють. Як тепер він не спокажітьсьа, то ја його на цей раз не заступлю, нехай вбють. — Отто ж його і вбили“. Это объясненіе факта было пущено въ народъ однимъ старымъ дякономъ. Трудно было опредѣлить среднее народное пониманіе факта по обращающимся объясненіямъ. Въ его же настроеніи можно было отмѣтить двѣ характерныя черты, именно: никакого сочувствія къ личности государя, никакого къ нему сожалѣнія и смутное ожиданіе какихъ то перемѣнъ въ своей жизни. Бывшіе крѣпостные обсуждали значеніе присяги такъ: „как би ми лиха не нарobili, шчо присягнули. Чи не хоче він (царь), шчо б ми на його робили, як колись на панів? А може і те, шчо в панів землю одберуть,“— говорили другіе. Толки о землѣ стали усиливаться съ распространеніемъ слуховъ о „листах“ (прокламаціяхъ, которыя обошли всѣ сосѣдніе съ селомъ деревни и заводы). Говорили о министрахъ; „якби були міністри із виборних, із тутешніх лудеј, воно б було лучче, бо царь їх не бојавсьа б“. „Та вже шчось буде; доживем та побачим, як воно буде“. — Этими выраженіями заканчивалась обыкновенно бесѣда“.

З Полтавщини в 3 № „Чернаго Передѣла“ розказується про розмову дописача з одним сельанином, одставним салдатом

з козаків про царя, про волю і землю. Ось як розмовляв той селянин:

„Не ја один, а је ј други, котрі думајуть, шчо на те стріляють в царя, шчо б землю от панів одібрать і мужикам оддати, а царь не хоче.... Ја, паннчу, так думају: не треба панів, та понів, та ј царя... Він разукип сип об нас не клопочеться; він думаје, як би јому лучче було! Не треба зајмати тільки віру! бо це гріх.... Јак подумају добре, то ј не знају: як же воно без царя житимемо.... Ја чув, як був у москалях, шчо је така *расубліка*, де царя не маје, тільки не знају, як там живуть?“ — Я обьясниль ему, каже дописач, какъ можно обойтись безъ царя. „Эге так.... воно виходе: як оце ми старшину вибираємо, так і тоді — замість царя начальство: як плохо буде, то замінить можно і вибрати друге... ..Мабуть, не обійдеться без того, шчо б не взятись за дрючки, та ј збунтоватись“.

* „Другому чоловікові жалко крови, навіть царя, і він каже: „Јак почују ја, шчо хтось встрілив в царя, то мені страшно становитьсья: ја у церкві на молебствіі все мольусь богу, шчо б вони утікли благополучно. Ја ј думать бојусь: як се можно лудину вішати як собаку.... Не добре времја тепер. Јак послухать кругом, усі землі ждуть, бо дуже бідкујуть луде.... Мабуть без крови не обійдеться.... Ја чоловік смирній, — не хочу приставати до тих, шчо хотять землю одібрати, та не хочу ј іти проти них... Мені страшно думать об тім, шчо кров прольється чоловіча.“

В 4 № „Чернаго Передѣла“ знаходимо теж дуже цікавїй лист про думки селян з Волинської губерніі:

„Мнѣ, жившему это лѣто въ деревнѣ въ шкурѣ интеллигентнаго пинтерца, только благодаря крайне благоприятно сложившимся для меня условіямъ, удалось сойтись на пріятельскую ногу кое съ кѣмъ изъ мѣстныхъ крестьянъ. Съ однимъ изъ нихъ Ф., служившимъ въ батракахъ у помѣщика, мнѣ приходилось довольно часто бесѣдовать по душѣ. Мужикъ онъ былъ семейный, лѣтъ подъ сорокъ, не бывший нигдѣ дальше своего губернскаго города.

„Одну изъ такихъ бесѣдъ, дающую болѣе или менѣе определенное представленіе о теперешнихъ ожиданіяхъ и намѣреніяхъ крестьянина, я и помѣщаю на страницахъ „Черн. Пер.“

„Какъ то вечеромъ встрѣтилъ я Ф. одинъ на одинъ, возвращающагося съ поля и по обыкновенію клянущаго свою судьбу. Чтобы завязать разговоръ, я спросилъ его:

— С чоґо се ви робите на папа, а не на свїі двір?

— Еге! Хїба се ја роблю? Ні! Се нужда моја робить, як

би не вона, прокльатаја, ја б зроду ні до кого в најми не пішов, хоть міні два ста карбованців у літо давај. Землі нема зовсім у мене, тільки ј је, шчо всадьба, с того підеш не то шчо у најмити, а ј на шльах з сокироју.

— А багато у вас у селі безземельних?

— Душ 25, а може ј більше, да от як: по ревізським сказкам у нас считали 64 души, по дві десьятині на руку, се скілько буде?

— Без трошечки 400 десьятин.

— От бачте! А теперечки нас усіх більш 100 душ је, — четирьох десьятин на душу нема, та ј шче не в усіх по рівну. У другого вже після теј самој ревізії п'ять синків мужиками стали, а на них наділу нема, бо наділили тільки того, хто на пана робив. А батькові синки, шчо зіронькі на небі, усі рівни, усіх треба поділити; от, і дробить він дві десьятинки землі на п'ять шматочків чи більш. А с сего шматочка треба душку јмати, шчоб жинка та ј дітки ситі були, та ј шче повинність треба платити... Коли се так шче років з десьять буде, тільки вмерти ј останеться. Уся падіја наша на віјну.

— На яку се віјну?

— Хіба ви не чули, шчо јак учнуть куруновати росіјського царя, то зараз Прусак та ј китајський царь на јого војевати підуть?

— А с чого-ж јім војевати? хіба јім у себе нема чого робить?

— Про Прусака говорять, шчо він ішче з давна хоче в нашого царя шматок землі одібрати, да тільки раньше сего не було можно, бо в нашого царя вельми віјська богато. А јак јего почнуть куруновати, піјде великаја бунтація, крестьяне почнуть казенні та ј панські землі одбирати, та проміж себе ділити, бо більше так жити не можна, — усяк хоче јісти, а јісти нема чого. От се јак начнеться та самаја бунтація, нашому царю не достане віјська ј у себе управитись, а тут і підскаче Прусак. Треба буде на него віјсько посилати, а ми вже шчо захочемо, то ј будем робити.

— Ну, а јак же-ж китајський царь у се діло впутався?

— Еге, китајський царь то зовсім друге діло, тој не то, шчо Прусак: јему росіјської землі не треба, бо у него својей лишка је. Китајський царь нашу руку держить. Він спровідав, шчо у нас не вельми гарно живеться крестьянам, шчо у нас висправники та ј пани, шчо схотять, то з нами ј робять. От се він і схотів у Росії, јак у китајській землі, крестьянську правду зробить.

— Шчось ја про сьу кресьцьанську правду у Китаю нічого не чув? Јака вона такаја, шчо јіі так схотіли?

— А такаја правда, шчо нема там ні якіх панів, ні чиновників, — усь поровнені, усьак собі пан, у веьакого земља је, хто скілько сам робити може. Над усіми тілько је водин царь. Та тој царь не теје, шчо наш, він тільки ј у думках маје, шчо як би јого кресьцьанам гарненько жидосьа.

— А шчо? чи јого громадоју ставльаь на царство, чи јому пісьла батька царствувати досталось, а пісьла јого, јого син буде?

— От сего ми вже доподлишно(?) не знаємо; знаємо ми тілько, шчо він нас ослобонить хоче, шчоь ми жили, *як наші діди*, (NB!) — вправльались својеју громадоју та ј радоју, земельки ні у кого не позичали, хлопців, синів наших кривних, у москалі не давали. Та ј ви може ј сами чули, як у старе времяа наші діди вольними козаками жили, а россіјських царів і в очі не бачили ј слуху ніякого про них не чули. Се вже, опісьла россіјськиј царь нас брехнеју забрав. Да тілько вже за жидів приньались, а тучекі зараз і коропація, — китајськиј царь пријде та ј почнемо тоді с ним вмісті землі забірати.

— Ну, а надільати сам він буде?

— Ні, і чого јому в се діло путатисьа, се вже ми сами поробимо.

— А як же ви сіју переділку робить будете?

— Ми сами про сеје діло трошки проміж себе говорили, считали, по скільки пријдетьса на душу. Ја вже вам говорив, шчо у нас без трошечки 400 дес. надільної землі је, та ј у пана 550, та ј він шче нашим багатирьам 100 дес. продаь, — усього буде деьаь сот. От се ми ј поділимо усьу земљу порівну, так шчоь усьакому по 15 деьатин було, а кому недохватка вијде, то у другім місті одржим. Землиці у нас багато. Се у нашого пана 600 деьат. було, а ж је ј такијі, шчо по пьатидеьати сот і більш је. Тілько ми јім шкоди робить не будемо. От, і нашому пану ј јого синку, дарма шчо јему усего пьятр років, по пьатнадеьати деьатин дамо, нехај сами робльаь. А то на пана, јого жінку та ј сина робить будемо за гроші, а на себе і својіх діток вже дарма. Землицю ми поділимо, ми поділимо громадоју; се вже ми сговорились, тілько вот наші багатири не удумають, як јім пісьла сеј переділки гроші з пана взьати, которіјі вони јему вплатили за тіјі сто деьатин, шчо у него купльали. Може ви знаєте, як јіх з пана взьати?

— Ні, сіјі гроші вже пропали, бо пан не буде сидіти у селі, як переділка почнеьса. Шукај јого, як вітру в поді! Тілько мені думаєтьса, шчо нічому сему не бувати, як ви будете китајського царьа ждати, і до того времечка з жінкоју на печі

лежати. Раньше ви тоже говорили, шчо россіјській царь вам волю дарује. Ну, а шчо? дождалисья царської волі, шчо по селах все за повинності пугој льяскаје та ј вашеј кровју як дрібним дождиком турецьку земљу заливаје?

— Ні, якаја се воля! тільки ј је, шчо прежде пани нас били, а тепер чиновники бјуть та ј граблять, та ј шче губернатор приказује у наших хлопців стріляти за то, шчо вони наших кровопивців — жидів женуть.

— От се ј от китајського царя нічого не дождетесья, бо у него свої діла је. Та ј шче не буде сего ніколи, шчоб царь крестьянськују руку протів панів держав, бо він сам над усіми панами пан, над усіми чиновниками чиновник.

— От се ј у нас молодшијі мужики та ј хлопці говорять, шчо нічого не треба ждати ј од китајського царя; шчо тільки тоді ј буде крестьянськаја правда, як сами крестьяне піждуть бунтовати, земљу отбивати, та ј ділити, та ј хлопців у москалі не давати. Е! Се јіх діло, вони молоді л्यуди ј думајуть по новому; нехај роблять, як схочут. Вони лучше нас удумајуть, бо вони хоша росли ј у бідноті, а усе ж не бачили панської пуги. А ми вже старије, нам треба думку мати, шчоб најти кусок де вмерти, да було би кому сховати, а то от дід Василь нема шче ріку, як умер, а вже с того світу чоботи показује.

От ми теперечко говорим з вами про золоте времјачко, шчо наші хлопці, а мабуть і ми самі побачимо, а сами усе огляди-вајемось, як би кто не вчув та ј побачив; от се так було до манихвеста, як ми царськују волю ждали. Зіјдемось де в кутку та ј кальакајем промеж себе, а сами тільки в думці ј мајем, як би пан чи јого віјт не учули, бо як учујут, піде мордуваньє, да таке, шчо ј кіщца јому не видно. А теперичка як учујут про таке кальаканьє, наплетут исправнику, так хуже всьакого мордуваньє, — піјдут таскать у губерніју та ј про усе питати, та ј шче набрешут то, чога ј не було совсім. *)

Тој же самиј дописач говорить далі:

„Въ нашей мѣстности вѣра въ царя вообще не особенно сильна и, какъ оказалось, была довольно тѣсно связана съ личностью Александра II. Послѣ же событія 1 марта, со вступленіемъ на престолъ новаго царя, люди, вѣрившіе прежде въ царскія милости, почти совершенно потеряли эту надежду. „Нема нашого земного бога! убили! Цеј, шчо тепер, жидів л्यубить, своїх бје! Нам такого не треба! Ми так не хочемо! Як

*) В тому селі, про котре тут розказујетьсья, пани оселили крепаків Московщини ј через те мова там помішана.

јому такі лубі жиди, шчо він велить бить своїх же християн, то ј нехај же живе з своїми жидами, нехај царствује з ними! Або ми, або жиди“, говорять такіе люди теперь.

„Но жизнь сдѣлала свое дѣло и теперь всегда возможно встрѣтить в деревнѣ такихъ людей, которые совершенно покончили съ идеей царизма, пришли къ сознанию, что ждать нечего, (что) самимъ нужно раздобыть себѣ настоящую волю. Привожу свой разговоръ съ крестьяниномъ по поводу „злобы дня“.

— Шчо се воно дальше? А вже в народі ходить така чутка, шчо так не можно дальше жить. Шчо він за царь, шчо він не хоче помогти своїм лудьам! Чи він з жидами знаєтьгьа, чи шчо? Як би всім піднѣтсьа, то тоді б мабуть діло б вишло!

„Это, такъ сказать, два крайнихъ направленія; одни еще не совсѣмъ покончили съ отрицательной стороной дѣла, а другіе уже предлагаютъ извѣстный положительный выходъ изъ тепершняго положенія. Большинство же высказывается нѣсколько иначе: оно все таки пдѣтсьа на царя, хотя далеко не такъ слѣпо, какъ прежде, оно уже ставитъ опредѣленные сроки, послѣ которыхъ ждать больше не слѣдуетъ; наконецъ, считаютъ нужнымъ предупредить царя, довести до его свѣдѣнія о положеніи крестьянъ вообще. „Тут не в цѣм діло! Тут треба послать царю бумагу, нехај виселить жидів; або жидів, або нас!“ „Шчо се у нас робитьсьа? За то шчо нас обирајуть, нас шче ј бјуть! Треба послати царю, нехај устраниць жидів, а то шчо се він за царь!“

„Одинъ крестьянинъ, возвращавшійся вмѣстѣ со мной съ мѣста разгрома (туда пришло порядочно крестьянъ изъ сосѣднихъ деревень, „за тим, говорятъ они, шчо може ј нам пригодиться“), говорилъ мнѣ: „Ні, ми розділаємо жидів не так! Ми не будем так! Коли вже пішло не то, шчо наших убивајуть, то ми у тих проклятих москалів пооднимаємо ружьжя та ј будем собі бить! Побачимо, чија візьме! Треба подождати до куронованья, може чи не буде чого, да тоді вже піднѣтсьа!“

Тільки ж в своїи сили старші сельане не вірять, а сподіваютьсьа лишшого од молодых лудей: „вони, кажутъ, зовсім друге діло; вони не бачили панської пуги; вони говорять, шчо сеј вже бог стариј став, шчо він не знає, шчо јому робить; треба нового шукати“.

Таким „новим богом“ могла б бути дѣла українців думка про *свою волю на своїй землі*, коли б јім ту думку розјаснили добре освѣчені луде. Тільки на лихо освѣчені луде на Укријині мајже всј попольачились та помосковились і забули думать про свою волю своєї країни, та до того шче ј одтѣгајутьсьа од нејі до далеких крајів: — Польшчі ј Московщини. Хиба не диво, шчо дописач „Чернаго Передѣла“ з Полтавської губерніі, роз-

мовляючи з селянином з козаків про безцарну державу, республіку, — не догадавсь сказати йому, що на Україні була ще сто років назад хоч сьака-така, та республіка, козацька Гетьманщина і Січ Запорожська, котра скасована царицею Катериною тільки в 1775, коли і землю запорожську цариця панам роздала, а потім і крпацтво завела. А ця нагадка б показала мужикові республіку далеко ближчу до нашого краю, ніж чужі закордонні республіки. Також хіба не чудно читати в тій же дописі „Чернаго Передѣла“ такі слова: „въ *своего* царя поизвѣрились“, — коли тої же дописач розказав вище, як волинські крестьяне кажуть, що *россієські царі* українців козаків обманом узьали! Виходить, що россієський царь — *свій* тільки для дописача „Чернаго Передѣла“, а мужикам-українцям він чужий!

Тим часом самі селяне починають згадувати стару українську волю та зводити ті спомини з своїми теперішніми надіями. Там же, в 3 № „Чернаго Передѣла“ один розказує, як він заjšов до старого селянина і як стариј, а за ним і жінка його згадали Запорожжя, почали співати пісні про нього (певно про руїну Січі), а далі стара ј каже: „а чути, мов знов буде Запорожжя. — На што? — Та кажуть, щоб землю од панів одібрать“.

Варто б було над цими словами подумати хоч тим з помосковлених і попольчених письменних льудей, на Україні, котрі клопочуться про волю та землю для народа, та не вміють, як јім зітись з тим народом...

Варто подумати також і над звісткою, котру передав з Сібіру дописач „Вольнаго Слова“ (1882, № 21) про тих крестьян-чигиринців, що заслани туди за те товариство „Тайная Дружина“, про котре говорилось не раз вище в оціј книзі. Звісно, що ті россієські соціалісти, котрі зклали јого, обмануючи крестьян, що буцім то вони мають лист од царя, робили щиро, — та тільки все таки страшенно помилались між инчим через те, що вивчившись в московських школах, не знали українського народу. Не знали вони пі того, що на українській мові слово *дружина* не значить — *товариство*, як на московській, а значить *подружьжя*, — дівчина, чи парубок; — не знали вони, що бунтовались в Чигиринщині зовсім не панські, а власне царські, кезенні крестьяне; не знали вони ј того, що думка про царя зовсім не тик глибоко вкоринилась в українських селах, як у московських і що в українців глибоше сидить спомин про козацьку волю, — так што, коли вміючи підступити до українців, то јім тим паче можна говорити про землю ј волю, не брешучи јім нічого про царя; не знали вони ј того, що українські селяне таки ще чувають свою одрубність од других народів на Україні. Коло б оце все знали ті

російські соціалісти, котрі між инчим порядкували і чигиринське товариство, — инакше кажучи, колиб вони не так одбились од українського льуду, — тоді б зовсім инакші були послідки усього „ходження въ народъ“ вивчених соціалістів на Україні і згаданої чигиринської справи: тоді б посеред українських сельан заложені б були хоч невелички осередки ясних думок про громадські справи, а ті осередки дуже б стали в пригоді в теперішні неспокійні часи, коли увесь народ ворушиться на Україні, — та не зна, куди йому кинутись, на шчо сподіватись.

Ось шчо пишуться про засланих на Сібір чигиринців у згаданій вище дописі:

„Чигиринцы“ крестьяне очень недовольны тѣмъ, что „интеллигентные“ ихъ обманывали. Особенно ихъ огорчаетъ — ложная клятва. „Вѣдь онъ крестъ цѣловаль! А никто жъ его не заставляетъ!“ — говорили они о главномъ организаторѣ „Тайной Дружины“.

„О міросозерцанні крестьянъ „Чигиринцевъ“, говоритъ лице, передавшее о нихъ свѣдѣнія, — трудно, не зная ихъ, составить себѣ цѣльное понятіе. Но сколько я слышалъ, въ нихъ очень силенъ націоналистическій элементъ. Они считаютъ враждебнымъ себѣ все, что не хохлацкое, и всѣхъ, кто не хохлы. Ихъ (?) положеніе представляется имъ въ видѣ антитеза: хохлы и не хохлы. Къ числу же послѣднихъ (по ихъ мнѣнію) принадлежитъ въ Малороссіи все некрестьянское населеніе“.

Ворушиться думка наших сельан і про церковні справи. Скрізь, по всій Україні, російській, як і австрійській, сельане, цілі громади сперечаються з попами з поводу їх здарства і по троху доходять од думки про те, шчо церкви і попи мусьять залежати од громад (як і було на Україні за часів козацької республіки), до думки, шчо б зовсім без попів жити. Ми про це доволі розказали в книзці „Нові українські пісні про громадські справи“. До того тепер додаємо, одну допись, напечатану в кийівській газеті „Трудъ“ (1881, № 121).

В с. *Мала Виска*, јелисаветського повіту, херсонської губернії, архијереј переінів попа. Прежній піп брав за греби, шчо јому давали, новіј завів таксу. Громада послала до архијереја прохати, шчоб јій вернув старого попа, та архијереј навіть не пустив перед себе послаіців М. Виски. Тоді висківська громада поккала: не ходити в церкву і не кликати попа до хати на

треби. Піп звістив благочинного. Цеј приїхав, зкликав „бунтовщиків“ в церкву і став наказувати, щоб слухались попа. Коли благочинний замовк, — то стојавшиј попереду стариј селянин, чоловік заможний одповів так:

— „Ні вже, батьушка, сього ніколи не буде, щоб ми платили по таксі. Батьки і діди наші по таксі не платили, — і ми не будемо!

— Скільки тьєбе лєт? — пита благочинний.

— 75, одповіда стариј.

— Когда ти умрьош, пусть твої синовьєа заплатьят 75 руб. за погребеніє.

— Не заплатьят, батьушка! Сини мої здорові; яму викопать здужають; просо в мене, слава богу, је; винесуть мішків зо два проса, висипьуть на могилу, то мене і кури загребуть...

Благочинний поїхав, а крестьане і доси в церкву не ходьят.“

Переглядајучи усьакі такі докази того, як зворушилась в українських селян думка думка про державні громадські і церковні порядки та як вони по своєму рвуться до волі, — і бачучи поряд з тим, як тим селянам не стає освіти і як освічені льуде на Україні, навіть најприхильнішчі до добра льудського, отбились од мужицтва, — з сумом пригадуєш собі слова пісні:

Ој, поспіва пшениченька,
Та нікому жати!...

М. Драгоманов.

23 Маја 1882 р.

16 Марта 1882 р вмер в Жешові (Rzeszów), в польській часті Галичини, **Володимир Навроцький**, котрий написав дльа цієї книжки «Громади» працю «П'янство і проп'яц'я в Галичині». Покі́їни́ не в усьому згожувавсь з нами, та все таки щиро помагав нашій праці, чим міг, найбільше своїм знатьтьям статистики крајевої. Так він дослав нам замітки про поділ землі між станами в Галичині, котрими замітками ми скористувались, впорядкуючи до друку книжку про «Хліборобство», — а далі написав дльа «Громади» згадану працю. Навроцький був один з најчестніших галицьких «*молодих*», «*народовців*», або «*українолюбців*», котрі појавились в 60-ті роки, один з тих, котрі найбільше вдержали в собі вільних думок молодих часів, а вкупі з тим один з найбільше працювитих льудей свого гурту. Остатнє доказують його довгі і совісні статистичні праці, напечатані в «Правді», «Ділі» і «Громаді». На лихо, особисті обставини життья не давали йому ні отдатись своїй льубимій праці, ні жити по своїй волі. Він мусив служити фінансовим урядником, та ще і на чужій стороні, куди перепіс його зо Львова вишчий уряд, як роз тоді, коли він мусив стати до впорядкуваньня поновленої в 1872 р., «Правди». З того часу його праця дльа своєї громади звелась на самі тільки наукові писаньня. В 1877 р., коли піднялась в Галичині, в печаті польській, як і русинській (гурту «старого» і московського, як і «молодого», народовського) гидка лајка і брехні на соціалістів, В Навроцький пробував внести кілька здорового повітря в тодішні галицькі розмови про соціалістів, — (див. в «Правді», 1877. № 13: Нагілка за соціалістами и польська преса), нагадуючи льудім, шчо соціалізм сам по собі навіть не забороненій австрійськими законами, — та зоставсь *один в полі*....

В остатні часи, коли і другі з народовців почали звертати увагу на дієні причини бідности льуду в Галичині, мусило росширितись дльа Навроцького поле дльа праці серед свого гурту і льуду, — та саме тоді підкосила його незлічима хвороба. Ми получили звістку про його смерть саме тоді, як написали до його лист в котрому предлагали йому написати книжку про ход увільнення крестьян, польських і українських в Галичині і про стан їх господарства, — книжку, без котрої не можна обійтись історику того крају, і котра мусить бути початком до того, шчо́б звести до куні народовської рух серед поляків і русинів. Ніхто, лішше покі́їника не був здільний на таку працю. Хто тепер її зробить?....

ціалізм. Українське письменство в «Історію словянських літературъ» Пашина и Сидоренка. М. Д.; Одновілі і замітки Українська «Громада» і «изшюваннзированіє соціалізма» по У г. «Впередъ» До-що про львівських народовців і соціалізм в Галиччині. (З поводу брехні «Руского Слова» і «Газети школьові»). З університетського життя в Кієві. (Помічка брошури «Мартовское движеніе студентовъ Кіевскаго университета в 1878 г.» Брехня генерала Антоновича). Ми і «Набатъ.» Чому і як ми говоримо про «Набатъ.» Д. Молчановъ-Другъ в редакціі «органа русскихъ револющюперовъ.» Примір набатської нісенітничі Добролюбов і Пирогов. Остання рада «Набату». М. Драгоманова; На увагу товарищам і землякам української і польської мови. Виорядчикъ «Громади»; Прилога. Отчетъ кассы «Общества пособія политическимъ изгнаникамъ изъ Россіи въ Женевѣ.» съ мая 1878 по январь 1879 г.

ГРОМАДА, Українська часопись виорядкована М. Драгомановим, М. Павликом і С. Подольським. Рік V. № 1 і 2. Женева 1881, по 2 фр.

Нові українські пісні про громадські справи (1764—1880). М. Драгоманова. (З Громади 1881 р.). Женева 1881. 3 фр.

ЛИСТОК ГРОМАДИ № 1, 1878. Видав М. Драгоманов. 1 фр.

ВІЛЬНА СПІЛКА — Вольный Союзъ — La Fédération. (Безстроковій додаток до „Громади“). № 1 Женева 1881. 25 с.

Про багатство та бідність. 1876. 25 с.

Про те, як наша земля стала не наша. Лиській. 1877. 40 с.

Про хліборобство. Як де земля упорядкована і як би слід її держати. Лиській. 1877. 80 с.

Про багатство да бідність. (На білоруській мові. Переклад з українського). Женева. 1881. 25 с.

Ukraine. (M. Dragomanov). Movimento letterario ruteno in Russia e Gallizia. Firenze 1873. Loescher. 1 fr.

Література російська, великорусська, українська и галицька. Українці. (М. Драгоманова). Львів. 1874.

Галицько-руське письменство. Яого ж. Львів. 1876. 12 кр. ав.

Народні школи на Україні серед життя і письменства в Россіі і в Галичині «Громади». Яого ж. Женева. 1877. 3 фр.

По вопросу о малорусской литературѣ. (Панславизмъ, панрусизмъ и панмалорусизмъ). Яого же. Вѣна. 1876. 80 кр.

Турки внутрішніе и вишніе. Яого же. Женева. 1876. 1 фр.

Внутреннее рабство и война за освобожденіе. Яого же. Женева. 1877. 1 фр.

До чего доведалися? Яого же. Женева. 1878. 50 с.

За что старика обидѣли и кто его обижаетъ? (Размышленіе по дѣлу Тренова). Яого же. Женева. 1878. 50 с.

Дѣтубійство, совершаемое русскимъ правительствомъ. Женщины процесса московск. социалістовъ. Яого же. Женева. 1877. 25 с.

Соловьи баснями не кормятъ. Письмо къ генералу Лорису-Меликову. Яого же. Женева. 1880. 25 с.

Было бы болото, а черти будутъ. Яого же. Женева. 1880. 50 с.

Терроризмъ и Свобода, Муравы и Корова. Отвѣтъ на отвѣтъ «Голоса». Яого же. Женева. 1880. 50 с.

La littérature Ukrainienne proscrite par le gouvernement russe. Rapport présenté au congrès littéraire de Paris 1878, par M. Dragomanov. Genève. 1878. 1 fr.

Le tyranicide en Russie et l'action de l'Europe Occidentale. Par M. Dragomanov. Genève. 1881. 1 фр.

Письмо В. Г. Вѣлинскаго къ Н. В. Гоголю съ предисловіемъ М. Драгоманова. Женева. 1880. 1 фр.

Рѣформы и революція. Н. Жуковскаго. Женева. 1878. 50 с.

Историческая Польша и великорусская демократія. М. Драгоманова. (Отдѣлисъкъ изъ «Вольнаго Слова» №№ 3—20). Женева. 1881. 3 фр. 50 с.

Дювизій III Санкт-Петербурзькій з Павлом П Московським. Его же. (Отд. оттискъ изъ «Вольн. Слова № 27») Женева 1882, 50 с.

«Народная Воля» о централизациі революціонной борьбы въ Россіи. Его же. (Отдѣльный оттискъ изъ «Вольнаго Слова» № 37 и 38). Женева, 1882, 50 с.

Къ біографіи А. П. Желязова. Его же. (Отд. оттискъ изъ «Вольнаго Слова» № 39 и 40). Женева, 1882, 50 с.

Марија мату Ільцова- Wirszi Szewczenka з аханаму М. Дротошавова. 1882, 50 с.

Заниси лежно-рускаго соціаліста. Випустъ первый. Ж. 1877, 1 фр. Життя і здоров'я людеі на Україні. Зложив С. Павловичаєв. 1879, 3 фр.

Соціалісти управляв въ Австріи. С. Подоліискаго. Женева 1880, 50 с. Ремесла і хлѣбник на Україні. С. Подоліискаго. Женева 1880, 2 фр.

Над-Парилдубови. Повісті. Женева, 1879, 1 фр. Хѣба ретуть воли, як жєса овни? Роман з народнаго життя П. Марного та І. Билия. 1880, 6 фр.

Кобзарь Т. Г. Шевченка. (Виданья стереотипны). Книжка первая і друга. Женева, 1881, по 1 фр.

ГРОМАДСЬКІЙ ДРУГ, місячний літературний і політичний, ред. М. Павлик. № 1. Львів 1878, 50 кр.

ГРОМАДСЬКІЙ ДРУГ, № 2. 50 кр.

ЛЗВИН, галицько-українська збірка. Видав М. Павлик. (Замість 3 і 4 № «Громадського Друга»). Львів, 1878, 80 кр.

МОЛОТ, галицько-українська збірка. Видав М. Павлик. (Замість 5, 6 і 7 № «Громадського Друга»). Львів, 1878, 1 г. 20 кр.

Українській Гетьман Богдан Хмельницький і Козаки, із Львівського. Заходом М. Павлика. Львів, 1878, 60 кр.

Пола віра на Україні. Видав М. Ткаченко. Львів 1878, 8 фр.

Война за волю. Оповіданн Г. Успенського. Львів, 1878, 8 кр.

ДРІВНА БІБЛІОТЕКА. Львів, 1879,

Книжка I. Повість Еристана Шьґріана, перекладъ Романа Розмарин 15 кр. — II. Литература Українска, проскрибована редакціей російськимъ М. Драгоманова, з французького, 10 кр. — III. Віданн і якъ вѣдѣлися люде на землі. Ериста Гаккеля, перекладъ Іван Франко з німецького 10 кр. — IV. Кни, містерія в грѣх діях. Гордона Байрона, перекладъ Іван Франко. 20 кр. — V. Думи і пісні найзвідатіишихъ европейськихъ поєтєв. Вибрав і видав Іван Франко. 10 кр. — VI. Пчоди. Митра Ів. Писарева, перекладъ з російського Василь Польанський. 10 кр.

— Книжка VII. Власність ґрунтова і její історія. Еміля де Лявльє, перекладъ Іван Франко. 10 кр. — VIII. Довбина. Еміля Золя, з французького перевела Ольга Ромшєвич, частка I і II; в додатку «Хулірчикъ», всєкѣ Еміля Золя. 20 кр. — IX. Білковина. Томаса Гекри Гексѣи, перекладъ Іван Франко. 10 кр. — 10. Значиє авторитету в народаньку.

Н. А. Доброзубова, перекладъ з російського Евгєній Олєсєвичъ. — 11. Сѣльска община в Россіи, Еміля де Лявльє, з німецького обробленъ Карла Біхєра. 10 кр. — 12. Довбина. Еміля Золя, з французького перевела Ольга Ромшєвич. Частка III. 15 кр. — 13. Суєнцїно-політичні сторонниѣта в Німєччині. Ганса Шельда, з німецького перепелѣ І. М. і Г. Ф. 20 кр. — 14. На дії. Повість І. Фраяка. 25 кр.

СВѢТ. Ілюстрована літературно-політично-наукова часовиє. Выходить раз на місяць. Ві Львові. На рік 4 гулѣт.

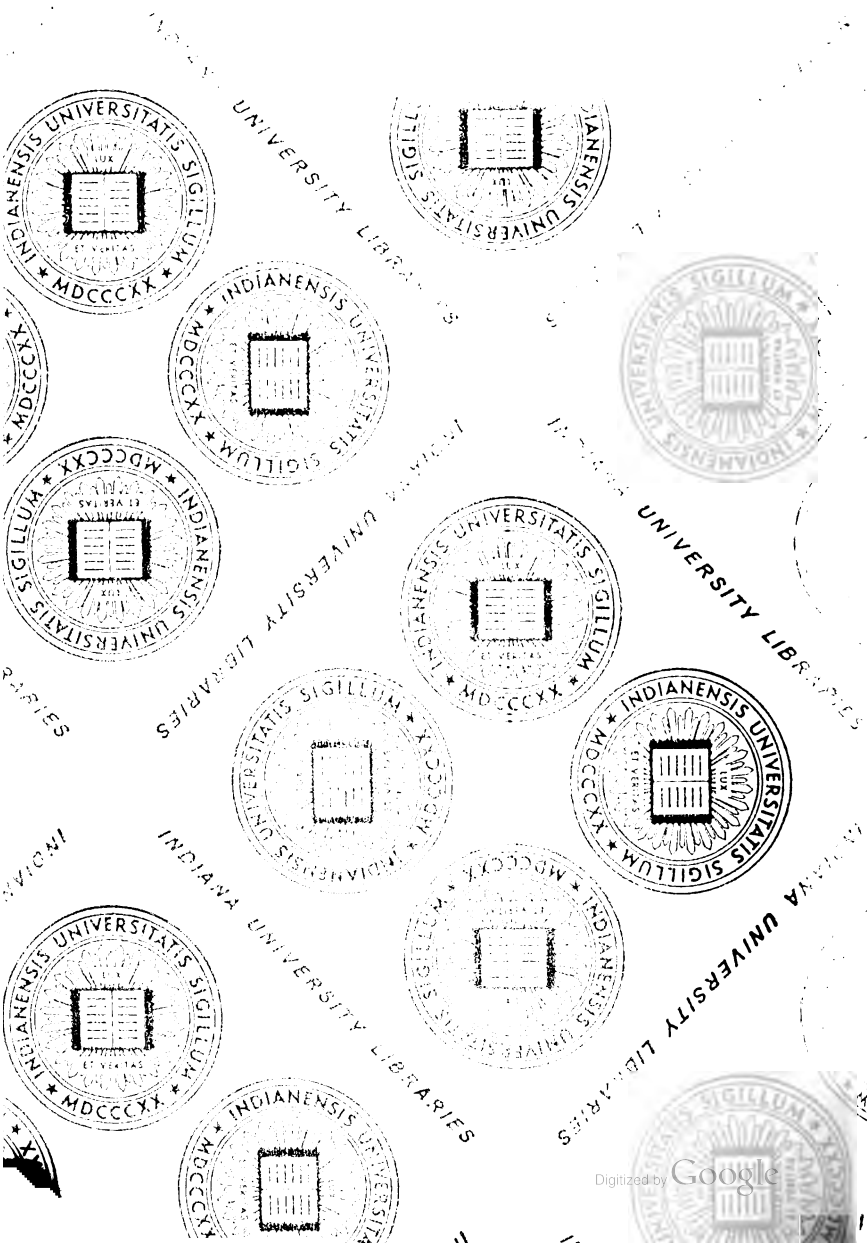
«ВОЛЬНОЕ СЛОВО». Выходить въ Женевѣ съ 8 августа 1881 г. ежедѣльно и съ 15 мая 1882 г. два раза въ мѣсяць.

СВѢТ. Ілюстрована літературно-політично-наукова часовиє. Выходить раз на місяць. Ві Львові. На рік 4 гулѣт.

«ВОЛЬНОЕ СЛОВО». Выходить въ Женевѣ съ 8 августа 1881 г. ежедѣльно и съ 15 мая 1882 г. два раза въ мѣсяць.

СВѢТ. Ілюстрована літературно-політично-наукова часовиє. Выходить раз на місяць. Ві Львові. На рік 4 гулѣт.

«ВОЛЬНОЕ СЛОВО». Выходить въ Женевѣ съ 8 августа 1881 г. ежедѣльно и съ 15 мая 1882 г. два раза въ мѣсяць.

DK508

A2H873

1882

3 2000 002 540 070

**DO NOT REMOVE
SLIP FROM POCKET**

R. MANCOSTER,
INDIANA

Digitized by Google

the 1990s, the number of people in the UK who are employed in the public sector has increased from 10.5 million to 12.5 million, and the number of people in the private sector has increased from 17.5 million to 19.5 million (Department of Health 2000).

There are a number of reasons why the public sector has grown so rapidly. One of the main reasons is that the government has increased its spending on health care. This has led to a rapid increase in the number of people employed in the public sector. Another reason is that the private sector has not been able to meet the demand for health care services. This has led to a rapid increase in the number of people employed in the public sector.

The rapid growth of the public sector has led to a number of problems. One of the main problems is that the public sector is becoming increasingly inefficient. This is due to a number of factors, including the fact that the public sector is becoming increasingly bureaucratic and that there is a lack of competition. Another problem is that the public sector is becoming increasingly expensive. This is due to a number of factors, including the fact that the public sector is becoming increasingly dependent on government funding.

There are a number of ways in which the public sector can be made more efficient and less expensive. One of the main ways is to introduce competition. This can be done by allowing private companies to compete for public sector contracts. Another way is to reduce the number of people employed in the public sector. This can be done by reducing the number of public sector jobs or by encouraging people to leave the public sector.

There are a number of reasons why the public sector is becoming increasingly inefficient and expensive. One of the main reasons is that the public sector is becoming increasingly bureaucratic. This is due to a number of factors, including the fact that the public sector is becoming increasingly dependent on government funding. Another reason is that the public sector is becoming increasingly dependent on government funding.

There are a number of ways in which the public sector can be made more efficient and less expensive. One of the main ways is to introduce competition. This can be done by allowing private companies to compete for public sector contracts. Another way is to reduce the number of people employed in the public sector. This can be done by reducing the number of public sector jobs or by encouraging people to leave the public sector.

There are a number of reasons why the public sector is becoming increasingly inefficient and expensive. One of the main reasons is that the public sector is becoming increasingly bureaucratic. This is due to a number of factors, including the fact that the public sector is becoming increasingly dependent on government funding. Another reason is that the public sector is becoming increasingly dependent on government funding.

There are a number of ways in which the public sector can be made more efficient and less expensive. One of the main ways is to introduce competition. This can be done by allowing private companies to compete for public sector contracts. Another way is to reduce the number of people employed in the public sector. This can be done by reducing the number of public sector jobs or by encouraging people to leave the public sector.